

valóság

A TARTALOMBÓL

Gazdag László: Neoliberális fantom és a valóság

Dévald István – D. Molnár István – Hoppál Mihály – Vietórisz András: Mit terveztek és mit értek el egy régi híres gimnáziumba 1956–1960 között járó diákközösség tagjai? Szubjektív szociográfiai kísérlet

Törő László Dávid: Eckhart Ferenc történelmi munkássága – historiográfiai vázlat

Vincze Lilla: Önéletírás és önreflexió az Egy polgár vallomásai tükrében

Gáspár Zoltán Ernő: Valóság és racionalitás. A hegeli alapkoncepció neuralgikus pontja

Pap Krisztián: Az összeomlás és a Weber–Diaz-féle fegyverszünet

Ménes András: Tíz éve hunyt el Daniel Carleton Gajdusek

Gáll Erwin: Borsi-Kálmán Béla: Pszeudo-fociesszék című könyvéről

Kapronczay Károly: Az egészségügy reformjai az Antall- és a Boross-kormány idején

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
9

2

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2019. február LXII. évfolyam 2. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf. 176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap, Nemzeti Tehetség Program,
Emberi Erőforrások Minisztériuma, Emberi Erőforrás
Támogatáskezelő, Magyar Művészeti Akadémia

Nemzeti
Tehetség Program

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Szerkesztőbizottság

Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula

Főszerkesztő

Kucsera Tamás Gergely

Tőkéczkai László (1994–2018)

Szerkesztők

Cseresnyés Márk
Kengyel Péter

Szerkesztőségi irodavezető

Deme Lívía

Előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: +36-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu, eshop.posta.hu,
vagy megvásárolható a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: +36-1-327-8950, titlap@telc.hu.
Árusításban kapható a Lapker Zrt. árusítóhelyein.

Neoliberális fantom és a valóság

„Fecseg a felszín, hallgat a mély”
József Attila

Mára már afféle szitokszóvá vált hazánkban a „neoliberális” jelző és a „monetarizmus” kifejezés, még a közgazda szakmai körökben is. Egyes közgazdászok, mint például Pogátsa Zoltán szerint (26) volt egykor a keynesiánus aranykor, amelyet *sajnos* a konzervatív, monetarista ellenforradalom (thatcherizmus, reaganomics) tönkretett, és ezért mentek rosszul a dolgok a világgazdaságban. Szerencsére a világ azóta visszatért ehhez a keynesiánus paternalista újraelosztó állammodellhez, és a neoliberális, monetarista kisiklás után megint jól mennek a dolgok. E nézetek szerint nálunk is a megoldás az lenne, ha a neoliberális gyakorlatot a keynesiánus, szociáldemokrata gazdaságpolitika váltaná fel.

A másik probléma itt a globalista szemléletmód, amelynek lényege, hogy minden gazdaságot nyitottá kell tenni, mert a szabad tőke-, áru- és munkaerő-áramlás a világot boldogító bölcsek köve. Nagyon gyakran érzékelni a közgazdászok körében a neoliberális (monetarista) irányzat összekeverését a globalista irányzattal, holott ez súlyos fogalmi tévedés. Először is tehát a közgazdaságtan diszciplínájában a fogalmi tisztázásra lenne szükség. Ez a tanulmány ezt igyekszik megkísérelni...

(*Fogalomzavar*) Először is tisztáznunk kell az alapfogalmakat, ugyanis Magyarországon ma a közgazda szakmán belül is megfigyelhető egyfajta fogalmi zűrzavar. A *neoliberális*, *konzervatív*, *monetarista* jelzők elcsépelte használata mögött gyakran egyszerűen csak a fogalmak hibás értelmezése rejlik, súlyos szakmai tévedésként. A *neoliberális* gazdaságpolitika, amelyet valóban először a konzervatív kormányok (Margaret Thatcher Nagy-Britanniában, Ronald Reagan az USA-ban, Helmut Kohl az NSZK-ban) kezdtek alkalmazni az 1970-es, 80-as évek fordulóján, azonosítható a *monetarista gazdasági szabályozással*. Monetarizmus = neoliberális, konzervatív gazdaságpolitika. Csakhogy, viszonylag hamar, pár év késéssel a baloldali, szociáldemokrata kormányok is átvették a monetarista gazdaságpolitikai elveket, mint például Olof Palme Svédországban (1982–1986), François Mitterrand Franciaországban (1981–1995). Ha olyan embertelen megszorító politika lett volna ez, ahogy sokan (pl. Pogátsa Zoltán, Róna Péter, Csath Magdolna) nálunk aposztrofálják, akkor miként nyerhetett Reagan (1980, 1984) és Mitterrand (1981, 1988) két-két, Thatcher (1979, 1983, 1987) pedig három választást is? És miért alkalmazzák a baloldali szociáldemokrata kormányok is ezt a gazdaság szabályozási elvet? Amely egyébként makacsul túlél mindenfajta kormányváltást, „oldalváltást”, átível a választási ciklusokon, és ma is az uralkodó gazdaságpolitikai irányzat a fejlett világban. Majd látni fogjuk később, hogy milyen fontos elhatárolni egymástól a *gazdaságpolitikát*, még konkrétabban a *gazdaság szabályozásának* kérdését a *társadalompolitikától*, annak három nagy szférájától: a szociálpolitikától, az oktatáspolitikától és az egészségügyi politikától. Éppen ezek összekeverése az a szakmai hiba, amely tévútra viszi a magyar közgazdászok, szociológusok, politikusok jelentős részét, tisztelet a kivételnek! Azt látom ugyanis, hogy a *neoliberális gazdaságpolitika* helyett – miután azt valójában nem ismerik – annak *fantomjával* hadakoznak közgazdászaink, szociológusaink,

politikusaink, megint csak tisztelet a kivételnek. A neoliberais gazdaságpolitika a monetarista szabályozást jelenti valójában, vagyis amikor az állam a költségvetési politika helyett az erős, nem leértékelődő, nem inflálódó nemzeti valutára, és a pénz pontos, egyenletes adagolására helyezi a hangsúlyt, a reálszféra igényei szerint. Ha ezek a kritériumok (erős, stabil pénz, pontos adagolás, a fluktuációk kerülése a monetárszférában) megvalósulnak, akkor „nagy baj már nem lehet” Friedman szerint (5). Egyéb szabályozási eszköz, például a gazdasági szféra egyes szereplőinek támogatása az adófizetők pénzén nem megengedett, mert tompítja a versenyképességi, hatékonysági kritériumokat. (Mint ma Magyarországon!)

Ez ugyanakkor azt jelenti, hogy a gazdaságban működhetnek a gazdasági törvények, érvényesülhet a piac szelekciós szerepe. Azt azonban előrebocsátom, hogy szó sincs itt arról, hogy „a lovak közé dobva a gyeplő”! Ellenkezőleg: a monetáris szabályozás nagyon is szigorú állami irányítást jelent a gazdaságban, csak annyiban más, annyiban *jobb* a helyzet a keynesiánus költségvetési politikával szemben, hogy itt *normatív* a szabályozás, nem lehetnek kivételek. Érdekes ebből a szempontból Richard Portes brit közgazdász ama javaslata a szocialista tervgazdaságok számára az 1970-es években, hogy ők tudnák csak igazán eredményesen alkalmazni a monetáris szabályozást, mert sokkal több lehetőségük van a pénz mennyiségének pontos adagolására, mint a kapitalista országoknak! (5, 8. o.) Vagyis a monetarizmus bizony *szabályozás* a javából, és nem valamiféle magára hagyott Adam Smith-i szabad piacgazdaság. Az erős pénz kökemény hatékonysági korlátokat jelent, míg a keynesiánus költségvetési politika nagy hibája éppen a hatékonysági korlátok folyamatos felpuhítása a *gazdaságon belüli* újraelosztás révén! Teljesen más kérdés viszont a *gazdaságon kívüli* redisztribúció a társadalmi különbségek mérséklésére!

Kérdés, hogy a gazdaságpolitikában (és csak ott) alkalmazott monetarista, neoliberais elveket, vagyis a teljesítménykényszer elvét kiterjesztjük-e a társadalompolitika tágabb szférájára, vagy sem? Érvényesül-e a „hadd hulljon a férgese”, „mindenki annyit ér, amennyije van”, „gondoskodjon mindenki magáról” elv? Vagy pedig a *gazdaságon kívül* (és csak ott), érvényre jut-e a társadalmi *szolidaritás* követelménye? Ide kívánczik még egy fontos megjegyzés: csakis *versenyképes*, hatékony gazdaság képes kitermelni a társadalompolitika intézményrendszere számára a szükséges forrásokat! Ha tompítjuk a gazdasági hatékonyságot, például azért, hogy társadalompolitikai szempontokat akarunk benne közvetlenül érvényesíteni (adórendszer!), akkor ott nem tudnak képződni a szükséges erőforrások a társadalompolitikai eszközök számára! Ezért nem szabad társadalompolitikai célokat belevinni a szűkebb értelemben vett *gazdaságpolitikába*! A gazdaságon belül nagyon is keményen kell működnie a teljesítményelvnek, csak akkor fog hatékonyan működni, forrásokat képezni! Sub pondere crescit palma! Ezt nem érti a magyar gazdaságpolitika és politika immár évtizedek óta, függetlenül itt „oldalaktól”, pártoktól! És éppen ez az egyik fő oka vergődésünknek!

Vagyis: önmagában a neoliberais, „konzervatív” gazdaságpolitika, más szavakkal a monetarista szabályozás nem „embertelen”, mint ahogy a keynesiánus redisztributív költségvetési gazdaságpolitika sem „emberséges”, és nem „baloldali”, gazdaságpolitika. Volt olyan gazdaságfejlesztési korszak, az 1945–1970 közötti negyedik évszázad, amikor a keynesi állami szabályozási rendszer látszólag jól működött. De akkor még nem tudtuk, hogy ennek input oldalról az alapja a harmadik világ olcsó energiája és nyersanyaga! Az 1973-as olajválság után derült csak ki ez a tény, és váltak láthatóvá az addig rejtett negatívumok: erőforrás-pazarló, környezetszennyező működés, elavuló gazdasági makroszerkezet, a gazdasági hatékonyság romlása.

(A válságok oka Marxnál, Keynesnél és a monetaristáknál) A monetarista iskola (meny-nyiségi pénzelmélet) atyja Arthur Cecil Pigou (1877–1959) volt az 1930-as években¹. Abból a tapasztalati tényből indult ki, hogy a nagy válságokat mindig a monetáris szférában eszközölt erőteljes fluktuációk előzik meg, és úgy gondolta, hogy ezek is okozzák a krízist, mert átgyűrűzve a reálgazdaságra ciklikussá teszik azt. Pigou² szembeszállt Marx és Keynes túltermelési válság elméletével, tagadva, hogy ilyen válságok automatikusan kialakulhatnak.

Marxnál (14) tudjuk, hogy ő a válságciklusok okaként a fogyasztásnak (béreknek) a termeléstől való elmaradását jelölte meg. A tőkések lenyomják a bérszínvonalat, hogy így növeljék a profitrészt, ugyanakkor a profit jelentős részét a termelésbe forgatják vissza, és így a fogyasztás és a termelés elszakad egymástól. Marx szerint itt a kapitalizmus általános válságáról van szó, a társadalmi termelés és a magánelsajátítás antinómiájáról, és a ciklusok amplitúdói egyre nagyobbak lesznek, végül maguk alá temetve a kapitalizmust.

John Maynard Keynes (1883–1946) elfogadta Marx válságelméletét, tudniillik a termelés és a fogyasztás elszakadását egymástól, mint okot, de ő a kapitalizmust jó rendszernek tartotta, és szerinte nem az alarendszer hibája a fejlődés ciklikus jellege, hanem hogy szabályozatlanul működik a rendszer. Azt is kimutatta, hogy önmagában a profitrés nagyságrendje túl kicsi, ő a megtakarítási résre helyezte a hangsúlyt. Ne feledjük, hogy Keynes Marx halálának évében (1883) születik, akkoriban ér véget „a bérek engelsi apálya” (Robert Allen történész, 25), amely nyolc évtizeden át (1800–1880) jellemezte a gőzgép korszak kapitalizmusát. Ez a dickensi nyomor, a gyermekmunka világa, miközben az ipari kapitalizmus bámulatos módon fejlődik, hatalma alá gyűri az egész Földgolyót, aközben a munkásosztály helyzete egy jottányit sem javul. Marx nem véletlenül ad erre egy forradalmi megoldást, viszont nem számol, mert nem is számolhat a hamarosan bekövetkező robbanásszerű technikai fejlődéssel és termelékenységjavulással (14, 25). 1880 után viszont a technikai fejlődés Nyugaton a bérek dinamikus emelkedését eredményezi a XIX. század végétől kezdve. A gőzgépet kiszolgáló „hórukk” munkásból, legalábbis egy jelentős részükből, képzett motorszerelő, elektromos szerelő, tehát szakmunkás lesz, akik elkezdik felemelkedésüket a megtakarításra képes alsó középszintjébe. Keynes (19) úgy látja, hogy a jövedelmek emelkedésével csökken a fogyasztási határhajlandóság, és növekszik a megtakarítási határhajlandóság. A megtakarítások a bankokon keresztül a tőkéhez áramlanak, és beruházás lesz belőlük. Ezért alakul ki a túltermelési válság. A megoldás: az állam vonja el adók formájában a jövedelmek egy részét, és költse el nem termelő (de lehetőleg hasznos) célokra. Az állam folytasson anticiklikus költségvetési politikát: a költségvetés két oldalának rugalmas változtatgatásával csillapítsa a ciklus amplitúdóit.

A monetaristák gyökeresen eltérő módon magyarázták a válságokat. Mint említettem, szerintük a monetáris rendszerben eszközölt mesterséges fluktuációk idézik elő a válságokat, teszik ciklikussá a reálgazdaságot. Erre nem spekulatív úton jutottak, hanem empirikus elemzés útján. Friedman például a következőképpen vezeti le az 1929–33-as nagy világválságot. Az I. világháború utáni nagy fellendülés idején a kormányok igyekeztek mesterségesen is fokozni a konjunktúrát: arra ösztönözték az embereket, hogy alacsony kamatokra hiteleket vegyenek föl részvények vásárlása céljából. A részvények osztaléka magasabb volt a kamatlábnál, így ebből fizetni lehetett a kamatokat, és törleszteni a hiteleket. A törlesztés után viszont ott maradt megtakarításként a folyamatosan fialó részvény. Ez volt a monetáris fluktuáció felívelő ága, vagyis hirtelen többletpénz került a rendszerbe a reálgazdaság természetes szükségleteihez képest, tehát a monetárszféra elszakadt a reálgazdaságtól. Miután mindenki részvényt vásárolt a tőzsdén, a részvények árfolyama

messze elszaladt az illető vállalatok valós értékétől: egy pénzügyi (megtakarítási) labdarúgócsapat keletkezett, amely kipukkadt 1929. október 29-én. Mi történt valójában? Akkor részvényárfolyam-emelkedés volt már, hogy attól az osztalék is elszakadt (lemaradt), hirtelen megérte piacra dobní a részvényeket, és egyszerre mindenki így is tett: már senki nem szándékozott venni, mindenki eladni akart. Ezt nevezik krachnak! De ebből még mindig nem lett válság, kezelni lehetett volna a helyzetet finom monetáris kormányzással, ahogy egy jégre futott autó sofőrje sem a fékre lép, hanem a kormányt kezeli óvatosan.

Éppen hetven évvel később, 1999-ben hasonló összeomlás volt a Wall Streeten, de nem lett belőle válság, mert Bill Clinton kormánya (1993–2001) helyesen kezelte a krízist, nem csinált monetáris „fékberántást”. Nem úgy hetven évvel korábban. A kormányok és a jegybankok kapkodni kezdtek, a bankok drasztikus kamatlábemelést hajtottak végre, így viszont az eladósodott részvénytulajdonosok csődbe mentek, és persze az őket hitelező bankok is. Érdekes, hogy a nemzetközi bankválság a bécsi Creditanstalt Banknál indult 1931-ben (18), és innen gyűrűzött szét az egész világra. Még mindig nem volt túltermelési válság, a termékeket el lehetett adni, de ekkor jött a szokásos fiskális-restríciós csomag (ama kor Bokros-csomagja, Bajnai-csomagja!), és ez már fejre állította a reálgazdaságot is. Elsőként J. Snowden pénzügyminiszter jelentette be a drasztikus megszorító csomagot Nagy-Britanniában, miután megbukott elődje, Winston Churchill. („Én voltam a legrosszabb brit pénzügyminiszter” – kesergett a „brit buldog”). Keynes nemes egyszerűséggel csak „elmebajnak” titulálta Snowden csomagját (17). (En ma ugyanilyen elmebajnak titulálom a Bokros–Surányi-csomagot és a Gyurcsány–Bajnai-csomagot!) A drasztikus fiskális megszorítás idézte elő hirtelenül azt a vásárlóerő-szűkülést, amelyhez képest most már tényleg túltermelés volt a gazdaságban. (A befektetési és hitelkockázatok menedzseléséről jó áttekintést ad Bugár Gyöngyi: 2.) Vagyis a nagy válság nem automatikusan alakult ki, nem a kapitalizmus törvényszerű velejárójaként, hanem a rossz gazdaságpolitika, nevezetesen a hibás fiskális és monetáris reakálás következményeként.

2008 őszén nagyon hasonló folyamat ismétlődik a világgazdaságban: a jelzáloghitel labdarúgócsapat pukkan ki az Egyesült Államokban. George W. Bush kormánya (2001–2009) házvásárlásra ösztönözte a lakosságot, hogy ezzel lendítse föl az építőipart, ami majd húzni fogja maga után a többi ágazatot. A bankok szívesen nyújtottak jelzáloghitelt: ha valamelyik bedől, akkor ott marad fedezetként az értékes ingatlan. Nőtt az ingatlanok iránti kereslet, fölment az ingatlanok ára, egyre jobban eladósodott ezért a lakosság, ám amikor tömegével bedőltek a hitelek, akkor az ingatlanokat éppen a magas árak miatt a bankok sem tudták értékesíteni, vagyis a bankok is csődbe mentek. Tanulság: el kell kerülni a monetáris labdarúgócsapat kialakulását! A bankrendszer csődje után jött a „szokásos” restríció, ami viszont általában is a vásárlóerőt, tehát a piacot szűkítette, ez a reálgazdaságot vitte recesszióba, és a válság immár szétterjedt az egész világgazdaságra. Másik tanulság: a válságokat nem restrícióval kell kezelni! Ismerős a probléma?

Magyarországon a megszorító csomagok a jó példák a monetáriszféra eszközölt drasztikus fluktuációkra, és ezek súlyos válságot generáló hatására. A négy eddigi megszorító csomag (1979–1982, 1987–1989, 1995–1997, 2006–2013) vitte bele a reálgazdasági rendszerbe a ciklikusságot, vagyis generálta az 5-7 éves válságciklusokat. A terápia nagyobb károkat okozott, mint maga az alabjai! Általában egy V alakú válságot transzformáltak W alakúvá, és nyújtották el a kilábalást.

(Az olcsó nyersanyag és energia vége) A keynesi modell lényege az volt, hogy a recesszió, munkanélküliség, infláció „szentháromságával” lehetett játszani, egészen az 1960-as évek végéig, amikor viszont ez a szabályozási technika egyszerűen kimerült, több okból

is. Ha recesszió fenyegetett, akkor pénzt pumpáltak a rendszerbe, például állami megrendelésekkel, adómérsékléssel, és/vagy a kamatlábsökkentéssel. Ha mindez meglóditotta az inflációt és túlfűtötte tette a gazdaságot, akkor hűteni kellett azt kamatlábemeléssel, és/vagy az állami megrendelések visszafogásával, adóemeléssel. Azonban az 1960-as évek végére már rendkívül merevvé vált a költségvetés két oldala, mégpedig politikai okokból: bármely oldal erőteljes változtatása valamely társadalmi csoport érdekeibe ütközött. Viszont az érdekérvényesítési mechanizmusok ekkorra már nagyon erőteljessé váltak az erős szakszervezetek, valamint a tőke versenyt korlátozó kollektív fellépése (erőteljes tőkekoncentráció!) által. A költségvetési politikai eszköztár kimerült, elérkezett a monetaristák, a „chicagói fiúk”²³ órája. Ennek felismerésére még várni kellett egy-két évet, ám 1973. október 6-án kitört a Közel-Keleten a negyedik arab–izraeli háború, a „jom kippuri háború”²⁴. Anvar Szadat egyiptomi elnök csapatai átkeltek az 1967-es hatnapos háború óta lezárt Szuézi-csatornán és elindultak a Sínai-félszigeten kelet felé. Hamarosan bekapcsolódott a háborúba Szíria és Jordánia is. Richard Nixon amerikai elnök október 20-án a Kongresszussal négy milliárd dollár pótlólagos segínyt szavaztatott meg Izrael számára, mire összeült az Arab Liga, és olajembargót hirdettek az Izrael támogató nyugati országokkal szemben, valamint államosították az olajkitermelést és -feldolgozást. Perse az arab államoknak szükségük van az olajbevételekre, ezért 1974 márciusában felfüggesztették az embargót, ám négyszeresére emelték az olaj árát. Ez aztán még további három lépésben megismétlődött, és 1980-ig harminckétszeresére nőtt az olaj ára a világpiacon, elérve a barrelenkénti 36 dollárt. Az olajválság általános energia- és nyersanyagválsággá terebélyesedett, véget ért az olcsó nyersanyag és energia korszaka.

De mit is jelent az, hogy korábban *olcsó* volt ez a két fontos termelési input? Vissza kell ugranunk a XIX–XX. század fordulójára, az 1880–1914 közötti időszak komplex tudományos-technikai forradalmához. A villamosáram, a belsőégésű motor, a közlekedés gyors fejlődése és olcsóvá válása az olaj által, a távközlés forradalma (telefon, rádió) összezsugorította a Földgolyót. Hirtelen gazdaságossá vált a tömegáruk (gabona, ásványkincsek) szállítása nagy távolságra, és a perifériák beléptek a nemzetközi munkamegosztásba ezen erőforrásaikkal, valamint olcsó és korlátlan munkaerő-tartalékaikkal. Ezért lett olcsó, sőt, *túl olcsó* mindenfajta primer nyersanyag, és vált versenyképtelenné a melléktermékek újrahasonosítása, ezekből *hulladék* lett, beléptünk a hulladékkorszakba. Pazarló, környezetszennyező gazdasági modell alakult ki évtizedekre, ám a XX. század első felében három „apróság” gátolta ennek a modellnek a normális kifutását: a két világháború, és közte a nagy válság. A II. világháború után viszont érvényesült az új trend, és a világgazdaság soha nem látott exponenciális növekedésbe kezdett három évtizeden át. 1973 októberében ennek a korszaknak lett vége!

(*Reagálás: „sündisznóállás szindróma” az 1970-es években*) Hirtelen napvilágra kerültek az eddigi növekedési modell hátulütői, beléptek a rendszerbe a hatékonysági korlátok (drága nyersanyag és energia), fellépett a *strukturális válság*, amelynek jellege viszont jelentősen különbözött a korábbi újratermelési ciklusok zavaraitól. Most nem egyszerűen a válságot megelőző növekedési pályára kellett visszakormányozni a szerkezetében változatlan gazdaságot, hanem a szerkezetet kellett átalakítani! Erre eddig még nem volt példa a világgazdaság történetében!

Érdekes módon a nyugati világban pont akkor kerültek hatalomra a baloldali, szociáldemokrata kormányok az 1960-as, 70-es évek fordulóján, amikor kicsúszott a talaj a keynesiánus költségvetési szabályozás, a gazdaság szféráján *belül* is érvényesülő erős redisztribúciós mechanizmus alól. (Nagy-Britannia 1966: Harold Wilson munkáspárti

kormánya; NSZK 1969: Willy Brandt SPD-kormánya; Törökország 1974: Bülent Ecevit szociáldemokrata kormánya; Svédországban már 1932 óta szociáldemokraták voltak hatalmon, stb.)⁵ A kormányok nem értették meg a válság jellegét, hagyományos újratermelési ciklus leszálló ágának hitték, és igyekeztek megmenteni a bajba jutott ágazatokat, vállalatokat, megvédeni a munkahelyeket. Ehhez viszont nem álltak rendelkezésre a források, hiszen adót nem lehetett emelni (recesszió volt), ezért eladósodásból fedezték a dotációkat. Ennek viszont az lett az eredménye, hogy a költségvetési deficit felhajtotta az inflációt. Előállt a közgazdák rémálma, a stagfláció: recesszió (stagnálás) + infláció + munkanélküliség. A keynesi „szentháromság” eszközrendszere végleg kimerült.

Érdekes elméletlettörténeti következménye lett e folyamatnak: a közgazdaságtanban hosszú időre gyökeret vert téveszme a költséginflációról, amit majd Milton Friedman cáfol meg (5). Az infláció miatt a szakszervezetek is bekeményítettek, és most jött az újabb szakmai tévedés, a *bérinfláció* mítosza: költségolta és kereslethúzta bérinfláció. Ennek vulgárisabb változata volt a *bér-ár* spirál. Ezt is Friedman cáfolta meg nagyon hamar.

Természetesen az nem tagadható, hogy az olajárrobbanás után volt egy rövid ideig érvényesülő, egyszerű, lökésszerű *költséginfláció*, de ez hamar, már az 1970-es évek második felében átment deficit-generálta inflációba! A bér-ár spirál pedig azért téves elképzelés, mert a béremelkedésre a modern globalizált világban nem az *árak* reagálnak, hanem a *volumen*! (Ezt az 1970-es, 80-as években még a monetaristák sem ismerték fel! [5, 7. o.] Bevezetés: „Hosszú távon a pénzkínálat csak az árszínvonalra van hatással.”) Ha megnő a vásárlóerő, akkor a termelés és a kereskedelem a volumen növelésével reagál: a megnövekedett piaci értékesítés árbevétel-növekedést, ebből következően profitmög-növekedést eredményez, aminek következtében a termelő és a kereskedő akár még árat is *csökkenthet*. (Megt teszi, hiszen a piaci verseny erre kényszeríti.) Vagyis a béremelésből nem ár-növekedés (infláció), hanem éppenséggel árszínvonal-csökkenés is lehet. És nemcsak lehet, de a tapasztalat szerint az is lesz, éppen ez a jelenkori deflációs világgazdasági tendenciák igazi magyarázata az alacsony olajárak mellett.

(*Világgazdasági korszakváltás*) Az 1980-as években drámai változások következtek, a konzervatív kormányok jutottak hatalomra, amelyek elfogadták a monetarista elveket: letörték az inflációt, megerősítették a nemzeti valutát, megvonták a dotációkat a veszteséges ágazatoktól, vállalatoktól. Viharos gyorsasággal leépült a gyárkéményes ipar, de felépült romjain a brainigényes, fehérköpenyes új gazdaság. Margaret Thatcher kezdte Nagy-Britanniában (1979), Ronald Reagan folytatta az USA-ban (1981), Helmut Kohl az NSZK-ban (1982), de hamarosan a szociáldemokrata kormányok is követték a példájukat, mint említettem. Thatcher teljesen felszámolta a brit szénbányászatot, Olof Palme egytizedére zsugorította a svéd acélkohászatot, felszámolta a kereskedelmi hajógyártást. Közben viszont nagy erőfeszítéseket tettek a dolgozók átképzésére az új ágazatok (elektronika, műszeripar, számítógépgyártás, szolgáltatások stb.) felfuttatására. Szó sem volt itt valamiféle *embertelen* monetarista, neoliberális gyakorlatról! Neoliberális és monetarista volt, de korántsem *embertelen*. Ha az lett volna, hamar kormányváltás lett volna mindenütt az eredménye.

És itt jön a *gazdaság* és a *gazdaságon kívüli* szféra markáns elválásztása! Olof Palme meghirdette az új alapelvet: „Kapitalista motor a termelésben, szocializmus az elosztásban!” „Maximális verseny a gazdaságban, nulla verseny a társadalomban!” Svédországban törvény tiltja a gazdaságnak nyújtott állami támogatást az adófizetők pénzén! (Nem úgy, mint Magyarországon!) Amikor a Volvo konzern csődbe ment, a svéd állam nem volt hajlandó megmenteni, a kínaiak vásárolták meg a részvények

többségét. Franciaországban a szocialista-kommunista kormánykoalíció dolgozta ki a szerkezetváltás programját, ami 1985-től indult be gőzerővel: a szénbányászat leépítése nullára, Elzász-Lotaringia gyárkémenes iparának teljes felszámolása. Közben nem volt *fiskális restrikció*, ellenkezőleg: az infláció letörése a reálberek és nyugdíjak emelkedéséhez vezetett, és a piac húzta magával a gazdaságot kifelé a gödörből!⁶ Ezt a folyamatot nyilvánítja például Pogátsa Zoltán visszalépésnek! 25, 67. o.: „Ekkor következett be Mitterrand híres 1982-es »visszafordulása«, amely jelentős mértékben leépítette a francia fejlődési modellt.” Dehogyan volt ez visszaforulás (és nem 1982-től, hanem 1985-től, mert akkor indult a szocialista-kommunista kormánykoalíció [!] szerkezetváltási programja.), ellenkezőleg, bátor előrelépés volt egy baloldali kormány és államfő részéről, amely kivezette Franciaországot a 70-es évek súlyos strukturális válságából. Mertek szakítani a szocialisták itt is a régi dogmáikkal, beidegződéseikkel!

(Globalista (és nem neoliberális!) szemlélet) Mint említettem, a hazai közgazda szakmában a fogalmi tisztázatlanság leginkább tetten érhető megnyilvánulása a *neoliberális* és a *globalista* szemlélet összemosása, összekeverése. A neoliberális gazdaságpolitika, vagyis a monetáris szabályozás a hatékonysági elvet hozta vissza a gazdaságba, és csak ott. Ahol ezt tovább ment, és kiterjesztette a társadalomra („öngondoskodás”, „hulljon a férgese”), ott lépünk át a globalista gazdaság- és társadalompolitikára. A globalista szemlélet főbb elemeit az alábbiakban foglalnám össze:

1. Kinyitni a gazdaságot, hagyni a tőke, a munkaerő, az áruk szabad áramlását, döntően a „verseny”.

2. Mindent privatizálni, akár a külföldi kézbe adás révén is. Sőt, igyekezni minél inkább bevonnai a külföldi tőkét a „fejlődésbe”.

3. Biztosítani a külföldi tőke számára a „versenyképes” feltételeket adókedvezményekkel, alacsony bérszínvonallal.

4. A tőkének kedvező szabályok, jövedelemelosztási mechanizmus a munkával szemben.

5. Kiterjeszteni a hatékonysági elvet, a verseny elvet a társadalomra: öngondoskodás kizárólagossága, a szolidaritási elv feladása.

6. A vagyoni és jövedelmi polarizáció felerősítése, pl. a „nemzeti burzsoázia” mesterseges megeremtése révén. Erre jó példa a magyarországi privatizáció módja!

(A magyar zsákutca) Mint kifejtettem, Magyarországon a megszorító csomagok mindig félrekezeltek az éppen aktuális válságot, és nem enyhítették, hanem még inkább elmélyítették azt. A kiinduló pont volt örökösen eleve hibás: a „túlfogyasztás”, az „osztogató kormányok”, mint az egyensúlyi zavarok okai. Ma, amikor az egy főre jutó GDP terén az EU-átlag kétharmadán (67%) állunk, és a reálbér színvonal terén annak az egyharmadán (34%), igazán komikusan hangzik a „túlfogyasztás”, mint érv. 1989–93 között volt egy súlyos visszaesés: a GDP 19%-kal, a reálbér színvonal 25%-kal, a reálnyugdíj színvonal 31%-kal csökkent. De 1994-ben elértük a gödör alját, elkezdődött egy Jánossy-féle helyreállítási periódus (16), a GDP már 2,9%-kal, az export 16,6%-kal (!), a reálbér színvonal 7%-kal nőtt. Elnézést, ha egy szakmai cikkbe nem éppen illő megjegyzést teszek: a gödör aljáról nem lehet tovább esni, de ázni még lehet. Az ásót Bokros Lajos és Surányi György hozta! Nagy Pongrác azt írta Bokros csomagjáról: „A Bokros-csomag gőzkalapácsa feltörte a diót – és péppé zúzta szét!” (23) A kint lévő pénzállomány 70 százalékát szívták vissza, vagy inflálták el reálértéken tudatosan! Egy egészséges gazdaság is belerokkant volna, nem hogy a beteg magyar gazdaság! 1995. március 12-én vette át Bokros a pénzügyminisztériumot, 13-án rögtön meglépett

egy kilenc százalékos leértékelést, majd jött a csúszó leértékelés, ami a valutaspekulánsok igazi Mekkája, hiszen spekulálni sem kell! Az infláció tíz százalékpontot ugrott fölfelé: 18%-ról 28%-ra. Íme: leértékelés, inflációgerjesztés, a pénzellátás egyenletességének súlyos megzavarása! Mi köze ennek a monetarizmushoz, a neoliberais gazdaságpolitikához? Semmi! (Csath Magdolna beszélt többször is a médiában arról, hogy a szocialista kormányok neoliberális megszorító politikát folytattak.) A gazdaság (és az export!) lendülete azonnal megtört, három évig megint pangott a magyar gazdaság, egy V alakú válságból W alakú lett, elnyújtva a kilábalást három évvel. Ugyanakkor a Bokros-csomag felerősítette a vagyoni és jövedelmi polarizációt, erodálva az amúgy is a megkapaszkodásért (és nem a továbbgyarapodásért) küszködő vékony, erőtlen középosztályt (15). „A fogyasztás oldaláról a vállalkozói oldalra csoportosítottuk át a jövedelmeket” – írta körül eufemisztikusan Bokros Lajos. Ne feledjük el, hogy az infláció a kisember (alattomos!) különadója, míg a nagy pénztökések számára égből hullott manna a törvényszerűen megugró, és az infláció mértékét mindig messze meghaladó kamatlábak miatt. A magas infláció ugyanakkor konzerválja az elavult gazdaság szerkezetet, mert inflációs árnyereséget tud a veszteséges szektor bezsebelni. Ugyanígy, a leértékelés is csak az elavult exportszerkezetet konzerválja, mert a veszteséges exportőrök számára nyújt jövedelemtöbbletet. (Lásd bővebben: 8!)

1998–2004 között végre átmenetileg megfordult ez a trend, és a legelső Orbán-kormány (1998–2002) meglépte három lépésben a drasztikus minimálbér-emelést: 19 600 Ft-ról 50 ezer forintra. Az őket követő Medgyessy-kormány (2002–2004) egyrészt kényszerhelyzetben volt a nagyarányú minimálbér-emelések miatt, másrészt nagyon helyesen látta, hogy a bérfelzárkóztatás folytatása a helyes út. Következett 2002 őszén az 50 százalékos közalkalmazotti béremelés, amely 800 ezer munkavállalót érintett. A magyar gazdaság jött kifelé a gödörből, a gazdasági növekedés üteme négy százalék fölött stabilizálódott, az infláció lement 3,6%-ra (2005), ennyit a bérinfláció mítoszáról. A GDP-arányos államadósság a 2001. évi 53%-ról ugyan visszakúszott 59-60%-ra, de nem a béremelések miatt, hanem mert elfogyott a privatizálható vagyon! A Horn-kormány és a legelső Orbán-kormány ugyanis privatizációs bevételekből, tehát jelentős nemzeti vagyonvesztés árán csökkentette az államadósságot, erről ma sokan elfeledkeznek. És most jött a szocialisták teljesen érthetetlen, (nem politikailag, gazdaságilag) megmagyarázhatatlan lépése: Medgyessy Péter lemondatása 2004. szeptember 29-én. Számomra a mai napig rejtély, hiszen a 60% körüli GDP-arányos államadósság nemzetközi szinten is kimagaslóan jó mutató. Jellemző, hogy ma, 15 évvel később még mindig 74% ez a mutató, a jelentős erőfeszítések ellenére. Jött két Gyurcsány-, majd a Bajnai-kormány, és úgy sikerült 84% fölé visszatornázni ezt a mutatót, hogy ezt nem a béremelés okozta (hangsúlyozom ismét, hogy Medgyessy idején sem!), hiszen béremelés helyett 12-13% reálbércsökkenés ment végbe.⁷ Gyurcsány Ferenc, arra a kérdésre, hogy hol van ez az adósságnövekmény, azt válaszolta: „Ott cincog a maguk zsebében.” De jó lett volna! De a reálbércsökkenés éppenséggel ezt cáfolja. Pogátsa Zoltán ezt írja Bajnai Gordon 2009-es restriktív intézkedéséről: „... a 2009-es stabilizációnak nevezett időszak megszorító politikája valójában rendkívül destabilizálta a reálgazdaságot.” (26, 202. o.) Ez most végre tökéletes diagnózis! Azért is téves „válságkezelésként” elkönyvelni Bajnai 2009-es tevékenységét (mint ahogy a Bokros-csomagot is!), mert nálunk a válság jelei jóval a 2008. őszi világválság előtt már markánsan megmutatkoztak. A Bokros-csomagnál pedig azért tévedés válságkezelésről beszélni, mert a válság már spontán módon megoldódóban volt 1994-ben, és a hírhedt csomag pont ezt a kilábalási folyamatot akasztotta meg!

A második Orbán-kormány (2010–2014) első három éve Matolcsy György pénzügyminisztersége idején sajnos a korábbi restriktív politika töretlen folytatását jelentette, aminek 2012-ben megint egy súlyos visszaesés lett a következménye. Elvesztegettünk megint három értékes évet! Ekkor Matolcsyt már le kellett váltani, átment a jegybank élére, és utóda, Varga Mihály vette át a posztot 2013 februárjában.

Ő gazdaságpolitikai fordulatot, vagy inkább félfordulatot hajtott végre, szakított a restriktív (rezsicsökkentés!), ám ennek is azonnal megett az eredménye: felpörgött a gazdaság, javultak a reálbérek, nőtt a fogyasztás, a piac végre elkezdte húzni a termelést. Ugyanakkor a reálgazdaság teljesítményét nagymértékben lerontja a Magyar Nemzeti Bank hibás monetáris politikája: a gyenge forint stratégiája, ami gyökeresen ellentmond a monetarista (neoliberális) elveknek, ellenben nagyon is megfelel a globalista szemléletnek!

(*Torz tulajdonviszonyok*) Magyarországon mindig is a középosztály *hiánya* határozta meg a társadalomszerkezetet, már a középkortól kezdve. Ahol nincs középosztály, ott oligarchisztikus társadalom alakul ki törvénytörően! Márpedig egy oligarchisztikus társadalom a tapasztalat szerint alkalmatlan a modernizációra. A Kádár-korszak utolsó két évtizedére egy kvázi-középosztály kialakulása volt jellemző, de ennek alapja a társadalom önkizsákmányoló tevékenysége (háztáji, gmk, „fusi”, „maszekolás”, kaláka, másodállás stb.) volt, és nem az adósság felélése. A fölvelt hiteleket sajnos rossz beruházásokra, az elavult gazdasági makroszerkezet konzerválására költöttük, szemben a közhiedelemmel.

A rendszerváltás után lehetőség lett volna egy széles középosztályt létrehozni, melynek két pillére a kis- és középrésztvényes tulajdonosok, illetve a kkv-szektor működtető vállalkozók rétege. Sajnos azonban a privatizáció elhibázott módja egy latin-amerikai típusú, túlkonzentrált tulajdonszerkezetet eredményezett, vagyis egy oligarchisztikus berendezkedést. A gazdaság és a politika szorosan összefonódott, ennek törvénytörő velejárója a korrupció, ami a gazdasági hatékonyságot rontja le. (Jó áttekintést ad erről Csath Magdolna: 4.)

A mezőgazdaságban óriási hiba volt a jól működő, hatékony nagyüzemi szövetkezeti rendszer szétverése, már csak azért is, mert ez a szektor rengeteg nonprofit funkciót is ellátott, például megoldotta a falvakban a teljes foglalkoztatást. A végeredmény egy versenyképtelen mezőgazdaság, és valóságos szociális katasztrófa vidéken (13).

Általában véve is döbbenetesnek tartom a „rendszerváltó elit” szociális és morális érzéketlenségét: egy modern nyugati típusú *ökoszociális piacgazdaság* helyett egy XIX. századi nyerskapitalista-globalista gazdaság- és társadalomszerkezetet „sikerült” produkálniuk igen rövid idő alatt! Eredmény: egy gyarmati jellegű szerkezettel kapcsolódunk be a nemzetközi munkamegosztásba.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy Magyarországon sajnos nem sikerült szétválasztani a gazdaság és a gazdaságon kívüli területek szféráit, így nem álltunk át a világon ma már mindenütt egyeduralgó normatív, hatékonyságelvű monetarista gazdasági szabályozásra. Ezzel szemben megvalósult szinte vegytiszta a globalista gazdaság- és társadalompolitika, annak minden pusztító következményével együtt. A kormányoldal és ellenzék is az adórendszerrel bibelődik, holott ez az idejétmúlt keynesiánusi költségvetési eszköztár része. A magam részéről ugyan egyetértek azzal, hogy *progresszív* jövedelemadózás kellene, valamint hogy a szélsőségeket le kellene nyesni, a 9% társasági nyereségadó túl alacsony, a 27% áfa túl magas, azonban ezeket a lépéseket nem gazdasági megfontolásokból javaslom (mert nincs ilyen jellegű hatás, vagy legalábbis minimális), hanem a társadalmi igazságosság jegyében. Hozzáteve finomítás-ként, hogy a társadalmi igazságosság kritériumát alapvetően mégsem az adórendszerben kell érvényesíteni!

Meggyőződésem, hogy a magyar történelem szempontjából az elmúlt legutolsó közel három évtized egyértelműen a *kudarckorszakok* számát gyarapítja majd az utókor értéktétele szerint. Egy újabb elszalasztott lehetőség (7)!⁸ Sajnos nem látom azt, hogy politikai osztályunk, értelmiségünk szembe akarna egyáltalán nézni ezekkel a szomorú tényekkel, és megkezdene az okok feltárását.

Dixi et salvavi animam meam!

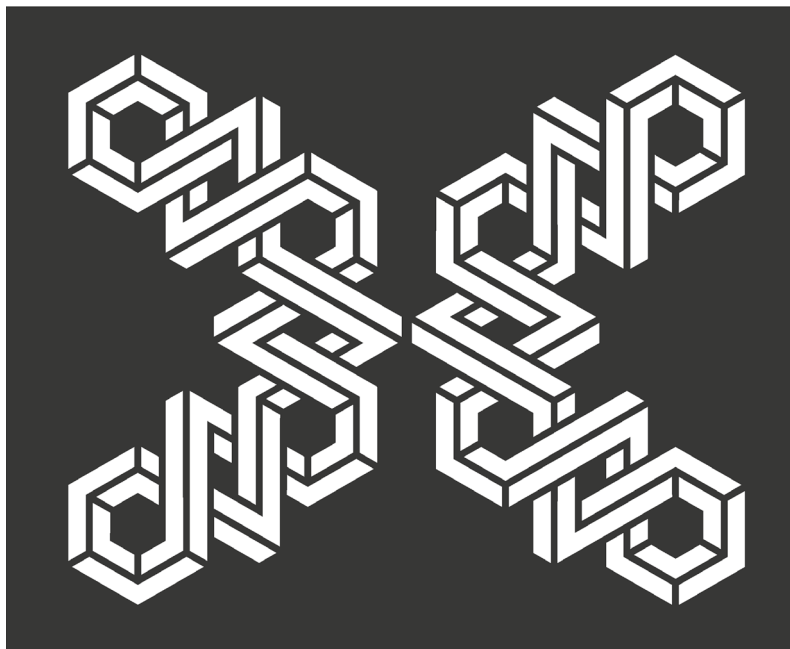
IRODALOMJEGYZÉK

1. Bogár L. – Csath M. – Gazdag L. – Hutkai Zs. – Szegő Sz. – Vass Csaba: Közgazdaságtan. Nemzeti Közszerkesztési Bizottság, 2014.
2. Bugár Gyöngyi: Piaci és hitelkockázat menedzsment. Akadémiai Kiadó, 2015.
3. Csath Magdolna: Globalizációs végjáték. Kairosz Kiadó, 2008.
4. Csath Magdolna: Rendszerváltás a gazdaságban, avagy hogyan tűnt el a magyar ipar? Kairosz Kiadó, 2015.
5. Friedman, Milton: Infláció, munkanélküliség, monetarizmus. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1986.
6. Galbraith, Kenneth: Az új ipari állam. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1970.
7. Gazdag László: Magyarország utolérési törekvései és elszalasztott esélyei az elmúlt évszázadban. Közgazdasági Szemle, 1988/3. sz. 303–316.
8. Gazdag László: A Bokros-csomag mítosza és a valóság. Laurus Kiadó, 2007.
9. Gazdag László: A közgazdaságtan alapjai. Dialog-Campus Kiadó, 2007.
10. Gazdag László: Magyarország úttévesztése (A rendszerváltás közgazdaságtana). Mundus Egyetemi Kiadó, 2009.
11. Gazdag László: A fejlődés természete (Civilizációk). Szamárful Kiadó, 2011.
12. Gazdag László: Bokros Lajos 140 pontja. Valóság, 2014/5. sz. 81–91.
13. Gazdag László: Magyarország agrártörténete. Agroinform Kiadó, 2016.
14. Gazdag László: Marx, marxizmus, szocializmus. Scolar Kiadó, 2016.
15. Gazdag László: Humán tőke és középosztály. Valóság, 2017/11. sz. 13–19.
16. Hoós János: Konjunktúra-és piacutatás. Aula Kiadó, 2004.
17. Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlődés trendvonaláról. Magvető Kiadó, 1975.
18. Kaposi Zoltán: A XX. század gazdaságtörténete, I–II. Dialog-Campus Kiadó, 1998–2001.
19. Keynes, John Maynard: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1965.
20. Korten, David C.: A tőkés társaságok világalma. Kapu Kiadó, 1998.
21. Lentner Csaba: Rendszerváltás és pénzügypolitika. Akadémiai Kiadó, 2005.
22. Nagy Pongrác: Készül a magyar gazdasági csoda? Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1991.
23. Nagy Pongrác: A rendszerváltás gazdaságpolitikája. Akadémiai Kiadó, 2004.
24. Petschnig Mária Zita: Bokros kontra mai Magyarország. ÉS, 2004. I. 23.
25. Piketty, Thomas: A tőke a XXI. században. Kossuth Kiadó, 2015.
26. Pogátsa Zoltán: Magyarország politikai gazdaságtana. Osiris Kiadó, 2016.
27. Pollard, Sydney: The development of the British economy 1914–1990. Chapman and Hall, London, 1998.
28. Schultz, Theodore Williams: Beruházás az emberi tőkébe. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1983.
29. Sipos Béla: Vállalati prognosztika. JPTE, Pécs, 1999.

JEGYZETEK

1 Nem a legjobb pillanatban állt elő azzal, hogy az állammal ki kell vonulnia a gazdaságból! Ez a New Deal évtizede, a közgazdaságtan diszciplínát Keynes kezdi uralni! Ebből is látható, hogy milyen fontos hagyni „élni” az uralkodó main stream irányzatokkal szemben menő „iskolákat”! A monetaristákat ugyan kinevették, de tudtak publikálni!	2 Figyelem: a monetarista Pigou nagyon is károsnak tartotta a túlzott jövedelempolarizációt a gazdaság működése szempontjából! 3 A Chicagói Egyetemen működött évtizedekig amolyan megtűrt búvópatakként a monetarista iskola, akkor, amikor a közgazdaságtan diszciplína a keynesi állami költségvetési szabályozás

- büvkörében élt. Ez is mutatja, milyen fontos a tudomány szabadságának biztosítása, hogy soha ne lehessen valamely tudományos „iskola” által a tudomány „templomát” kisajátítani. Ahogy ma Magyarországon bizonyos szakmai folyóiratokat egyes irányzatok ekképpen kisajátítanak...
- 4 Jom kippur, az engesztelés napja tipikus kohéziós zsidó ünnep, ilyenkor a haragosok kibékülnek, a tartozásokat vagy kiegyenlítik, vagy elengedik, és a rabbi egy fekete bakkecskére, a „bűnbakra” olvassa a közösség bűneit, és kikergetik az állatot a sivatagba Azázélnék, az ördögnek áldozatul.
- 5 Érdekes kivétel Franciaország, ahol François Mitterrand vezetésével a Szocialista Párt csak 1981-ben került hatalomra, és ők valósították meg 1985-től kezdve a szinte „vegytiszta” neoliberalis gazdaságpolitikát, azaz monetarista szabályozást!
- 6 1996-ban e sorok írója a Nancy-i Egyetemen hallgatta meg Jacques Chirac volt gazdasági csúcsminiszter előadását a témáról. Amikor arra kértem, hogy jöjjön el Magyarországra, és beszélje le a kormányt a megszorító Bokros-csomagról, azt válaszolta: – Nem ismerem a magyar viszonyokat, de ha ez igaz, amit ön állít, Magyarország válságról válságra fog bukducsolni a jövőben.
- 7 Ez két tényezőtől tevődött össze 2009-ben. A 13. havi bér megvonása 7,8%-kal csökkentette a nominálbért, adjuk ehhez hozzá a 8% feletti inflációt: ez 16%. Közben volt kb. 3% nominálbér-emelés is abban az évben, ezért jön ki ez a 12-13%.
- 8 Lásd a 7. számú irodalmat: Magyarország utolérési törekvései és elszalasztott esélyei... 1988 márciusában leírva!

Mit terveztek és mit értek el egy régi híres gimnáziumba 1956–1960 között járó diákközösség tagjai? Szubjektív szociográfiai kísérlet

„Az országnak kiművelt emberfőkre van szüksége.”
(Széchenyi István)

„A szociográfia egy epikai műfaj, próza, mely a szakirodalom körébe tartozik. Egy-egy társadalmi réteg, csoport, település vagy tájegység életmódját mutatja be. Tényeken alapszik, de gyakran a személyes élmények is megjelennek [...]” A tudományterületnek ez a rövid meghatározása olvasható a *Wikipédiában*. Az *Idegen Szavak Gyűjteménye* így fogalmaz: „társadalmi egységek életkörülményeinek leírása”. Úgy véljük, az egykori gimnáziumi közösséget, eredetileg két, majd – a nagy arányú lemorzsolódás és osztályösszevonás következtében – hosszabb vagy rövid ideig egy osztályba járó tanulókat joggal tartjuk társadalmi csoportnak vagy egységnek. Nemcsak négy vagy legalább egy tanévi közös életről van szó, hanem volt diákok folyamatos kapcsolattartásáról, 1970–2005 között ötévente az iskolavárosban, majd utána, kivéve a 0-val és 5-tel végződő számú esztendőket, évente más-más osztálytárs által más-más városban tartott találkozóirol is. Az írás szerzői közül hárman kezdettől egy gimnáziumi osztályba jártak, egyikük pedig három évig, közülük ketten már általános iskolában is együtt tanultak. 1960-ban érettségiztek, egyetemet egy városban végeztek, családos emberek, van házastársuk, több gyerekük és unokájuk, de sok tekintetben különböznek is egymástól. Más-más településeken születtek, eltérő társadalmi és családi környezetből származnak, másképp szocializálódtak, foglalkozásuk és életpályájuk nem egyformán alakult, hosszabb ideig több városban éltek, illetve élnek.

Írásunk műfaja *szociográfia*, mert szakirodalom jellegű, jórészt dokumentumokon alapszik, 15 öregdiák életútjáról a *Wikipédia* vagy más internetes oldal is informál nagyobb vagy – többnyire – kisebb terjedelemben, valamint megvannak a hivatalos osztálynévsorok, az érettségi tablókép és számos későbbi találkozón készített fénykép. Feltételezzük, hogy sok olvasó számára hamar kiderül, melyik város gimnáziumáról van szó, és reméljük, jóval több, mint fél évszázad múltán nem sértjük meg azokat, akiknek hamar abba kellett hagyniuk iskolánkban a tanulást.

A 4. D osztály utolsó fizika óráján tanárunk, dr. Urbán Barna javaslatára Hoppál Mihály magnófelvételt készített az osztálytársak terveiről, annak befejezéseként pedig elénkeltünk a „Válásra int immár az óra, / Még egy pohárral búcsúzóra...” kezdetű régi diákdalt. A felvételtől gépirat készült, amelyet Molnár István (publikációiban a neve előtt D. betűvel) megtalált, és a 2016-ban, egy Tisza menti városához csatolt üdülőtelepen tartott érettségi találkozón felolvasott. Ez adta az ötletet, hogy 2018-ban tíz egymással kapcsolatot tartó osztálytárs és egyikünk özvegye válaszoljon 25, a politikai nézeteket nem firtató kérdésre, nemcsak arra, mit valósítottak meg terveikből, hanem arra is, hogy éltek gimnazistaként és a későbbiekben, illetve kikre és mire, milyen

eseményekre mennyire, hogyan emlékeznek. A *szubjektivitást* és a *kísérlet* jelleget alig-ha kell bizonygatnunk. Mivel a humoros megnyilvánulások és helyzetek gyakori jellemzői a diákéletnek, ezek felidézésére is sor kerül.

A feltett kérdések a következők:

1. Mivel foglalkoztak a szüleid és hol laktál a gimnázium előtt?
2. Van(nak)/volt(ak)-e testvére(i)d?
3. A gimnazista társak közül kivel jártál ugyanabba az általános iskolába?
4. Hányan kezdtük el az 1. gimnáziumi osztályt és a 2. osztálytól hány angolt tanuló társunk került be a 4. D osztályba?
5. Mi volt az osztálytársak beceneve?
6. Mikor jártak egy osztályba a már említettek? Mit tudni a 2. osztályosként meghalt B. J. gimnázium előtti életéről?
7. Mire emlékszel az iskolavárosban 1956. okt. 23-án és a következő hetekben, hónapokban történelekről?
8. Milyen tantárgy(aka)t szerettél?
9. A tanárok és a diákothoni nevelők közül kiket kedveltél?
10. Mi volt a tanárok ragadványneve?
11. A tanárok közül kik neveltek magyarságra? Kiktől kaptuk a legtöbb szellemi utaravalót?
12. Diákként mit csináltál szabadidődben?
13. Kik voltak gimnáziumi szerelmeid?
14. Milyen szakképzettséget szereztél és hol?
15. Melyek voltak pályád állomásai és munkahelyeid?
16. Milyen elismerésekben, kitüntetésekben volt részed?
17. Hány feleséged/élettársad volt/van és mi a foglalkozásuk?
18. Hány gyermeked van, mi a foglalkozásuk, hol élnek?
19. Vannak-e unokáid?
20. Mivel töltöd az időt nyugdíjasként?
21. Mikor haltak meg egyes osztálytársaink?
22. Kik nem jártak érettségi találkozókra?
23. Mióta találkozunk évente?
24. Ki mennyire kötődik az iskolavároshoz, milyen gyakran jár oda? Hogy tetszik most a város és környéke?
25. Mit tudsz a gimnázium mostani helyzetéről?

Van egy 1957 tavaszán, a legközelebbi városban tett kiránduláson készült fénykép 27 latint tanuló, az 1. D fiúosztályba járó diákról, akik közül csak egynek a nevét nem tudjuk megállapítani. Az érettségi óta is két emberöltő telt el, több számadatot, sőt nevet illetően tévedhetünk. Kevés információ van a nagyarányú lemorzsolódásról és az iskolaváltoztatásokról. Azoknak a diákoknak a vezetéknevét nem tüntetjük fel, akik hamar kénytelenek voltak abbahagyni a tanulást ebben az iskolában vagy már elfelejtették, miért mentek rövid idő után más városba tanulni. Azok esetében szintén csak keresztnevük szerepel, akik nem tartottak kapcsolatot társaikkal. A korai létszámcsökkenés nyilvánvalóan utal az oktatás magas színvonalára is. Már nem tudjuk, mi lett az F vegyes, koedukált osztályba beíratott 12 angolos fiú többségével, amely osztályt az iskola egészére jellemző nagymértékű létszámcsökkenés miatt 1957-ben megszüntettek. Közülük akkor valószínűleg csak öten csatlakoztak hozzánk: Asztalos Viktor, K. András Sándor, Nagy Attila, Pataki Dezső és P. Ernő. Mindkét osztály névsorát kértük és meg is kaptuk a rendszerváltozás óta egyházi fenntartású iskola igazgatójától, Nagy-Baló Csabától, miután arra az illetékes református

egyházkerület püspöki hivatala engedélyt adott. Tudjuk, hogy az 1. F-esek között volt I. Árpád, L. László, M. István Imre, N. József Ferenc, Sz. Andor Attila, Sz. Gyula Károly és T. Antal, valamint a már említett András Sándor keresztnévű fiú, akiről a kérdésekre válaszolók közül csak egyikünk tud. Ugyanabban a megyei kisvárosban lakott, amelyben 2. osztályos korában meghalt társunk, Bárdos József. Érdekes, hogy kizárólag ugyanaz a válaszadó emlékszik H.-i Lászlóra, akinek ragadványneve Fite volt, mert történelemórán a pitekantrópuszt, az előembert fitekantrópusznak nevezte. Ez az adalék is jelzi, hogy több mint két emberöltő után többen tévedhetünk, különösen azok, akik egy diákotthoni közösségekben laktak, de eredetileg nem egy osztályba jártak.

Az induló 1. D osztályban 33 diák neve szerepel. Összesen 46 olyan tanuló nevét ismerjük, akik valameddig osztálytársak voltak vagy legalábbis beiratták őket a D vagy az F osztályba. A két osztály legkevesebb 20 településről verbuválódott, amelyek közül 18 biztosan az iskola megyéjében van, egy diák már akkor városi rangú településéről, és kettő a megyeszékhelyről. A jelenlegi ottani városokat, akkori nagyközségeket azért említjük kisvárosokként, hogy azokat a falunak nevezhetőkől megkülönböztessük. Maga az iskolavárosként emlegetett, már a 13. század elején városi jogokat kapott település is 1886-tól csak a nagyközség elnevezést használhatta, annak ellenére, hogy ott már a 16. század közepén nagyhírű iskola működött, nem sokkal később felsőfokú teológus- és jogászképzéssel. Ennek egyik oka talán abban keresendő, hogy a város és oktatási intézménye a 18. és 19. században függetlenségi törekvéseiről lett híres, ami nem tetszett az osztrák kormánynak. Csak 1968-ban, tehát nem a „mi időnkben” nyilvánították ismét várossá.

Mindössze tíz tanuló volt helybeli, szintén kisvárosi, és más kisvárosok egyikéből legkevesebb négy, másik hasonló településről legalább három jött, és még egy ilyenből valószínűleg két diák. Legalább tíz település most sem város, de ha lennének információink az osztályt hamar elhagyó diákokról, feltehetően nagyobb számot íránk. Két társunk az intézmény hírének köszönhetően Budapestről került oda, de igen hamar vissza is mentek, kettő viszont jött egy másik megye székhelyéről. Mivel többen régóta nem élnek, nem biztos, hogy jól emlékszünk: egy diák csak a 4. osztályban lett társunk, és volt, aki ekkor már másik város iskolájában tanult, illetve betegsége miatt egy évvel később érettségizett. Az érettségi tablón 23 fiún kívül a 2. osztályban meghalt tanuló arcképe látható, valamint 15 tanáré és a pedellusé. Ezek közül a diákok közül kilenc már biztosan nem él, akikkel egyszerre kezdtük, azok közül pedig 11 biztosan halott.

Írásunk erősen *szubjektív* jellegű, mert több mint hatvan év elmúltával, egyesekről és több eseményről nem ugyanazt tudjuk, és egyéniek a mai vélemények, a jellemzést segítő szerepet játszó humoros emlékek. Az olvasónak *kísérlettel* van dolga, mert nem sok szociográfiai mű születhetett gimnáziumi osztályokról. Az egyszerre érettségizők közül már nem tehetjük fel a kérdéseket hat társunknak és négy olyannak, akik nem tartottak kapcsolatot másokkal. Róluk mégis, 11 válaszadónak, köztük egy-egy özvegynek és másutt érettségizőnek köszönhetően, sokat, igaz, korántsem minden esetben fontosat tudunk. Két öregdiák terjedelmes anyaggal, jellemzésekkel segített, amelyekből többször idézünk.

Az érettségi tablóra felkerült félárva Bárdos kisvárosi, szerény, segítőkész és komoly fiú volt. 1957-ben belefulladt a város folyójának holtágába. (Úszni nem tudott, és a tragédiának tehetetlen tanúja volt két osztálytársunk. Ugyanebben az évben nővére súlyos betegségben hunyt el.)

Régóta nem él B. Sándor sem, aki nem találta helyét az iskolában, és azt hamar abba hagyta. Van, aki úgy tudja, verseket is írt, de inkább arra emlékszünk, hogy nagyszerűen szaxofonozott. Ezt a tudását szülővárosába, a megyeszékhelyre visszatérve egy szórakozóhelyen kamatoztatta, de egyebet már nem tudunk róla.

A kis faluból való D. Lászlóról egyikünk emlékezetében az maradt meg, hogy történelemből Hermésről felelve így mondta: lantját egy teknős körülmetélésével készítette. Tanárunk nevetését visszafojtva kérte, szünetben tisztázza a szó jelentését a többiekkel. F. Lőrincről és M. Istvánról nem maradt emlékün. Ők, H.-i és K. András Sándor is korán lemorzsolódtak. Ez utóbbi és még néhányan a Bárdos temetése előtti estén betértek egy kocsmába üdítőt inni. A söre mellett a pultot támasztó, egyébként józan életű osztályfőnököt meglátva bizonygatta társainak, hogy nem kell félniük, az esti kiruccanásukból nem lehet baj. Az egyik emlékező szerint csak annyit mondott, hogy tanárunk „itt ...-on nem nagyon ugrálhat”. Azt nem volt hajlandó elárulni, miért.

Sokak, köztük Butella Gyula történelemtanár kedvence volt az első padban ülő kis Sz. István, azért is, mert lógó lába nem ért a padlóra. Ő kezdettől unta, átmenetinek tekintette diák voltát. Úgy tudjuk, pincéerként dolgozott. T. Ferenc (mert a megkapott osztálynévsor szerint nem György, mint egyikünk írta) valószínűleg a megye már akkor város rangú településéről jött a gimnáziumba, mert apjának ismerőse volt Hegyi József, az egyik magyartanár. Z. Jánosnak csak a neve, T. Ferencnek pedig a szomszéd megyében lévő falujáé is megmaradt emlékezetünkben, és van, aki S.-sel kezdődő előnévről tud. A helybeli R. Lászlóra, akinek apja valószínűleg a háborúban vesztette életét, csupán egyikünk emlékszik. A középkortól álló vár közelében lakott, és egy általános iskolába jártak. Cs. Józsefnek és G. Lászlónak már a nevét sem tudtuk, amíg meg nem kaptuk az osztálynévsort. Lehet, hogy néhányan csak beiratkoztak vagy igen rövid ideig voltak tanuló társaink.

Többünk emlékezetében él egy olyan helybeli diák, aki évismétlődőként került hozzánk talán egy tanévre: B. Csaba költőnek tartotta magát. A magyartanár Ruskay András kérésére felolvasta egyik novelláját, ami egyöntetű nevetést váltott ki. Egy alkalommal a mellékhelyiségben iskolatársával arról vitatkozott, melyikük tehetségesebb. Vitapartnere magát mondta nagyobb költőnek, „mert ő a népek ír”.

A fővárosba hamar visszatért két társunkról nem tudjuk, mit terveztek, nem tartottak kapcsolatot egykori osztálytársaikkal, de tudunk arról, mit értek el. G. György apja színész volt. Egyikünk szerint fölünyesen mondott véleményt egy élvonalbeli művészről, ami Szerencsi Sándor akkori osztályfőnököt, matematikatanárt is meglepte. Már gyekeként szerepelt filmekben, mindjárt felvették a főiskolára, így 1964-ben hivatalosan is színész lett. Főleg epizód szerepeket játszott annak a megyének a székhelyén, amelyben gimnáziumunk van, később három másik megyeszékhelyen és két budapesti társulat tagjaként, valamint tv-játékokban. Van, aki a *Princ, a katona* c. sorozatból (1966) emlékezhet rá. Az M3 csatorna 2018. május 31-én, majd másnap újravetítette a *Majd belejössz, Pistám!* (1983) c. tv-játékot, amelyben ő is szerepel. A már 2001-ben elhunyt Sz. Gábor, aki „értelmes srác volt és nagyon fővárosi”, a budapesti tudományegyetem bölcsészkarán szerzett diplomát, sőt Párizsban is tanult. Filmtörténész lett, könyvei jelentek meg a 2. világháború utáni magyar filmekről, az utolsó, *Életjel* c. (1994) az 1954–56 közötti időszokról. Az 1999-es *Filmllexikon* egyik szerzője.

Az érettségi tablón látható diákok névsorát Angyalos László („Kucu”) nyitja. Azért került egy kisvárosból gimnáziumunkba, mert apja is járt oda, de két fiútestvére másutt tanult. A körorvos apa, mintha a Rákosi Mátyás által kiadott, „Arccal a tbc felé!” jel-szót fogadta volna meg, a helyi tüdőgondozó vezetője lett. Lászlón kívül a kollégiumi szobában 16 vagy 17 fiú lakott. Könyvből tanulta a jógázást, azt késő esténként, tanári engedéllyel gyakorolta. Vegetáriánus volt, aminek szobatársai nagyon örültek. A háborúban tábori orvos apjának akkori sorsáról nem sokat tud, mert csak kivételesen beszélt a nehéz időkről. Azt viszont elmondta, hogy „Mi a Don kanyarnál ott pusztultunk volna, ha nem vittünk volna ki szalonnát és füstölt kolbászt.” Fia orvostanhallgatóként döntött

a húsevés mellett. Kitűnő szertornász volt, remekül úszott, ami miatt egy kirándulás után igazgatói megrovást kapott, azt viszont szerencsére nem látta tanár, amikor fogadásból a várost átszelő folyó hídjáról ugrott a vízbe. Egyik osztálytársunk szerint „Minden látszat ellenére nagyon komoly ember volt.” A célba vett debreceni orvostudományi egyetemre 1961-ben felvételizett sikeresen. Mint tudógyógyász dolgozott a megyeszékhely egyik kórházában, eredeti lakóhelyén apja munkahelyén, egy közeli kisvárosban, sőt mentőorvosként is. Még mindig eljár rendelni a megyeszékhelyre és másutt körzeti orvosként gyógyít. Szülővárosában megbecsült körzeti orvosként praktizált, sokáig volt települése tanácsának, majd önkormányzatának képviselője. Városa díszpolgára, a sportélet szervezője. Az ún. Budapesti Filozófiai Vitakör tagjaként többször megszervezte a Hegyaljai Filozófiai Napokat, saját borát issza, sőt viszi is érettségi találkozókra. Lánya és egyik fia angol szakot végzett Debrecenben. Az előbbi külkereskedelmi közgazdász diplomát is szerzett és angoltanár, egy gyerek anyja. Másik fia műszerész lett, és mint apja írta, talán sikerül operatőri munkát találnia.

Az angolosok közül való Asztalos Viktor („Mormota”) falusi fiú volt, „nem sokat beszélt, de mindent élénken megfigyelt. Nem tartozott a hangadók közé, de ha mondott valamit, arra figyelni kellett”. Nagy szorgalmának köszönhetően jutott el az érettségüig. Azt tervezte, állatorvos lesz, ha felvételije nem sikerül, mesterséges megtermékenyítéssel fog foglalkozni, tehát inszeminátor vagy bányász lesz. Terve Budapesten mégis megvalósult, az iskolavárostól nem messze gyógyított, de magában a városban lakott. A 30. évfordulós találkozót étteremvezető feleségével együtt ő szervezte. Három fia van, egyikük Németországban. Valószínűleg már 2006-ban meghalt.

D. József, bár a helybeliek egyike volt, és emlékeztünk szerint hét fiúval együtt járt általános iskolába, sőt két gimnáziumi osztálytársával egy utcában lakott, nem tart kapcsolatot velünk. A Debreceni Mezőgazdasági Akadémián akart továbbtanulni, sikertelen felvételi esetén pedig – talán mert apja munkahelye ilyen volt – útépítő technikus munkára gondolt, majd levelező hallgatóként műszaki egyetemen szerzett volna diplomát. Terveinek megfelelően agrármérnök lett, saját városában talált munkát és utcájában feleséget. Zöldövezeti családi házban élnek, mivel – az interneten talált információ szerint – a rendszerváltás után jelentős nagyságú termőföldet sikerült vásárolnia, egy mezőgazdasági kft. társtulajdonosa. Két diplomás fiúk van, egyikük Németországban dolgozik. Van unokájuk is, de ennél többet nem tudunk.

Szintén ugyanazokban a helybeli iskolákban tanult Dévald István („Pityuka”, „Cinya”). Apja gazdálkodott és fuvarozott, anyja nagy gondot fordított nővére és az ő nevelésére. A matematikával nehezen boldogult, de szorgalmasan tanult, az élő és életlen természet érdekelt. Szabadidejében az „Élet és Tudomány”-t olvasta, vásárolta az Olsó Könyvtár köteteit. Zongorázni tanult, szüleinek is gyakran segített a mezőgazdasági munkában. Diákköri szerelmeként K. Emesét nevezte meg. Az egri pedagógiai főiskola biológia–földrajz és ének szakára jelentkezett, azzal a szándékkal, hogy majd falusi általános iskolában tanítson. Sikertelen felvételi esetén műszerésznek vagy technikusnak tanult volna. Ének szakjának köszönhetően kisvárosi középiskolában, Tokajban kapott állást. Biológiát is tanított, levelező úton ezen a szakon szerzett diplomát a debreceni tudományegyetemen. Tanári pályája első tíz évében osztályfőnök volt, és kórust vezetett. Részt vett a biológia tagozat és az óvónőképzés szervezésében. 1975-ben igazgatóhelyettes, öt évvel később igazgató lett, és tagja volt a városvezetésnek. A diákok idegennyelv-tanulása érdekében már a rendszerváltás előtt külföldi cserekapcsolatokat létesített. Nyugdíjasként szervezi a helyi szenior értelmiség programjait, tájékozódik a külföldi és hazai politika történéseiről. Kitüntetései közül a legjelentősebb a nyugdíjba

vonulásakor, 2000-ben kapott Köztársasági Arany Érdemkereszt. Felesége az ő gimnáziumi tanulmányainak városában végezte el a felsőfokú tanítóképzőt. Két diplomás fiúk (művelődési menedzser, illetve közgazdász) és négy unokájuk van (közülük egy már egyetemista). Javaslatára nyomán 2006 óta évente tartunk érettségi találkozót.

G. Szabolcs („Stinga”) egy közeli községből való, jó fejű fiú és jó társaságbeli ember volt. Egy diákkotthoni szobatársa szerint „tükörmemóriájának” köszönhetően könnyen tanult. Kívülről tudta az akkor nagy szenzációnak számító Nagy Testamentumot, Villon több mint kétezer soros művét. Remek humorának számos bizonyítéka emlékezetes maradt. „Egyszer valakinek a szellemi képességeit vitatva mondta, hogy az illetőt azért küldték el harangozói állásából, mert nem a kötelet húzta, hanem a tornyot rázta.” Amikor a biológiatanár Pavlov felfedezését magyarázva elmondta, hogy a kísérleti kutya a fény felvillanásakor megy oda az enivalóhoz, komolyan kérdezte meg, hogy ha az állat magától enni kezd, akkor is meggyullad-e a lámpa. Egy magyarórán olyan alkotóról volt szó, aki félt a magánytól. Erre úgy reagált, hogy ő is fél, ezért tömegsírba vágyik. A hős szovjet Zója Kozmogyemszkajáról szóló film megtekintése után a kötelező anketón így értékelt: „Kitűnő volt a jellemábrázolás, a gyermekkortól végig, egészen odáig, míg akasztófára jutott.” Néha nem kímélte, akit bírált: valakiről azt mondta, olyan, hogy öt éves koráig banánnal etették, mert nem lehetett tudni, majom lesz-e vagy ember. Városi orvos akart lenni. Első felvételi je, mint megjósolta, előnytelen értelmiségi származása miatt Debrecenben nem sikerült, a következő igen. „Nagyon jó orvos vált belőle. Sajnos, utolérte a sorból kilógó kis zsenik sorsa” – írta most egy másik orvos osztálytárs. Feltehetően már egyetemista korában doppingszerrel élt. Saját megyéje székelylén sokáig, de nem végig sikeres radiológus volt. Valószínűleg kábítószer hatása alatt autóbalesetet szenvedett, és már 1988-ban meghalt, családi viszonyait nem ismerjük.

A helybeli, a háború végén a ma szlovákiai Kassáról kiűzött családból való Háda László („Toka”) apja hármunk utcájában volt boltos. Egy-egy lány- és fiútestvére volt. Lászlót jólelkű és szinte kínosan nett, pedáns embernek ismertük, kitűnően tangóharmonikázott, tervezte is e tudása fejlesztését, de nem helyben. Fizikai munkán, műszaki szakma megszerzésén kívül egyetemi tanulmányokra is gondolt, de az utóbbi nem volt reális cél. Budapesten dolgozott hűtőgépszerelő betanított munkásként. Sokáig nem tartott kapcsolatot az osztálytársakkal, de 2010-ben még ott volt az iskolavárosban tartott érettségi nagytalálkozón. Egészségével régóta nem törődött, és a következő évben meghalt.

Homonnay Sándor („Kece”) ugyanonnan jött, ahonnan Angyalos László. Rokonai éltek az iskolavárosban, köztük Bodó vezetéknevű orosz tanár nagybátyja. Apja pedagógus volt, matematika szakfelügyelőként iskolánkban is járt. Sándor diákkotthoni társait bármikor meg tudta nevetetni. Konfliktusai akkor sem voltak, amikor őt tréfálták meg. Egyszer durranóporral kenték be az ágyát, pizsamáját, éjjeli szekrényét. Minden mozdulatát hangos durrogás követte. Amikor reggel elmesélte éjszakai élményeit, együtt nevetett a tettesekkel. Tanulni nem szeretett, még az érettségit is majdnem lekéste. A fővárosba gyógyszerészhallgatónak jelentkezett, bár tudta, hogy kevés az esélye, és úgy gondolta, felvétele előtt laboránsként fog dolgozni. Végül – meglepetésünkre – ugyancsak az egrri pedagógiai főiskolán szerzett matematika–fizika szakos oklevelet. Saját városában tanított, felesége, aki a debreceni tudományegyetemen magyar–orosz szakokon végzett, ugyanott. Három fiúk született, s talán egy unokájuk. 2007-ben még volt érettségi találkozón, úgy tudjuk, négy évvel később halhatott meg.

Hoppál Mihály („Seregély”) szintén a határon túlra került Kassán látta meg a napvilágot, ahonnan a családnak el kellett jönnie. Először a megye északi kis iparvárosában laktak, majd az iskolavárosba költöztek. Apja szülész-nőgyógyász, német szakot vég-

zett anyja négy fiát nevelte. Kedvenc tantárgyai az angol, a matematika, a magyar és a latin voltak. Vívott és sielt. Emlékezetes maradt, hogy valamilyen „fegyvert” használva Rokonay Józseffel egy lányért párbajozott, de a lányok szemében ez csak kakasviadal volt. Egy Emese nevű kollégistától megkérdezték, melyiküket választja. Miután mindketten kosarat kaptak, bánatukban egy házibulin kötöttek ki. Diákkori szerelmének a helybeli – már nem élő – B. Emesét és N. Katát tartja. Úgy gondolta, természetének a néprajzi kutatómunka felel meg leginkább. A fővárosban magyar–néprajz szakra jelentkezett, de nem sikerült bejutnia, ezért üvegező és képkeretező szakmát tanult. Egy évvel később vették fel Debrecenbe. Meglepetést okozott absztrakt festményeivel. Pályaválasztásában szerepet játszhatott, hogy apjának Ortutay Gyula akadémikus (és politikus) egyetemi társa volt. Egyetlen munkahelye a Magyar Tudományos Akadémia budapesti néprajzi kutatócsoportja, majd intézete volt 2007-ig, de azóta is kutat és publikál. Egyetemi doktori címet, majd kandidátusi fokozatot szerzett, nyugdíjba menetele előtt egy évvel pedig az MTA doktora lett, most professor emeritus. A közeli múltban készültek vele tv-interjúk is. Kamaszkorától kezdve érdekelte a magyarság régmúltja, ősvallása, a népi jelrendszerek. Könyveinek, amelyek külföldön is megjelentek, legfőbb témája a sámánizmus, amelyről több ázsiai országban szerette ismereteit. Első kötete az *Egy falu kommunikációs rendszere* (1970), kiadták többek között a *Sámánok – Lelkek és jelképek* (1994), angolul *Shamans, images and rituals* (2016) c. munkáit, az eddigi utolsó könyve pedig az MMA Kiadónál megjelent *A kultúra mint emlékezet* (2018).

Munkásságáért Prima-díjat, 2018-ban pedig Széchenyi-díjat kapott, ami a tudomány művelőinek járó legmagasabb kitüntetés. Debrecenből való felesége szintén néprajzkutató volt. Két lányuk bölcsészdiplomát szerzett, egyikük testtudat-építő, lelki segítséget nyújt az ezt igénylőknek, sőt ilyen céllal könyveket is írt, a másikuk táncterápiával foglalkozik. Öt fiúunokájuk van.

J. Attila („Slibucek”) először Debrecenben járt gimnáziumba, de apja, aki egykor a mi iskolavárosunk egyik tanárának, a már említett Hegyi Józsefnek osztálytársa volt, jobbnak látta, ha elviszi otthonról. Kár, hogy zongoratudását később nem kamatoztatta. Életvidám, szókimondó, minden csínytevésre hajlandó ember volt. Amikor a fizikatanár azt mutatta, hogy az ég alakú lejtőn magától felfelé gurul a megfelelő kúpszögű dupla kúp, még elfogadható stílusban fejezte ki csodálkozását, ám amikor az eltolt súlypontú korong ugrálva gurult, már nyomdafestéket nem tűrő szót használva csodálkozott. Mivel apja diplomás mezőgazdász volt, nyaranként, mint kisgyerek megszerette a falusi életet. A már említett debreceni agrár-felsőoktatási intézménybe jelentkezett, elvégezte, és dolgozott is a szakmájában. Önpusztító életet élt, már 1978-ban meghalt.

K. László („Struce”) apja debreceni földrajzprofesszor volt, tanára Butella Gyulának, a 2. osztálytól osztályfőnökünknek. Az igen jó fejű László is inkább magaviselete miatt került „javítóba”, egy tanévre hozzánk. Az osztálytársak hamar befogadták. Szülei tanácsára franciául és németül tanult, de az angol és vagy az arab, vagy a spanyol nyelv elsajátítását is tervezte. Bátyja szülővárosában lett fizikus, ő külkereskedő akart lenni. Tervét megvalósította. Budapesten, a közgazdasági egyetemen külkereskedelmi szakot végzett, volt diplomata, emlékezetünk szerint Londonban. Az egyetemista évek alatt egyikünk építőtáborban még találkozott vele, de kapcsolatunk megszakadt. 1996-ban halt meg.

Kecsmárszky György („Kecsa”) ugyanabból a községből jött, ahonnan G. Szabolcs. Apja a háború végéig egy báró gépkocsivezetője volt, ez lett későbbi foglalkozása is, de előtte húsvizsgáló volt, anyja varrónő. Tanítónő nővére egyik diákotthoni nevelőtanárunkhoz, Katona Ferenchez ment férjhez. Gyuri keveset beszélt, inkább figyelt. Akkor szólalt meg, ha valamit jól meggondolt. Özvegye szerint kedvenc tantárgya a történe-

lem, földrajz, biológia és a testnevelés, főleg a szertorna volt. Az idegen nyelveket nem kedvelte. Nem mert mindjárt egyetemre jelentkezni, ezért az egri tanárképző főiskolán felvételizett. Ott végzett földrajz–biológia és mezőgazdasági ismeretek szakon, majd levelező úton szerzett földrajz szakos diplomát Debrecenben. Megyéjének több kisvárosában, végül egy ismert fürdőhely középiskolájában tanított, de korábban másutt vezetett diákkotthont is. Gyakran volt érettségi vizsgaelnök, a rendszerváltozást követően diákjainak német cserekapcsolatot szervezett. Első felesége általános iskolai tanárnő volt, lánya, aki az említett főiskolán tanult, az USA-ban könyvelőként dolgozik. Későbbi felesége középiskolai tanár, egy ideig éppen a mi gimnáziumunkban. Gyuri addig gyakran utazott a régi iskolavárosba, amíg onnan nővére el nem költözött. Közös fiúk géptervező mérnök egy dunántúli amerikai cégnél. Művelte kertjüket, sielt, nyugdíjas korában is szívesen túrázott. Sokáig voltak problémái az egészségével, de 2014-ben ők szervezték az érettségi találkozót, ahol megmutatták városuk nevezeteseit. Váratlanul halt meg 2017-ben.

K. Tibor is ugyanarról az iskolavárosból került a gimnáziumba. Apja gyógyszerész volt. A csibészség talán vele született, mindenkinek figyelni kellett, hogy elkerülje a beugratást. Jó humora él mindnyájunk emlékezetében. Arra a kérdésre, kit tekint példaképének, szeret és tisztelet, Nyikita Szergejevics Hruscsov volt a válasz: azért, mert békét akar a világnak. A történelmet és földrajzot tanító osztályfőnököknek sikerült visszafojtania nevetését, az osztály viszont hahotázhatott is. Kollégiumi társának szerelméről dalt szerzett: „Sárrika, Sárrika, bájos kis cseléd, / Úgy forog a szeme, mint a villamos-kerék.” Terveiről sem beszélt komolyan, azt is mondta, az idegenlégióba akar menni. Sorsának alakulásáról biztosat nem tudunk, Budapesten élt, és állítólag még él is – Amerikában.

K. Gyula (talán az orosz főnév rosszul ragozott alakja miatt „Kupcem”, később ugyancsak K-val kezdődő névre magyarosított) falusi fiú volt. Nem bízott abban, hogy felveszik a már többször szóba hozott főiskola biológia–földrajz szakára, ezért azt tervezte, vasúti tiszt lesz. Nem járt érettségi találkozókra, így csak annyit tudunk róla, hogy a megye egyik kisvárosában a sportcsarnokot igazgatta, és 2015-ben a Magyar Labdarúgó Szövetség kitüntette.

Molnár István („Pulyus”) a nyolc helybeli egyike volt. Tudott jókat nevetni, de mindig komolyan kellett venni őt és érveit. Az akkor már nem Csehszlovákiához, de még nem Szovjet-Ukrajnához tartozó Beregszászban született. Apja katonatisztként kezdte, amerikai hadifogságban folytatta, a civilizált Franciaországban 11 hónapig szabad ég alatt. A család többi tagja 1945-ben rövid ideig egy határ menti városban, az anyai nagyszülőknél talált menedékre. Apja a háború után kishivatalnok lett egy bodroghközi faluban, majd az iskolavárosban. Az 1950-es évek elején múltbeli foglalkozása miatt elbocsátották. Fizikai munkát végzett vasúti hídépítőknél, Recsken is, szerencsére civilként, majd ismét adminisztratív munkakörökben dolgozott. Anyja varrt, étkezdét vezetett, idegenvezető is volt a vármúzeumban. Kassán született húga a gimnázium székhelyén működő felsőfokú tanítóképzőben szerzett oklevelet, már egy évtizede, hogy meghalt. István a humán tárgyakat szerette, a zenét igen, de az éneket nem. A testnevelést sem, de a korcsolyázást, úszást igen. Sokat olvasott és járt moziba. T. Zsuzsát elszerette tőle a még csak első S. József, aki előadást tartott osztályunknak az 56-os „ellenforradalomról”. Utána O. Anna következett, bánatára csak első egyetemi tanévének végéig. Magyar–orosz szakon tanult Debrecenben, de nem tanár, hanem mert sokáig sportújságíró akart lenni, amihez fontos az idegen nyelvek, köztük az angol ismerete. Lehetősége nyílt arra, hogy Lengyelországban nyelvet és irodalmat tanuljon. 1966-ban két diplomájával Debrecenben, a szlavisztikai intézet könyvtárosaként kezdte, orosz szakosok tanításával folytatta. A varsói Magyar

Kulturális Intézetben az 1970-es évek első felében végzett munkáját már egyetemi doktorként, pár nappal házasságkötése után, vagyis két és fél évig tartó nászútra utazva kezdte el. Itthon megszervezte a lengyel nyelv és irodalom szakos képzést, majd tanszéket, amelyet 65 éves koráig vezetett. Közben három évig ismét Varsóban dolgozott, mint intézetigazgató és nagykövetségi tanácsos. Megszerezte a kandidátusi fokozatot, a habilitáció után az akadémiai doktori és ennek nyomában a professzori címet. 2008-ban betegsége miatt abba kellett hagynia az egyetemi munkát, az autóvezetést és ezzel együtt a gyermekkor óta kedvelt horgászatot. (Három évvel később a tanszéket váratlanul megszüntették.) Irodalom- és művelődéstörténeti témájú könyveket írt, az első címe *A magyarság a modern lengyel irodalomban 1919–1989* (1995), ugyanez angolul *The Hungarians in Modern Polish Literature 1919–1989* (2003), a legutóbbi pedig *Kálvinista csepp a katolikus tengerben. A lengyelországi reformátusok és kultúrájuk* (2009). Görögkatolikus, de az iskolavárosban megismerte a kálvinista szellemiséget is. Fordított tudományos és szépirodalmi műveket, büszke a *Lengyel tollal a magyar Októberről* (2006) c., az 1956-os szabadságharc 60. évfordulójára megjelent vers- és prózaválogatására. Munkásságáért két lengyel államfőtől kapott kitüntetést, magyaroktól nem. Nem sokkal a rendszerváltozás előtt tevékenységét az oktatási miniszter ismerte el, aki – szerencséjére – éppen Pozsgay Imre volt. Debreceni feleségének történelemtanári és népművelés szakos diplomája van, több művelődési intézményben dolgozott. Fiú- és lánygyermekük nevelése mellett egyetemi doktori címre is teltt erejéből. Fiúk külkereskedő lett, lányuk bölcsészdiplomát szerzett. Budapesten nevelkedett lengyel férjével Varsóban él. Egy fiú és három lány unokájuk a lengyel fővárosban született.

Nagy Attila („Gutman”) is az iskolavárosban lakott. Családjának Munkácsról kellett eljönnie. Már apja is fizikatanárunk pajkos diákja volt, majd tüzérparancsnok. A háború után még főmérnöki állást kapott, bár nem volt mérnök, ami akkoriban másokkal is előfordult. Disszidálási kísérlete miatt internálták, 56 után halálra, majd, mert egészségét tönkretették, életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Anyja ott dolgozott, ahol a rezsim engedte, hogy eltartsa három fiát. Vagány, de jól nevelt gyerek volt. Angolt tanult, szerette a matematikát, történelmet és földrajzot, de például – lehet, hogy heccből – ő mondta, hogy a malájkos lustálkodásból élnek. Becenévét K. Tibortól azért kapta, mert Vörösmarty ismert versének a *Gutman albumba* címet adta. Szeretett kirándulni és fotózni, olyannyira, hogy otthon „műtermet” rendezett be, és olcsón készített fényképeket. A párhuzamos osztályba járó Sz. Katiba volt szerelmes (aki sajnos már nincs az élők között). Egyetemi tanulmányok nem szerepeltek közeli terveiben, és hűtőgépgyárban akart dolgozni. Volt géplakatos, villanszerelő, hegesztő, hűtőgépszerelői szakmát szerzett, jóval később pedig virágzó hűtőgép- és klímászerelő céget alapított egy Budapesthez közeli kisvárosban. Önkormányzati képviselőként tevékenyen részt vett a helyi közéletben. Feleségétől, aki főkönyvelő volt, elvált, két élettársáról tudunk. Gyerekei az 1960-as években születtek, lánya Ausztriában él, fia itthon a családi vállalkozást vezeti. Négy fiúunokája közül három ugyanott dolgozik, egy lány pedig Japánba készült egyetemre.

Pataki Dezső („Dezsőke”) szintén helybéli volt. Apja gazdálkodott, ő is megszerette a mezőgazdaságot. Budapesten szerzett kertészmérnöki diplomát. Egy Duna menti városban dolgozott, feleségével együtt sokszor volt érettségi találkozón. Két gyermekük született. Azonos nevű, színészi ambíciókkal rendelkező fiúk végül olyan egyetemi oklevelet szerzett, amelynek köszönhetően a helyi művelődési házat igazgatja. Apja 2010-ben halt meg.

P. Ernő („Latyak”) egy közeli faluból jött, egy öccse van. Egyikünk szerint „a legfűrább ember volt a sok furcsa között”, mintha rejtőzködött volna. Közömbössége dacára mindenről tudott. Erdészmérnöknek készült, egy évvel később fel is vették Sopronba.

Nem nősült meg, és közülünk senkivel nem maradt kapcsolatban. Ledoktorált, szakfolyóiratban jelent meg tanulmánya a települése közelében lévő erdőkről. Dolgozott a fővárosban, valószínűleg ott is él.

Rokonay József („Massza”) Budapestén született, majd a mi megyénk egyik községében élt. Apja jogász, a háborúban katona volt, nem sokkal ezután meghalt. Anyja, az iskolavárosban végzett református lelkész lánya, másodszor egy ugyanott érettségizett tanár felesége lett. Két testvére van. Tájékozott, vitákra mindig kész fiú volt, azt mondja, ezt a tulajdonságát édesapjától örökölte. A matematikát, az irodalmat és a biológiát kedvelte. A kollégiumi élet szigora miatt kevés szabadideje maradt, de vívott és szívesen járt moziba. A párhuzamos osztályba járó, szintén vívó A. Anikó tetszett neki a legjobban. Számolt azzal, hogy nem jut be a debreceni orvostudományi egyetemre. Vegyipari szakmunkás lett, végül a fővárosban, a műszaki egyetemen szerzett vegyész mérnöki, később szakmérnöki diplomát, sőt egyetemi doktori címet is. Első munkahelye a megyei vegyiművek, a második az ottani sörgyár volt. Egyik kitüntetését mint feltaláló kapta. Aktívan odafigyel a közélet történéseire. Felesége szintén vegyész mérnök volt. Lányuk orvos, fiúk grafikus és dekoratőr. Négy lányunokájuk közül a legidősebb már egyetemista.

Szilágyi Pál („Lúbél”, mert sokat evett) a megye most már város rangú településén született, kántortanító apja igen korán meghalt, anyja gyógyszerári asszisztens volt. Egyik bátyja már nem él. A tantárgyak közül a magyart, a földrajzot és a latint szerette, a matematikát nem, mert a tanárnak jobban kellett volna magyarul. Komoly fiú volt, kevés szabadidejében zongoraórákra járt, több eredménnyel, mint a vívásra. Szívesen kirándult, bújta a térképeket, mert világot akart látni. Lányokra nézni alig mert, most is sajnálja, hogy nem egyes osztályba járt. Biológia–földrajz szakos tanár akart lenni, azt tervezve, hogy majd az iskolavárosban fog tanítani. Debrecenben hallgatója volt K. László földrajzprofesszor apjának. Negyven évig ennek a városnak a zeneművészeti szakközépiskolájában tanított, néha még pszichológiát, kémiát, esztétikát, filozófiai alapismereteket is. Vezetett természetjáró szakosztályt, diákjaival külföldön táborozott. Minderre és kollégiumi nevelőtanárságára szívesen emlékszik vissza. Soha nem igyekezett kitűnni képességeivel, nem is kapott elismerést iskolai munkájáért. Nyugdíjasként szépirodalmat és filozófiát olvas, komolyzenei hangversenyekre jár, túrázik lakóhelye környékén, iskolavárosa megyéjének hegyeiben, és gyakran utazik külföldre. Európa jó részén kívül járt több ázsiai országban, észak-amerikai államokban, a legdélebbre Peruban.

T. István („Cickány”) fogyatékkal született, szegény falusi családban. Szorgalmas fiú volt, igyekezett beilleszkedni a diákotthoni és az osztályközösségbe, de ez a többiek miatt nem mindig ment könnyen. Pál addig tanította őt zongorázni, míg nem arattak nagy sikert a Számár-indulóval. Nehezen jutott el az érettségig. Tudva, hogy fizikai munkára nem alkalmas, falujában egy üzemi irodában dolgozott. Az első, 1970-ben rendezett érettségi találkozón már nem láthattuk, mert élete öt évvel előbb véget ért.

Trauer Hubert („Janika”, mert ott tanuló bátyját Jánosnak keresztelték) abból a kisvárosból jött, ahonnan a lemorzsolódott F. Lőrinc, valamint Matolay Tamás és Páhy Sándor. Apja járásbíró, anyja pedagógus volt, bátyja és húga is diplomás. Igazán kedvenc tantárgya nem volt, amit annak tulajdonít, hogy későn nőtt be a feje lágya. Kitűnően tornászott. Diákkori szerelme sem volt, tetszettek ugyan neki lányok, de azok vagy gyereknek tartották vagy nem értette őket. „Később még kevésbé értettem” – jegyezte meg nemrég kivételesen szellemes és terjedelmes, ezt az írást gazdagító levelében. Azt tervezte, sebészorvos lesz egy vidéki kórházban, de ő is erdőmérnök lett Sopronban. Végzettségének megfelelő munkaterületen dolgozott, mint írta, „a facsemetétől a fűrészporig mindenhol”. Hét évig volt üzemigazgató a megyeszékhely erdei vasútjánál. Munkájáért többször kapott

elismerést. Kétszer nősült, három mérnök fia közül az egyik Dániában él, a legfiatalabb környezetvédelmi technikus. Unokája egy van. 24 évig vezette a városi Ijász egyet edzéseit, régóta próbálkozik a szobrászattal, fafaragásairól rövidfilm készült. Kőcsiszolatai a bányászati múzeumot gazdagítják. Kétszer volt érettségi találkozón, másodsor 2013-ban lakóhelyének szép hegyvidéki részén. Igazi bölcselő, de természetesen nem minden szavát kell komolyan venni: „Sajnos csak vénségemre jöttem rá, hogy miért nem éreztem magam soha sehol otthon... Egy ideig küzdöttem ellene, próbáltam a humorral ellensúlyozni. Az eredmény masszív cinizmus lett.” Fanyar humorral egyik levelében ezt így nevezte: „dialektikus és történelmi cinizmus”. Egészségi állapota miatt nem jöhetett a 2018-as érettségi találkozóra, de azóta is érdeklődik a közélet, valamint mindnyájunk életének alakulása és mostani írásunk végleges formába öntése iránt. Nemrég egyetemista kori feljegyzéseiből idézett sokat, mi most csak két gondolatát: „A politikus kénytelen nyakkendőt kötni, hogy legalább úrnak nézzék, egy urat viszont sosem néznek politikusnak.” Majd: „Filozófusnak lenni önmagában is méltatlan valami, mert még azt a kevés, maradék szépséget is meg akarja magyarázni.”

Varga József („Bagic”, „Bagoly”, mert nagyon érdekelték a madarak) faluból való, apja földműves és kovács volt, anyja felvidéki nagygazda lánya, egy nővére van. Diákként korához képest felnőttnek tűnt, logikusan érvelt. Jól ment neki a matematika, szerette a fizikát, kémiát, biológiát, földrajzot, ő is vívott. Szabadidejében kirándult, horgászott, amire ma is sok időt szán. Gimnazista kori szerelme az iskolavárosban, hármunk utcájában lakó H. Erika volt (aki ezen írás másodikiként feltüntetett szerzőjének is tetszett). Továbbtanulási terveit betegsége miatt nem ismerhettük meg, de még 1960-ban leérettségizett, Veszprémben járt egyetemre, és vegyészmérnök lett. Saját megyéje iparvárosának gyáraiban és egy közeli vegyi üzemben, valamint a szovjet-kazahsztáni Tengizben dolgozott, szintén vegyészmérnök feleségével együtt. Három diplomás fiúk van, egyikük Új-Zélandon, unokáik száma tíz. Amióta Duna menti városban lakik, sokat horgászik, és szívesen kertészkedik, de, élete párjához hasonlóan, élénken érdeklődik az országos ügyek iránt is.

Vietórisz András („Zsiráf”) a megyeszékhelyen született, de addig kisebb magyarországi településen élt, amíg azt nem nevezték el Csehszlovákiában Šafárikovónak, ahonnan a családnak el kellett jönnie. Most már, mint egykor, ismét Tornaljának nevezik. Az iskolaváros folyója mentén, nagy múltú kisvárosban apja tanító, anyja könyvelő volt, két fiútestvére közül a fiatalabb már nem él. A gimnáziumi évekből egyikünk emlékezetében megmaradt egy kollektív nevetés, amikor meghallottuk, hogy anyjának leánykori neve Csók Adél. Az osztályfőnök bizonygatta, hogy ez szép név. A történelmet és a magyart kedvelte, jól vívott, ahogy akkori, „plátói” szerelme, a más által már említett A. Anikó is. A latintanártól tudta meg, hogy a *viator* szó utazót jelent. Szerette a falusi életet. A debreceni mezőgazdasági akadémiára járt. Mérnöki oklevele után később Keszthelyen állattenyésztő szakmérnöki végzettséget szerzett. Közeli és távoli településeken különböző beosztásokban dolgozott. Debrecenben még középiskolában is tanított, végül saját sertéstelepet létesített. Kétszer kapott miniszteri kitüntetést. Első felesége fogászati asszisztens volt, a második a maga vállalkozását vezeti. Három saját és egy nevelt lánya van, egyikük Németországban, egy másik Debrecenben, kettő pedig a fővárosban. Három-három fiú és két lány unokája közül a legidősebb húszéves, a legfiatalabb csecsemő. A házkörűli tennivalókon kívül saját, jelenleg már távoli erdejére is van gondja.

Közösségünk tagjának tekintünk két, velünk évekig együtt tanuló társunkat, Matolayt és Páhyt, akik ugyanabban a kisvárosban jártak általános iskolába, ahová Trauer és egy lemorzsolódott diák.

Matolay két és fél évig tanult az iskolavárosban, de a megyeszékhelyen érettségizett. Értelmiségi családból származott, egyikünk szerint „sajátságos méltóságot árasztott”. Kis diákotthoni szobában lakhatott, mert felcser volt. Orvosnak készült, végül Budapesten végzett az orvostudományi egyetem fogorvosi karán. A megye székhelyének egyik rendelőintézetében lett a fogászatot vezető főorvos. Feleségét korán elvesztette, élettársa van. Két lánya is diplomás, az egyik közgazdász, adjunktus vagy már docens a Budapesti Corvinus Egyetemen, a másik iparművész, aki kerámiaékszereket készít. Többször jelen volt érettségi találkozóinkon, neki köszönhető a 4. D osztályról 1957-ből, 2006-ból és a következő évből való fénykép.

Páhy elsősorban mint nagy akaraterővel bíró futó él emlékezetünkben, „de volt az egész igyekvés mögött egy másik, egy kajánul nevetni tudó enje is”. Betegségéből kigyógyulva egy évvel később fejezte be a gimnáziumot. Felsőfokú vegyipari technikumot végzett, és a megye egyik iparvárosában dolgozott. Nős volt, fia egyetemi tanulmányai kezdetén meghalt, lánya informatika–ábrázoló geometria szakos tanár, idősebb lányunkája már egyetemi hallgató. 2007-ben még részt vett debreceni összejöveteleinkön, de két évvel később már csak a temetésére mehettünk.

Az 1956-ban történtek mind a 11 megkérdezett szerint igen nagy hatást tettek ránk és azokról sokféle emlékek maradt. Egy helyben lakó társunk szerint október 23-án hiába vártuk a tanítás megkezdését, mert reggel a rádió bement, hogy „valamiféle forradalom” van Budapesten. Más úgy emlékszik, hogy egy szünetben a minket nem tanító Kalló János matematikatanár lelkendezve számolt be a fővárosból érkezett hírekről. Valaki úgy tudja, a gimnáziumban megjelent vasutasok buzdítására vonult ki a nagyjából ezerfőnyi diákság a fő utcai tüntetésre. Örvendő tanúi voltak annak, hogy a szovjet hősök obeliszkjéről lefűrészelték a sarló-kalapácsot, a tanács épületéről levették a címet. Két diákotthonos dobhatta le a vörös csillagot, szerencsére időben disszidáltak. Az orosz nyelv tanítása a félév végéig szünetelt. Akad közöttünk, aki látta az idegen nyelveket tanító Dévai Jenő tanár által ezekben a napokban Budapesten készített fotókat. Ő volt az, aki a forradalom kitörésének hírére az osztályba lépve nem szólt más, csak kérte, hogy hazafias dalokat énekeljünk. Kecsmárszky szerint a diákok kivonulásakor Szabó Gyula igazgatóhelyettes, még a református időből való tanár, beszédet mondott, óvatosságra kérve a felvonulókat. (K. Béla igazgató valamiért nem volt jelen.) Osztályfőnökünk vezetésével indultunk el. Egy idősebb diák a Petőfi-emléktáblás ház erkélyén mondta el a *Nemzeti dal*t, emiatt csapták ki az iskolából. Az iskolaudvaron többen égették a kupacokba dobált orosz tankönyveket. Volt osztálytársunk, aki egy elhagyott laktanyából fegyvereket akart szerezni. Jó, hogy szülei hazavitték. A diákotthon-igazgató másnap hazaküldött mindenkit.

November 4-én a megszállók azzal demonstrálták hatalmukat, hogy tankot állítottak a tanáczháza elé. A diákotthonban később katonák vagy rendőrök többször kerestek valamit vagy valakit, közben a fiúknak a fal felé kellett fordulniuk. Más osztályokba járó diákokat kicsaptak a gimnáziumból. Hallottuk, hogy munkások is kerültek börtönbe. Néhány ismerős idősebb fiatal nyugatra szökött, az egyik helybeli osztálytárs emlékeztében megmaradt, hogy a házukból való család elbúcsúzott a többi lakótól, de mert már nem sikerült átlépniük a határt, visszajöttek. Más helybeli diák azért nem emlékszik a nagy tüntetésre, mert mint írta, „Mi anyámmal rendőri felügyelet alá estünk, amit magyaráz Apánk 56-os szerepe és elítélése”. A kollégisták szégyenkeztek, mert, már 57-ben, az iskolakertben menetelve énekelniük kellett, hogy „Maléter Pált és Nagy Imrét a pokolba kívánjuk”. A diákotthonban lakó magyar- és latintanár Ruszkay András előre szólott, hogy AVH-sok átkutatják a szekrényeket. Egyikünknek sikerült eltüntetnie ameri-

kai nagynénjének leveleit, viszont magyarázkodnia kellett a forradalom után leszerelt bátyjától örökölt katonapulóver miatt, és azt mondta, az ócskapiacra vette. Ez a tanár mindenkit figyelmeztetett, hogy ne tartson magánál a hatalom számára gyanús dokumentumokat. Többen emlékszünk arra, hogy még 57-ben, sőt később sem félt emlegetni, hogy az országban kilencmillió „ellenforradalmár” él. 56 decemberében „szomorú békesség és lappangó félelem ideje jött el”. 57 tavaszán pufajkás ávosok fegyverrel a kezükben, parancsolgatva és ütlegelve kutattak a diákokthoni szekrényekben. Fegyvert kerestek, de csak nekik nem tetsző cikket találtak idősebb fiúknál, akiket agyba-főbe vertek, és elvitték a szomszéd városban lévő börtönbe. Hasonló eset többször előfordult, egy utolsó évest is börtönbe hurcoltak, később másutt leérettségizhetett. Egy, nem az osztályunkból való gyereket úgy megfélemlítettek, hogy soha nem beszélt a történekről: „Teljesen megváltozott, mert egyenesben találkozott a szocialista humanizmussal” – emlékezett most egyikünk. A kollégiumi rádió stúdiósainak viszont még hónapokkal később is volt bátorságuk ahhoz, hogy bekapcsolják a Szabad Európa Rádiót.

Tanáraink már nem élnek, egyetlen diákokthoni nevelő, Sipos István („Pityuka”), akít többen kedveltek, igen. Jelen volt 2015-ben az iskolavárosban rendezett találkozónkon. A kérdésekre válaszolók szerint a kedvenc tanárok listáján az első helyre Tóth Tibor biológiatanár került, akinek ragadványnevére nem emlékszünk, vagy nem volt, de alig marad el mögötte Butella Gyula történelem- és földrajztanár („Ramszesz”, ritkán „Gyula”), a második tanévtől osztályfőnök és dr. Urbán Barna („Drubás”), aki fizikát és logikát tanított, de leginkább az életre nevelt. Házán emléktáblája van, György nevű festőművész fiáról pedig kis utcát neveztek el a középkori római katolikus templom mellett, a hasonló korú vár közelében. Utána a listán Ruzsák („Bőr”) következik, aki sok magyar, sőt latin idézetet is megtanított, és az irodalmon kívül ezt a nyelvet is megkedvelte. Van, aki ma is emlékszik Baradlayné 1848-ban elmondott szavaira A *kőszívű ember fiaiból*: „Lélekcserélő idők járnak, fiam. Mindnyájan más emberek letünk...” és Cicero „Quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra...” („Ugyan meddig élsz még vissza türelmünkkel, Catilina...”.) kezdetű vádbeszédére. Amikor valamit furcsállt, ezt mondta: „Különös, mint a tejbetök.” Sok kedvelője volt Szabó Károly („Karibá”, és, fegyelmező szavai miatt, „Vaddisznó”) testnevelőtanárnak, vívőedzőnek és az első osztályfőnök Szerencsinek (kevesek szerint „Pislanacsnak”), matematikusunknak. A kérdésekre válaszolók még a következőket említették: kevesen K. L.-t („Sampó”), aki kémiát tanított, és többen dr. Orbán Istvánt („Pitstabácsi”), aki művészettörténetre okította az osztályt. Buzgó magyarázata közben volt, hogy meztelen nők képeit vetítette. Néhányan szívesen emlegetik a rövid ideig idegen nyelveket tanító, korábban a református gimnáziumot igazgató Tárczy Árpádot („Csita”, a nagy szakállá miatt) és Dévait („Kacsát”). Az előbbi az 1. világháború hadifoglyaként tanult meg oroszul, külseje Marxra emlékeztetett, de annak nézetei távol álltak tőle. Az utóbbi, nagy sportoló és amatőr képzőművész volt. Jól később Debrecenben egyetemi idegen-nyelvi lektorátuson dolgozott.

Őt olyan tanárunk nem került a népszerűségi lista elejére, akiknek a fényképe látható az érettségi tablón. Közülük háromnak valószínűleg nem volt ragadványneve, két tanárnak viszont igen: „Vizes” (Dr. Bertha Zoltán) és „Csinszka” (Csuha Imréné), akik angolt, illetve magyar irodalmat és nyelvet oktattak. Utóbbi Ady Endre költészetét többekkel megkedvelte. Ragadványnevet kapott az igazgató és helyettese, „Dzsoni” (Gergely Károly) és „Zsul apó” (Szabó Gyula), valamint a tablóról hiányzó „Bodobács” (Bodó) és „Hólyag” (Hazagh Mihály), akik nem sokáig tanították az osztályt. Volt „Ceruza” néven emlegetett nevelő (Katona Ferenc), valamint, akikhez

nem volt közünk, a már szintén szóba hozott Hegyi József „Cicu” (biztosan, mert közel lakott a már nem létező Cicu közhöz) és a matematikatanár „Félix” (Ecsedi Zoltán). A kedvenc tanárok felsorolása nagymértékben egyezik azokéval, akik a legtöbbet tették magyarságra nevelésünk érdekében, illetve akikről a legtöbb szellemi útravalót kaptuk: Urbán, Ruszkay, Butella és Szabó Károly.

Tapasztalataink szerint sokan nem tudják, hogy az országban először, 1531-ben Pápán és Sárospatakon alapítottak protestáns iskolát, amelyek fenntartója néhány évtizeddel később, a kálvinizmus térhódítása után a református egyház lett. A pataki Kollégium állami utód-intézményében először 1970-ben tartottunk érettségi találkozót. Egy 1985 előtti fotón a gimnázium épülete előtt Ruszkay, Urbán és Tóth Tibor tanárok, valamint Asztalos, Dévald, Hoppál, Molnár, Nagy, Pataki és Vietórisz látható. Valószínűleg 1990-ben nyolcan találkoztunk: Angyalos, Homonnay és Kecsmárszky sem hiányzott, és mindkét alkalommal ott kellett lennie a képek készítőjének is. 2005-ben már fényképezhetett valamelyikünk felesége, a tíz jelenlevő osztálytárs között látható Rokonay, Szilágyi és Varga is. Mivel a 23-as létszám már ekkor sem volt meg, és többekről nem tudtunk, eldöntöttük, hogy a következő esztendőől kezdve, az iskolavárosban ötévenként rendezett nagy összejövetelek kivételével, minden esztendőben, az ország különböző vidékein, más-más városban találkozunk. Eddig már kilenc ilyen helyszín volt, három alkalom kivételével az iskolától távol, Debrecenben, egy másik szomszédos megyében, Budapest környéki kisvárosban, magában a fővárosban, sőt a Duna mentén délen is. 2006-ban 12 öregdiák között először, de nem utoljára jelent meg Háda, valamint eljött a nem az iskolánkban érettségizett Matolay és a gimnáziumot 1961-ben befejező Páhy is. 2007-ben megdőlt a részvételi rekord, mert a feleségeken kívül 15 fő volt ott: Angyalos, Dévald, Homonnay, Hoppál, Matolay, Molnár, Nagy, Rokonay, Szilágyi, Trauer, Varga és Vietórisz, valamint a később meghalt Kecsmárszky, Pataki és Páhy is. Az érettségi után fél évszázaddal az iskolavárosban rendezett találkozóra négygel kevesebben jöttek el. 2017-ben Budapesten csak hét diák jött össze. 2018-ban Debrecenben, ezúttal másodszer a Molnároknál már nyolc osztálytárs, Angyalos, Dévald, Hoppál, Rokonay, Szilágyi, Varga, Vietórisz és a nemrég özvegyen maradt Kecsmárszkyé Zsuzka és még négy házastárs találkozott. Matolay, Nagy és Hubert ugyan nem tudott eljönni, de mindenről értesültek, valamint régi fényképek elküldésével segítettek, illetve sok információval gazdagították ezt a tanulmányt. Hét egykori társunk egyszer sem vagy talán egyszer volt érettségi találkozón, de egyikük már biztosan nincs az élők sorában.

„Amíg irkáltam, gyakran gondoltam arra, hogy eléggé sajátos közegben élő nemzedékhez tartozunk. Otthon a még 1945 előtti világ mércéi voltak a meghatározó paraméterek, kívülről meg ömlött ránk egy »felettebb értékes kultúra«, minden hordalékával együtt. Aztán kívül is, meg bennünk is egyre rosszabb lett minden, és »boldogan« kellett a bornírtságokhoz vigyorogni [...] Időnként őszinte csodálattal adózom az olyan embekeknek, akik, kb. a mi korosztályunk, gyermekien naivan nézik »csodálatos« világunkat” – írta terjedelmes és szellemes levelében, ironikusan, Trauer. Hasonló módon, „dialektikus és történelmi cinizmussal” értékelte immár két emberöltőnyi múltunkat.

A Kollégiumnak nem mindig kedvezett a sors. A 17. században, az ellenreformáció megerősödése idején sokáig nem működhetett, az első világháborút befejező békeszerződés, az ország perifériára kerülése, vonzáskörzete nagy részének elvesztése, majd a második világhétség utáni államosítás visszavetette a fejlődésben, de helyzete már az 1950-es évek közepén, a „mi időnkre” sokat javult. A 2001-es országos tanévnyitón a miniszterelnök nem indokolatlanul mondta a következőket: „A II. világháború kitérője után, az angol és a német hadvezetés között született egy megállapodás, mely szerint a

német bombázók elkerülik Oxfordot és Cambridge-t, cserébe az angol légierő is megkíméli Heidelberget és Göttingent. Itt, Közép-Európában más sorsuk van a szellemi műhelyeknek. Ezek a műhelyek mindig szálkát jelentettek az idegen hatalmak szemében. Itt, amit a bomba megkímélt, azt a megszállók és csendestársaik egyszerűen bezáratták.” Sokat mondó a beszéd folytatása: „Nyolcvan-kilencven éves nemzetközi hírvű tudósok szájából lehet bemutatkozáskor első, legfontosabb közlésként hallani: pataki vagy éppen pápai voltam. Pataki, pápai vagy debreceni diáknak lenni, de bővíthetjük a kört [...] nem egyszerűen négy, hat vagy nyolc év tanulást jelent, hanem életformát, habitust, egy sajátos, magyar világnézetet. Amit itt Önök a tudáson túl nevelésben, hitben, nemzeti öntudatban kapnak, életük végéig Önökkel marad.”

Nem okvetlenül kellett Patakon a Kollégium diákjának lenni ahhoz, hogy valaki oda kötődjön. Elég volt a rosszabb években is működő Tiszán-inneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárába járni vagy kutatni. Egy – megint csak 1956-tal kapcsolatos – külföldi példa: Az országot elhagyni kényszerülő, Angliában élő irodalomtörténész, polonista, költő és műfordító, már nyolcvannál idősebb Gömői György a 16–17. századi magyar irodalom- és művelődéstörténetet is kutatta. Itt néhány évtizeddel ezelőtt bőven talált anyagot az egykori peregrinusokról, a Nyugaton vándorló magyar diákokról. A pataki tanítóképzés nagy alakja, Kődöböcz József könyvet írt Sárospataknak a magyar művelődésben játszott szerepéről. Hogy Gömörinek is van saját példánya, bizonyítja már 21. századi névalírása.

A pataki lakosok közül néhányan jól tudják, hogy a hely szelleme úgynevezett átlagembereket is a kultúra iránti komoly érdeklődésre készítetett. E sorok másodikként feltüntetett szerzőjének családját a háború után egy időre az iskola melletti Szemere Bertalan utcában élő hordóhitelesítő-tulajdonos Balogh Béla és felesége fogadta be házába. Úgy emlékszik, hogy sok könyvük volt. 1951 elején és karácsonyán ajánlásukkal két szép kiállítású példányt ajándékoztak neki: az egykor igen népszerű, Arany Jánost követő Kiss József (1843–1821) *Összes költeményei* és a híres svéd Ázsia-kutató, Sven Hedin (1865–1952) *A rejtelmes India felé c.*, 1899-ben, illetve 1910-ben kiadott könyvét. Lehet, hogy csupán feltételezés: a verseskötet azért került a volt pataki diákról, a 19. századi politikusról elnevezett utcán lakó házaspár könyvtárába, mert a költő a borsodi Mezőcsátan született, a felvidéken református pap ismertette meg az irodalommal, tanult Miskolcon és a debreceni Kollégiumban is? Bizonyára joggal feltételezzük, hogy több emberöltőnyi idővel ezelőtt is sok könyvszerető polgár élt Sárospatakon.

A „mi gimnáziumunk” mai helyzetéről keveset tudunk, mert a kérdésekre válaszolóknak ritkán járnak ott. Többségünk sikeresebbnek gondolja az egykori 4. D osztályt. Az 1960-ban érettségizők közül 15-en szereztek egyetemi diplomát és négy diák főiskolai, illetve felsőfokú oklevelet. Őt társunk tervezte, hogy orvos vagy állatorvos lesz, ez háromnak sikerült, közülük kettő mérnök lett. Ugyancsak öt érettségiző felvételizett sikerrel abban az évben vagy a következőben tanári szakra, hárman tudományegyetemre, de ketten nem tanárok akartak lenni, és egyikük nem is az lett, a gyógyszerészséget tervező fiúból pedig pedagógus. Négy tanuló választotta a mezőgazdasági felsőoktatást. Egyikünk betegsége miatt nem beszélhetett nekünk céljáról, de a mérnökök számát gyarapította. Volt még, aki a pedagógus pályára gondolt, de valószínűnek tartotta, hogy főiskolai felvételije nem sikerül. Szellemi munkát végzett, ugyanúgy, ahogy az, aki csak hivatalnoki állásra gondolhatott. Két fiú jó szakmát tanult ki. Egyetlen kivétel van, aki csak viccelve beszélt terveiről, és hogy mit ért el, nem derült ki.

Nem mindenkiről tudjuk, hány testvére volt, de mint a kérdésekre adott válaszokból kiderül, családjukban nem lehet kettő alatt a gyerekek száma. Viszonylag sok információnk van az egymással kapcsolatot tartók utódairól, 13 házaspár egykori diák családjának

újabb tagjairól. Négyüknek három-három gyereke született, nyolc társunknak kettő-kettő, hasonlóan ahhoz a kettőhöz, akik máshol, illetve egy esztendővel később érettségiztek, és jártak a találkozókra. 14 apának 30 gyereke, 10 lánya és 14 fia van vagy volt, akik közül 22 biztosan egyetemet végzett. 40 unokáról van tudomásunk, de ez valószínűleg nem a teljes szám: a rekord tíz, de egy-egy volt diáktársunk hat, illetve öt, három pedig négy-négy kicsivel foglalkozhat. Két „egykes” nagypapáról van értesülésünk, tehát nem miattunk fogy a magyar népesség, és külföldön is kevés utódunk él.

A 11 megkérdezett, sorukban Kecsmárszkyne közül nyolc osztálytárs érzelmileg erősen kötődik az iskolavároshoz, azért is, mert látja fejlődését, gyarapodását, a 21. századi belváros Makovecz Imre körének köszönhető építészeti szépségét. Három öregdiák távoli lakóhelye, illetve egészségi állapota miatt ritkán jut el oda. A gimnázium mostani hírét csak kettő tartja a régihez hasonlóan, öt társunk nem tudja megítélni, kettőnek pedig már nincs jó véleménye róla. Az interneten talált adatok szerint a közelmúltban csak 340 tanulója, valamint 35 tanára és 6 nevelőtanára volt. Igaz, többségünk nem szerzett tapasztalatokat, valamint a városban már van Református Szakképző Iskola, és 1993 óta működik az állami Árpád Vezér Gimnázium is. Nyilván főleg ezért csökkent az érdeklődés a rendszerváltozás óta ismét református iskola iránt. A Kollégium része a Református Teológiai Akadémia és a Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, amelynek Nagykönyvtára a „mi időnkben” is gazdag volt. A régen sokáig egyházi kézben lévő tanítóképzés 2000 óta az egri felsőoktatási intézményhez, a jelenlegi Eszterházy Károly Egyetemhez tartozó kar feladata.

A jövőre gondolva már viccünk is van a 12 év múlva, 2030-ban tartandó érettségi találkozónkról. Nem tudni, honnan, Bajoról, Budapestről vagy a közelében található Pomázról, lehet, hogy Debrecenből vagy Tokajból, talán Miskolcra, vagy Abaujszántóról, de az biztos, hogy Szerencs felől, már végre villamosított vasútvonalon, igen idősen látszó férfi utazik Sárospatakra. Láthatóan elfáradt, de kíváncsi fiatal újtársa beszédbe elegyedik vele. „Hová tetszik menni?” – kérdi. „Érettségi találkozóra” – hangzik a válasz. Sárospatakra vagy Sátoraljaújhelybe?” – érdeklődik tovább a fiatalember. „Dehogy Újhelybe, az ottani gimnázium gyengébb, Patakra” – mondja az öreg. „Már elnézést, de a kora gondolva megkérdezem: Hányan lesznek a találkozón?” – folytatódik a beszélgetés. „Hányan, hát egyedül leszek!” – halljuk a feleletet.

A humor több író, volt pataki diák néhány a 20. században és nem csak egyszer kiadott regényében is hasonlóan fontos szerepet játszik. Iskolánkról szólnak a következő alkotások: Komáromi János (1890–1937) *Pataki diákok* (1925, 1933, majd 1992), Fekete Gyula (1922–2010) *Bodrog-parti szerelmeink* (1981) és a cselekmény színhelyéül Óváralját választó Tóth-Máthé Miklós *Pecúrok* (1989) c. műve. (Lehet, hogy nem közismert: a *pecúr* szó a zöldfülű, még tájékozatlan első osztályost jelenti, akit könnyű megrézfálni.)

Soós Imre *Patak regénye* c. műve magában az iskolavárosban látott napvilágot (1996). 1943-ban érettségizett szerzőjét sokáig nem emlegették, mert a határrevízió híve volt, és kommunizmusellenes nézetei miatt 1948-ban, már Budapesten megszerzett mérnöki diplomája birtokában Nyugatra távozott. Sydneyben, Párizsban és Rio de Janeiróban is szerzett egyetemi végzettséget, dolgozott Ausztráliában és több európai országban. Érdeklődött az orvostudomány, a pszichológia, a szociológia, az ökológia iránt, és foglalkozott filozófiával is, amit könyvei bizonyítanak. A brazil fővárosban meghívták professzornak. 1954-ben visszatért Európába, ismét magyar állampolgár lett, Prágában és Ausztriában élt. Regényéből megismerjük a világcsavargó pataki öregdiák kalandjait, élményeit és gondolkodását, mégpedig a gyerek, a fiatal és a sokat tapasztalt

idős ember szemszögéből. Diákkorában úszott, sielt, sportrepülő volt. Lényének, jellemének erős alapját szüleinek és a pataki Kollégiumnak köszönhetette, amit sok öregdiák magáról is elmondhat.

A téma évtizedekkel korábbi országos népszerűségét másféle művek is bizonyítják. Nem tudjuk, tanult-e a régi iskolavárosban az elfelejtett Somlay Károly (?–1930), de Gulyás József kutató-tanár szerint az ifjúságnak szánt vígjátékot írt *A pataki diák* címmel (1918 vagy 1919), bizonyos Siliga Ferenc (1881–?) nevéhez pedig operett fűződik: *Ballag már a vén diák*. Az interneten Cserhádi Lajos (1897–?) *Diákszerelem. Ballag már a vén diák* c., Budapesten 1942-ben kiadott (vagy bemutatott?) operettjéről is találunk említést.

Más volt ottani diákoknak kollégiumi éveiből merítő műveire nem a humor a jellemző. A világháborúk között népszerű Harsányi Zsolt (1887–1943) a 400. éves jubileumra írt Patak lelke (1931) c. novellájának hőse szegény árva kisfiú, aki meg akarja mérgezni magát, de elalszik. Álmában Comenius, Tompa Mihály és mások megfogadtatják vele, hogy élni fog a kollégiumért és hazájáért, majd az igazgató gondjaiba veszi. *A lebegő szív* (1939) c. verseskötetében olvasható költeménye a *Patak*. Képes Géza (1909–1989) kitűnő költő-műfordítónak, a gimnázium egykori tanárának csak halála évében jelent meg *A pataki diák* c. verseskötete, de már évtizedekkel korábbi, *Az álomba hullt város* c. művét így kezdte: „Patak – a hírhedt húszas évek...”, de másképp folytatta: „Persze nagy kincs a kollégium...” Egy 2004-ben készített, *Képes Géza, a szavak művésze. Emlékek, versek, vallomások* c. összeállításból kiderül, hogy joggal volt elégedetlen a várossal és az iskolával is. A trianoni békeszerződés következtében Sárospatak az országhatár közelébe került, vonzásköre leszűkül, 1923-ban a Kollégium részeként működő jogakadémiát is megszüntették, az 1918–19-ben politikailag balra tolódott tanárokat elbocsátották. A színvonalcsökkenés Klebelsberg Kuno miniszter segítségével köszönhetően állt meg, bekövetkezett a Nyugatra nyitás, 1931-ben létrehozták az angol internátust. Olyan híre volt, hogy mi is így neveztek, pedig akkor már a pataki Erdélyi János (1814–1868) költő-filozófus és tanár nevét viselte. A több nyelven beszélő Képes Géza 1933-ban kezdett a Kollégiumban tanítani. Comenius méltató, *A templomépitő* (1937) c. ódájából idézzük: „Mi voltál, az maradj örök időkre, / Tudományok és erények büszke városa.” Az oktatásnak nem kedvező időszakban, 1953-ban – bár már Sztálin halálának évében – a jelenre gondolva így írt a még közeli múltból *Már költő voltam* c. versében: „Elmúlt negyedszázad éve is talán, / Patakon voltam kisdíák: / tudásra szomjas és nagyon sovány – / Békóba vert volna a szűk világ, / de áttörtem vastag börtönfalán.” 2008-ban megjelent *Az utolsó kaland* c. kötetének már ismét van az iskolát méltató darabja: *A pataki kollégiumban*.

A nehéz évekről már a rendszerváltozás után Bóta Gábor találóan írta: „Az elhibázott településfejlesztési politika miatt 1950-ben Zemplén vármegyét csatolták Borsod-Abaújhoz, így létrehoztak egy mamutmegyét. Ezzel teljesen perifériára került ez a vidék és benne Sárospatak. Szinte minden pénzt az iparosításba ölték [...]”. A jövőben bizakodva Höresik Richárd országgyűlési képviselő véleményét idézi: „Össze kell kapcsolnunk a kultúrát és a gazdaságot [...] Számunkra a nyitás lehetősége lehet Kárpátalja, Kelet-Szlovákia felé.”

Kurucz Gyula (1944–2015) egyes regényeinek élményanyagát tanárainak és egykori barátainak emléke adhatta. A *Kicsi nagyvilág* (1978) című borítólapján így vall: „Sárospatakon, kollégistaként végeztem a gimnáziumot. Az ottani évek égették belém: miként **kell** bálnunk lehetőségeinkkel és saját magunkkal.”

Minden említett, pataki diákból lett író észak- vagy északkeleti vidék kis településéről – Komáromi és Harsányi a mai Szlovákiából –, nem gazdag családból való. Ez a mi diákközösségünk nagy többségére is éppígy áll.

Gulyás József a második világháború idején a korábbi évszázadok több tucat ott tanult írójának a kollégiummal kapcsolatos műveit sorolta fel, akik közül csak az ismertebbek nevét említjük: Bessenyei György, Csokonai, Kazinczy Ferenc, Tompa, Gárdonyi, Móricz Zsigmond. Természetesen kivételeket is említ, akik nem tanultak az iskolavárosban, mint Mikszáth vagy Rákosi Viktor. Mi a dunántúli, majd fővárosi Weöres Sándor személyében olyan 1945 utáni alkotót hozunk szóba, aki, mint *Psyché. Egy hajdani költőné írásai* (1972) c. híres könyvéből kiderül, felfedezte az utókor számára Ungvárnémeti Tóth László 19. századi pataki teológus-hallgató nagyon is világi ihletésű költészetét. A szépirodalomhoz közelít Lázár István (1933–1997) egykori pataki lakosnak és diáknak, többek között a Valóság c. folyóirat szerkesztőjének szociográfiája, a *Kiált Patak vára* (1974).

Már a „mi időnkben”, négy évtizede írta *Patak legendája* c. cikkében a régmúltról László Ilona újságíró: „Délutánoként a kollégium híres Nagykönyvtárában Comenius tanításait olvastam; hitéről a megismerés határtalanságában, a nagy fényű pataki iskoláról [...]: »Nagyfényűnek nemcsak úgy mondom, hanem mert valósággal ilyennek kell lennie. Belül fénnel teljesnek, kívül pedig a fényt messzeszórónak; és ezért olyanak, amely sugaraival az elmékről – a szomszéd nemzeteket is ideszámítva – az államban és az egyházban a homályt elűzni képesek.«” Hangsúlyozza, hogy 1796-ban, az országban elsőként Sárospatakon vezették be a tantárgyak többségében a magyar nyelvű oktatást, és kifejezi csalódottságát abban, hogy a város képe nem méltó egy ilyen szellemi központhoz, de így folytatja: „Most már a városra, a megyére és egy kicsit az ország nem csak figyelő, hanem segítő tekintetere is szükség van, hogy megtarthassuk egyik féltett kincsünket, Sárospatakot. Mert a siető, megfáradt embernek, ha alkotni, építeni akar, egyre nagyobb szüksége lesz az ott lelhető, értelmet sugárzó nyugalomra.”

Három évvel később Kovács György Attila ilyen, ma is találó címet adott cikkének: *Diákjaiban élő iskola. Sárospatak. 450 éve a magyar művelődésért*: „Ki ne csodálná azt a tettekben is megnyilvánuló hűséget, amellyel évszázadok óta kötődnek alma materükhöz a pataki iskola mindenkori nevelői? A *patakiság* sokak számára mégis talányos jelenség. Megfejtésre méltó, mi is a forrása annak a családias szellemnek, amely – ahogyan egykori nagynevű diákjai tisztelték: a Rákóczi-Athenaeum, a Patachiana – mindenkori és öregdiákjait országhatárokon innen és túl szinte testvéri szálakkal összefűzi.”

Ugyancsak 1981-ben *Mi, pataki tanárok* címmel Sipos István írta. „Ez iskolának történeti múltja van, melynél nagyobb e hazában egy tanintézet sem dicsekedhetik, s bár nem a mi érdemünk, hogy e drága örökség ránk szállott, de mindenesetre a mi szerencsénk; érdemünk lesz, ha ügyét előbbre visszük, s ha a régiek mellett új alapját tehetjük le a továbbfejlődésnek.”

Hogy a Kollégium szellemisége „kívülállók” számára is nagy érték, tanúsítja Bata Imre borsodi, falusi születésű, Mezőkövesden érettségizett, Debrecenben tanult, ott 1956-os szerepvállalása miatt mellőzött, majd Szegeden és Budapesten dolgozó irodalomkutató, kritikus, könyvtáros és folyóirat-szerkesztő írása. 1970-ben a miskolci Napjaink hasábjain megjelent cikke így kezdődik: „Mi készíti a pataki öregdiákokat találkozni rendszeresen annyi idővel az érettségi után? Miféle nosztalgia, mely erő tartja közös szándékát azoknak, akik különben, más okkal – sose találkoznának? Nagykövet vagy egyetemi tanár, református pap vagy ateista filozófus, aki sokra ment, és aki semmire sem vitte, magányos vagy családós, művész és tudós, mind külön pályáiv, de a végtelenben még a párhuzamosok is találkoznak, s ilyen végtelen Patak az öregdiákok lelkében; az ősi skóla gyűjti fókuszába a sugarakat, s melengető láng lobban a találkozások boldog örömeiben.” Később így folytatja: „Életforma volt a pataki iskola. Pataki

diáknak lenni: több is, kevesebb is, más is, mint iskolavégzés. A pataki iskola nem csak épületek és udvar. A város is az iskoláé volt, s a táj is a diáknak nyújtott előbb enyhet.” Majd: „Virágozott Patak, mert iskolája volt, de azért volt olyan kitűnő iskolája, mert ott az iskola nem zárt és mesterséges kör soha az idők során, inkább földadat-teljesítés. A pataki tanár művelt is volt, hivatott is. Magával ragadta a diákságot. De nem is tehetett mást. Ezt parancsolták a kövek, a kövek alatti Patak, a város láthatatlan szelleme. S ez a szellem hú volt a múlthoz és nyitott az új iránt.”

Ma is írhatta volna a következőket: „Az iskola válságának idején, az értelmiség szétszóródásának jeleit látva, a nemzettudat bizonytalankodását tapasztalva, a kultúra válságos időszakában érdemes a régi diákvárosokra – Patak múltjára –, az öregdiákokra egyetlen vigyázó tekintetet vetni.” Befejezése így hangzik: „Egy ötvözet az a pataki eszmeiskola, mely nemzedékeken át, s az egyes ember egész életén végig tartó lelki realitás, eleven szellemi erő. Összetartozás, közössége a művelt embereknek. Nem öncélú közösség, nem kiválás és nem elkülönülés. Hatékony visszahatás. A pataki öregdiákoknak Sárospatak, és nemcsak a belső idea, a valóságos, az itteni és mostani város a legnagyobb gondjuk. S csak akinek ilyen gondja van, csak arról hihető, hogy nemcsak iskolázott, de tanult is, nemcsak szóban, de cselekedetben is az, aminek látszik, s amit papírral tud igazolni.”

Lehet, hogy túl szép szavak, de többségünk tapasztalatai szerint igazak, amelyeket diákközösségünkről nem csak első érettségi találkozóink idején vehetett papírra. Mi, akik egyetlen volt társunk kivételével nem élünk az iskolavárosban, közösségünk már több mint fél évszázados, jól ismert múltját kíséreltük meg összevetni a kevésbé ismert jelennel.

(Tokaj – Debrecen – Budapest, 2018. december 4.)

FELHASZNÁLT ÉS AJÁNLOTT IRODALOM

- 1944 Gulyás József: *Sárospatak a magyar írók tollán*. Sárospatak.
 1978 László Ilona: *Patak legendája*. = Képes Újság, 32. sz.
 1981a Sípos István: *Mi, pataki tanárok*. = Sárospataki Krónika, XIII. évf. 4. sz.
 1981b Kovács György Attila: *Diákjaiban élő iskola. Sárospatak 450 éve a magyar művelődésért*. = Népszabadság, augusztus 29.
 1992 Bóta Gábor: *Sárospatak – a Bodrog-parti Athén*. = Magyar Hírlap, augusztus 1.
 1999 Gömöri György: *A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyiig. Tanulmányok*. Budapest. (A *Cseh költők versei franekeri magyarokhoz és A fiatal Coccejus magyar barátai és tanítványai* c. tanulmányokban.)
 2001a Orbán Viktor: *Református diáknak lenni kitüntetés*. = Pataki Diák, I. évf. 1. sz. október.
 2001b Kódöböcz József: *Sárospatak a magyar művelődés történetében*. Sárospatak.
 2004 Bolvári-Takács Gábor és Földy Lilla összeállítása: *Képes Géza, a szavak művésze. Emlékek, versek, vallomások*. = Zempléni Múzsza, VIII. évf. 3. sz.
 2011 Bolvári-Takács Gábor: *A sárospataki öregdiák mozgalom 19–21. századi kronológiája*. Budapest–Sárospatak.
 2013 Dienes Dénes: *A Sárospataki Református Kollégium története*. Sárospatak.
 2015 Bolvári-Takács Gábor: *Követek és követők*. Közelitések Sárospatak szellemi hatástörténetéhez. Sárospatak.
 2018 Bata Imre: *A pataki öregdiákok*. (Előszőr: Napjaink, IX. évf. 12. sz. 1970.) Bolvári-Takács Gábor: Sárospatak várossá nyilvánítása 1968-ban. Dokumentum-összeállítás a döntés előzményeiről, folyamatáról és visszhangjáról. = Zempléni Múzsza, XVIII. évf. 3. (71.) sz. ősz.
 Angyalos L.-ről, Dévald I.-ről, D. Molnár I.-ről, Hoppál M.-ről, Kecsmárszky Györgyről, P. Ernőről, Rokonai J.-ről, valamint G. Györgyről és Sz. Gáborról vannak információk az interneten is.

Eckhart Ferenc történelmi munkássága – historiográfiai vázlat¹

Tanulmányom fő célkitűzése, hogy általa a 20. századi magyar történetírásban meghatározó szerepet játszó Eckhart Ferenc (1885–1957) történelmi munkásságának értelmezését elősegítő kereteket alkossak meg, valamint hogy azonosítsam annak fajsúlyosabb kérdéseit. Historiográfiai² szempontból közelítem meg a kérdést, tehát nem életrajzi összefoglalót próbálok írni, de teljességre sem törekedtem. Kiragadott problémákra, csomópontokra igyekszem koncentrálni: ez a főbb művek és a kortárs recepció tárgyalását jelenti, de a történet életművéről egy bizonyos – meglehetősen vázlatosan kifejtett³ – összképet is próbálok kialakítani. Külön vizsgálódási pontot jelent a kapcsolati háló, amelyhez többek között Eckhartnak a *Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában* fennmaradt hagyatéka (levelezések, feljegyzések, önéletrajzok, fennmaradt kéziratos munkák) szolgált forrásbázisként. A hagyatéknemcsak a más tudósokkal fenntartott kapcsolatokról nyújthat információkat, de Eckhart nézeteinek alakulásáról, egy-egy mű keletkezéséről is adalékokat szolgáltat, amelyek jelentősen árnyalják a nyomtatott források olvasatát. A kéziratos hagyatéknagyobb részét még nem tették módszeres kutatás tárgyává, pedig a különböző elméleti, bibliográfiai feljegyzések, el nem készült tanulmányok töredékei betekintést nyújtanak a történet infrastruktúrájába.⁴ A fent taglalt kérdéseket szem előtt tartva, általában kronológiai sorrendben haladva egy-egy főbb probléma köré csoportosítom a vizsgálódást. Eckhart Ferenc életműve jó alkalmat nyújthat historiográfiai paradigmák bemutatására és interpretációjára. Az értelmezésnek komoly tétje van, többek között azért, mert a jog- és alkotmánytörténetek számára is fontos Eckhart Ferenc iskolateremtő tevékenysége, helyének kijelölése és értékelése a jogtörténetírásán belül.⁵ Ezen kívül természetesen a historiográfia számára is tanulságos témáról van szó, hiszen Eckhart két világháború között kibontakozó jogtörténeti iskolája a szellemtörténet, társadalomtörténet magyar történetírásban megjelenő alakjainak, pozícióinak felmérésére, a történetírás újabb sokat vizsgált „nemzeti” jellegére is jó példa lehet.

(*Eckhart pozíciója dualizmus kori történelmi diskurzusokban*⁶) Eckhart Ferenc első két jelentősebb értékezése *A magyar királyi adózás története 1323-ig* és az egyes részeiben magyarul, de teljes szöveggel németül publikált *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter* címmel jelent meg. A történet ezen a korszakon több kisebb tanulmányt írt genealógiai, közigazgatástörténeti témákban, okleveleket adott ki és számtalan recenziót közölt a *Századok*, *Történeti Szemle*, *Turul* és a *Levéltári Közlemények* hasábjain. Jelentős történetíró vitákhoz is hozzászólt, illetve érintett volt bennük: Erdélyi Lászlóval összetűzésbe került a középkori királyi hatalom megítélésének kérdésében, ezen kívül állást foglalt a korszak osztrák és magyar történetészeinek összecsapásaiban, védelmébe vette Szekfű Gyulát a Rákóczi-botrány⁷ idején, miközben visszatérően reformokat sürgetett a történetírás különböző területein.

Az aradi születésű, katolikus vallású Eckhart tanulmányi eredményei és némi támogatás következtében 1904-ben felvételt nyert a korszak elitképzőjébe, a *Báró Eötvös József Collegium*ba. Történelem és latin voltak a fő szaktárgyai, hagyatékában fellelhető leckekönyvei szerint Marczali Henrik, Fejérfataky László és Békefi Remig

köztörténeti, forráselemző és művelődéstörténeti óráit látogatta legtöbbször, kitűnő eredménnyel. Foglalkozott történeti segédtudományokkal, de áthallgatott a jogi karra is.⁸ Ennek az időszaknak a terméke első, nyomtatásban megjelent műve, amely a bölcsész-doktori értekezése volt és a középkori királyi adóztatást vizsgálta, vámtörténeti kutatásokkal kiegészítve. A könyv az eckharti jogtörténeti koncepcióban döntő szerepet játszó patrimonialis királyság elméletére épült, amely szerint az uralkodó hatalma öröklött magángazdaságán nyugodott, a hatalom közjogi és magánjogi funkciói tehát nem váltak el egymástól. A historikus elemzésében a király abszolút jogkörének köszönhetően számos adót vehetett ki, akár országosan is.⁹ Míg Domanovszky Sándor a társadalomtörténeti kérdésvetések jogosságát és a forráskutatói érdemeket kiemelve elismerően nyilatkozott¹⁰ művéről, Hóman Bálint pedig Eckharthoz hasonlóan ábrázolta¹¹ a középkori magyar társadalmi és adózási viszonyokat, Erdélyi László vitatta elméletét. Erdélyi a királynak fizetett országos, alanyi jogon járó adókat inkább földesúri járadékoknak tartotta, ami hűbéres elvek érvényesülése okán, földesúri jogcímen járt a királynak, mint bármilyen földbirtokosnak. Eckharttal és Hómannal ellentétben úgy gondolta, hogy a királyi adószedés (illetve inkább földbér) hatóköre számos intézmény, így az egyház birtokaira nem terjedt ki.¹² Az ezt követő szembeállásról (ami a Tagányi Károly és Erdélyi közötti vitában csúcspontot ki a Történeti Szemle hasábjain) elmondható, hogy Eckhart, Hóman és Tagányi nagyobb szerepet tulajdonítottak az európai analógiák magyarázóerejének, a királyi törvényekben foglalt rendelkezések megvalósulását tesztelő oklevelek vizsgálatának, mint a vita eredményeképp elszigetelődött Erdélyi.¹³

A vitához már egy új pozícióból szól hozzá Eckhart, ekkor (1913) ugyanis már egy ideje Bécsben élt. Budapesti tanulmányai után egy szemesztert Berlinben töltött külföldi ösztöndíjjal, három szemesztert pedig Bécsben (1910–1911) az *Institut für Österreichische Geschichtsforschung* külsős tagjaként.¹⁴ Egy önéletrajzában leginkább Alfons Dopsch gazdaság- és alkotmánytörténészt és Oswald Redlich középkorászt emelte ki, akiktől ezen éveik során a legtöbbet tanult.¹⁵ 1911. július 19-én kinevezték gyakornoknak a *Bécsi Udvari Kamarai Levéltár* állományába: ettől az időponttól kezdve egészen 1929-ig Eckhart változó állásban, de folyamatosan Bécsben dolgozott és élt. A következőkben bemutatott művei kapcsán az életrajzi kontextust egy teljesen új szellemi környezet, forráskutatási lehetőségek és lakhely jelenti.

A már említett adótörténeti könyve mellett fontos kiemelni közigazgatástörténeti szempontból a hiteleshelyekről szóló 1914-es munkáját: ebben egy sajátos magyar jogintézmény felé fordult, ugyanis a témában új tudományos és nemzeti értékeket látott.¹⁶ A kortárs centralista osztrák történészek és közjogászok (Friedrich Tezner, Gustav Turba) érveivel szemben Hóman Bálint és Áldásy Antal is méltatták Eckhart munkásságának ilyen üzenetet közvetítő tartalmát recenziókban, hiszen szerintük e speciális magyar jogintézmény története fontos tudományos érv lehet a magyar jogfejlődés önállóságát kétségbe vonó külföldi szerzőkkel szemben.¹⁷ A Szekfű Gyula mellett írt, német és osztrák tudományos közeg számára készült állásfoglalásából kiderül, hogy Eckhart nem volt rest politikai kérdéseket is érintő problémákhoz hozzászólni, főleg ha a bizalmas barátja ügyeiről volt szó.¹⁸

E rövid áttekintés után érdemes kiemelni még, hogy a pályakezdő Eckhart olyan történészekkel tartotta leginkább a kapcsolatot, akik gazdaságtörténettel és társadalomtörténettel foglalkoztak, továbbá a jog- és alkotmánytörténeti kérdéseket társadalomtörténeti alapon közelítették meg. 1912-ben jelent meg Szekfű Gyula *Serviensek és familiárisok* című munkája, amelyről Eckhart visszatérően úgy írt, mint számára lelkesítő és példaértékű műről.¹⁹ Az idősebb generáció közül Tagányi Károly neve fontos a

kapcsolatrendszerben, aki összehasonlító jellegű jogtörténeti, valamint gazdaság- és társadalomtörténeti írásokat publikált és jelentős hatást gyakorolt Eckhart-ra, ami leginkább a szláv jogi analógiák és a népi jogszokások kutatásának programjában nyilvánult meg.

(*Eckhart gazdaságtörténeti nézetei*) Jelen alfejezet középpontjába a történész Habsburg gazdaságpolitikát taglaló 1922-es könyvét, annak előtanulmányait és marxista interpretációit helyezem.²⁰ Eckhart már korábban foglalkozott vámtörténettel, hiszen korábban tárgyalt 1908-as könyve adótörténet mellett egy a középkori vámügyekkel foglalkozó fejezetet is tartalmazott, de figyelemmel kísérte Domanovszky Sándornak a harmincadvám kialakulásáról szóló akadémiai székfoglalóját is.²¹ A Habsburg gazdaságpolitikáról először 1915-ben írt hosszabban, amikor Rudolf Sieghart bécsi bankár könyvét ismertette és vitatta a Századokban. Sieghart szerint Mária Terézia kettős vámrendelete valóban hátrányosan érintette a magyar iparfejlődést, ám mindegyre szükség volt a rendek adó- és vámmentességének pótlására, s végeredményét tekintve mindkét fél jól járt ezzel a „munkamegosztással” – a vámkérdés történetével kapcsolatban egyébként ez egy általános osztrák történetírói értelmezés volt akkoriban.²² Eckhart ezzel az állásponttal szemben úgy vélte, hogy a rendek ugyan valóban felelősek voltak adómentességük és kiváltságaik iránti ragaszkodásuk miatt, de a Habsburg gazdaságpolitika végeredményben sokkal inkább okolható az elmaradott fejlődésért, ráadásul előbb csak a magyar félre, 1918 után pedig az osztrákokra nézve is káros következményekkel járt.²³ A vámpolitika eredményeképp Ausztria gazdasági fejlődése túlságosan rá volt utalva a mezőgazdasági termékek behozatalára a 18. századtól egészen az 1918 utáni időkig – utóbbi tézisével arról, hogy a vámpolitika a kortárs Ausztria fejlődését is károsan befolyásolta, főleg 1920-as, kevésbé ismert és aktuális témákat taglaló cikkeiben fejtette ki, amelyekben a népszövetségi kölcsön felvétele mellett érvelt a szerinte kedvező osztrák példa alapján.²⁴

A Habsburgok magyar iparfejlődést gátló gazdaságpolitikájáért félig a rendek kiváltságaikhoz való ragaszkodása és a motiválatlan magyar jobbágyság alávetettsége, félig pedig a Habsburg intézményi, személyes harcoknak a szabadkereskedelemre nézve kedvezőtlen kimenetele volt felelős. Eckhart a balanszírozás ellenére mégis a Habsburgokat nevezte meg,²⁵ mint a magyar kapitalista szellem kialakulásának legfőbb akadályait, bár a historikus nem elsősorban nemzeti ellentétekkel vagy a Habsburgok magyarellenességével magyarázta a történetek alakulását. Szekfü Gyula²⁶ és Paulinyi Oszkár pozitívan ítélték meg Eckhart művét, jöhet Paulinyi szerint a Habsburg gazdaságpolitika nemcsak a magyar jellemtől szerinte is idegen kapitalista szellem kialakulásának megakadályozásáért, hanem a már meglévő vállalkozói hajlam elsorvasztásáért is felelős volt.²⁷ 1922-es művének megírására érezhetően hatott Gustav Schmoller, Otto Hintze, Werner Sombart és a Habsburg gazdaságpolitikát gyarmatosításként értékelő *Gazdaságtörténelmi Szemle* magyar történészeinek szemlélete. Schmoller a gazdaságpolitikát tartotta lényegesnek, Hintze az intézmények ebben játszott szerepét, míg Sombart a „kapitalista szellem” történeti alakulását kutatta. Eckhart gazdaságtörténeti elbeszélésének rendkívül fontos eleme volt a magyar „vállalkozói szellem” feltételezett hiányának boncolgatása, a kapitalizmust viszont Sombarttal ellentétben nem kultúrpszichizista pozícióból szemlélte, hanem a kortárs magyar társadalom számára elérendő modernizációs célnak tartotta.

A Habsburg-gyarmatosítás tézise ellenére a magyarországi marxista történetírás számára később nem volt elfogadható teljesen az eckharti koncepció: ez a tény jól mutatja, hogy az egyes gyarmat-diskurzusok között nem csupán folytonosságok, de eltérések is felfedezhetők. A marxizmus szerint a polgári demokratikus forradalmat követi

a szocialista forradalom, amint a polgárság vezető szerepét átveszi a munkásosztály. Ugyanakkor a történész 1848 előtt semmilyen mértékben nem írt polgári, kapitalista fejlődésről, sőt a magyar társadalom felépítését 1848-ig döntően középkorinak vélte. Révay József, Nagy István és Sándor Pál elismerésük kifejezése mellett elsősorban ezért kritizálták²⁸ az 1922-es Eckhart-könyv posztumusz megjelent folytatását, amely immár 1780-tól kezdve 1815-ig fejtegette a Habsburg gazdaságpolitika történetét.²⁹

Annak ellenére, hogy Berlász Jenő utólag Eckhart gazdaságtörténeti munkásságának jelentőségét annak jogtörténeti tevékenységével azonos jelentőségűnek nevezte,³⁰ elsősorban az alkotmány- és jogtörténet terén beszélhetünk iskolaalapításról és európai színvonalról, ráadásul a történész az 1920-as években egyre inkább jogtörténeti katedrára készült és így más jellegű kutatásaira kevesebb ideje maradt.³¹

(Egy új alkotmány- és jogtörténeti iskola kibontakozása – az Eckhart-vitától az alkotmány- és jogtörténeti szintézisig) Eckhart alkotmány- és jogtörténeti iskolájának érdekeit különösen a Timon Ákos nézeteit magukéva tevő közjogászokkal és jogtörténészekkel szemben lehet értékelni. Bár a magyar történetírás képviselői általában elutasították Timon felfogását az időtlenített Szent Korona-tanról és a közjogi magyar génusz létéről, átfogó és nyíltan polemikus program kidolgozásáig a jogtörténészként fellépő Eckhart jutott el közülük, elsősorban alapkutatásainak, a kurrens alkotmánytörténeti eredmények és módszerek alkalmazásának, továbbá a szerzett intézményi pozíciójának köszönhetően.³² Több, Timon nézeteit közvetve bíráló jogtörténeti témájú írást publikált az 1920-as években, a budapesti magyar alkotmány- és jogtörténeti tanszék elnyerésére pedig már régóta törekedett, hiszen a közjogászok gondolataival szembeni kritika hatásos kifejtését egy ilyen volumenű intézményi háttér jelentősen segítette. Klebelsberg Kuno támogatásával 1929-ben nevezték ki a Király János távozásával megüresedő pozícióba, szellemtörténetre és társadalomtörténetre építő jogtörténeti programját ilyen környezetben hirdette meg 1931-ben.³³ Programtanulmányának főbb gondolatai szerint az alkotmány- és jogtörténetet szellemtörténeti, társadalom- és gazdaságtörténeti alapra kell helyezni, továbbá az idegen hatások által nagyban befolyásolt alkotmány helyett a magánjogra és az alsóbb néprétegek jogszokásaira kell koncentrálni az „igazi” nemzeti jogélet megismerése végett. Eckhart szerint a király személyétől elváló korona szimbolikáját tartalmazó Szent Korona-eszmék rendi ideológiák termékei voltak, és a hasonló társadalomfejlődésen keresztülment lengyel és cseh alkotmánytörténetben is megtalálható a király hatalmának korlátozása, vagy annak igénye a rendek részéről. Az alkotmány jellege koronként változott: a korai Árpádok idején az alkotmány partimoniális, a rendek idején duális természetű, tehát olyan modern államszemélyiségről nem lehet beszélni a magyar alkotmánytörténetben, mint amilyen Timon megosztott közhatalmon nyugvó, modern államszemélyiséget feltételező és organikus Szent Korona-tana volt.

A tanulmány hatalmas vitát gerjesztett: a sajtóban pl. Milotay István, Kálnoki Bedő Sándor, Balla Antal, Ugron Gábor támadták, az országházban Zsitvay Tibor szólalt fel Eckhart ellen. Néhány közjogász külön könyvet vagy vitairatot tett közzé, ezek közül Molnár Kálmán, Tomcsány Móric, Kérészy Zoltán és Egyed István közjogászok említettek: ők a korok felett álló és sajátos magyar közjogi szellem létezése, továbbá a király és nemzet között megosztott közhatalmat jelképező Szent Korona-tan időtlensége és egyedisége mellett érveltek és a cseh, lengyel párhuzamok felvetését élesen elítélték. Kiálltak azonban Eckhart mellett Károlyi Árpád és Angyal Dávid, jöllehet az általuk kritikusan kezelt szellemtörténet helyett adatok kutatására és kritikájára, nem „szélel bélelt szintézis”-re buzdították volt bécsi kollégájukat. Az Eckharttal jó kapcsolatot

ápoló Domanovszky Sándor és Mályusz Elemér a Századokban keltek a megtámadott történezs védelmére, kihangsúlyozva az európai szemlélet érvényességét és a párhuzamos társadalmi, jogi fejlődés vizsgálatának szükségét.³⁴

A viták során gyorsan kimerült az Eckhart által hangoztatott „*Több szellemtörténetet a jogtörténetbe!*” jelszó ereje, hiszen közjogász vitapartnerei is egyetértettek ezzel a fel-szólítással és a megtámadott történész ellen fordították, mert szerintük a szellemtörténet inkább a korok felett álló magyar közjogi szellem kutatására kell, hogy irányuljon.³⁵ Így Eckhart a szellemtörténet mellett a professzionalizmus érvanyagával (forráskritika, adatgyűjtés, történeti/historista szemlélet) szállt szembe vitapartnereivel és hangsúlyozta az „adatokra támaszkodó” jogtörténet szükségességét, továbbá – a nemzetietlenség vádjának elhárítása végett – a szellemtörténet nemzeti jellegét.³⁶ Az 1931-es vita fő kérdései az alkotmánytörténet körül forogtak, ebben a témában pedig – közjogász vitapartnereivel szemben, akik legfeljebb törvények szövegeire hivatkoztak kritikátlanul és nem foglalkoztak a történeti kontextussal – Eckhart volt a szakmailag jártasabb, hiszen ő ismerte a cseh, lengyel, angol, svájci, osztrák és német alkotmánytörténeti kutatások eredményeit, továbbá eredeti forráskutatások végzésére is messzemenően alkalmasabb volt. Mindezt figyelembe véve nem meglepő, hogy a történettudomány korabeli képviselői Eckhart mellett érveltek a vitában.

A heves viták ellenére Eckhart megtartotta intézményi pozícióit és a következő évtizedben az alkotmány- és jogtörténet modernizálásán dolgozott növekvő számú tanítványaival. Az „Eckhart-iskola” kiemelkedő tagjai a Prágában és Bécsben tanuló Murarik Antal, valamint a londoni ösztöndíjas Bónis György voltak. Míg Murarik a társadalom- és intézménytörténeti szempontokat érvényesítette³⁷ hangsúlyosabban, addig Bónis a néprajzi és szociológiai megközelítés mellett szállt síkra.³⁸ A tanítványok sorai közt említhető még a korán elhunyt Szoika Kamill, valamint a később más pályát választó Hegedűs Géza.³⁹ Az iskola tekintélyét jól mutatja, hogy a kezdetben Illés József szemináriumán tanult Degré Alajos is később ide sorolta magát.⁴⁰

Eckhart egyik legjelentősebb műve, *A szentkorona-eszme története* 1941-ben jelent meg és az 1931-es vitákból nőtt ki, azokra reagált. A mű fő üzenete szerint különbséget kell tenni a Szent Korona-tan és Szent Korona-eszme között, mert a korábban mitizált Szent Korona-tan a folyamatosan alakuló Szent Korona-eszmének mindössze egy meghatározott térben és időben (Werböczy kora) kialakult változata volt. Ráadásul az először a Tripartitumban megjelenő organikus koronatagság nem is felelt meg a Szent Korona-tan kifejezés tartalmának, hiszen nem vonta maga után a király és a nemzet között megosztott közhatalom eszméjét – Eckhart fogalomhasználata (az 1941-es könyvben még Szent Korona-tannak nevezte Werböczy elméletét, a háború után ez már nem fordult elő) saját eredményei tükrében ekkor még következtelen, vagy inkább – a korábbi viták miatt – elővigyázatos, óvatos. A történész mondanivalója szerint a Szent Korona-tan csak a dualizmus korában alakult ki, hiszen Werböczyt döntően még a koronatannak ellentmondó rendi alkotmányos szemlélet jellemezte. Ráadásul Eckhart nem csak Timonnal vitázott ebben a tekintetben, hanem a kortárs történészek egy részével, így Hóman Bálinttal és Bartoniek Emmával, akik vagy sokkal korábban tartották a tan keletkezését, vagy lényegében nem tettek különbséget a tan és eszme között.⁴¹ A Szent Korona-eszme Eckhart szerint annak megfelelően alakult, hogy milyen társadalmi csoportok mekkora szerepet játszottak a király mellett az „alkotmányban”, az okleveleket kiállító kancellária és hiteleshelyek milyen körökben és milyen formában tudták az eszmét terjeszteni, vagy a király hatalmát mekkora birtoktest támogatta. A könyvnek erős ideológiai tartalma is volt, ugyanis a Szent Korona-eszme

egyfajta birodalmi gondolatot is megtestesített, amennyiben a történelmi Magyarország népeit (akiket Eckhart meglehetősen anakronisztikusan „állampolgároknak” nevezett) és területeit szimbolikusan vagy ténylegesen összekötötte a magyar korona iránti hűség.

Eckhart Ferenc 1931-es programjának megvalósulását az 1941-es könyvében kívül az 1946-os alkotmány- és jogtörténeti szintézise jelentette, amely az addigi alkotmánytörténeti és közjogi összefoglalókkal ellentétben alaposan vizsgálta a joggal párhuzamosan alakuló társadalmi, gazdasági és intézményi kereteket, a Szent Korona-tanról pedig már alig esett szó benne, ahogyan Werbőczy alakját sem állította középpontba.⁴² Az egyetemi előadásából kinőtt mű újdonsága különösen akkor szembeszökő, ha a vitapartner Egyed István 1943-ban megjelent, államközpontú – illetve náciellenes üzenetet tartalmazó⁴³ – alkotmányjogi szintéziséhez hasonlítjuk.⁴⁴

(A Századok és a Magyar Történelmi Társulat élen⁴⁵) Miután Hajnal Istvánt azzal a váddal illették, hogy szerkesztősége idején akaratlanul is utat enged a szélsőjobboldali eszmék terjedésének, 1943-ban Eckhart Ferenc vette át a Századok szerkesztőségét, és 1944 végéig megtartotta ezt a pozícióját.⁴⁶ Helyettes szerkesztője a gazdaság- és társadalomtörténész Berlász Jenő volt, aki 1945-től egyedül folytatta a lap szerkesztési munkálatait.⁴⁷ Az új főszerkesztő beköszöntője leginkább praktikus megfontolásokat ajánlott a cikkeket beküldők figyelmébe: igyekezzenek röviden, érthetően, tárgyilagosan, a túlzásba vitt polemikus hangvételt mellőzve, a magyar történelemre koncentrálni írni.⁴⁸ A történettudomány minden ágát érvényre kell szerinte juttatni, de azért ezzel együtt megjegyezte, hogy a „szellemi okok” a legfontosabbak a történelemben.⁴⁹

Eckhart 1946–47-ben a jogi kar dékánja, 1946 és 1949 között pedig a *Magyar Történelmi Társulat* elnöke volt. Elnöki megnyitó beszédében borúsán szemlélte a jelent, de próbált példaképeket állítani hallgatósága és olvasói számára. Eckhart történelemszemléletére nézve jellemzőnek tartom, hogy miket emelt ki az elődök programpontjaiból. A Társulat indulási szakaszában (19. század) a forrásgyűjtésekre és azok szakszerű publikálására való törekvés lelkesítette akkoriban a történetírókat.⁵⁰ Horváth Mihálynak a tízéves jubileum idején elhangzott beszédéből a vándorgyűlések által gyűjtött források jellegéről mondtakra koncentrált, ugyanis az így nyert anyag szerinte „kiegészítette történetírásunk eddigi forrásait, amelyek csak a politikai és nemzetközi életre, a harcok és forradalmak eseményeire vonatkoztak, olyan adatokkal, amelyek a mindennapi életről, a társadalmi és műveltségi viszonyokról adtak tájékoztatást.”⁵¹ Klebelsberg Kuno szervezőtevékenységéről elismerően írt, mert szerinte a történészeket kollektív munkára tudta ösztönözni és ráirányította a figyelmet a 18–19. századi források fontosságára, s különösen „arra, hogy a jobbágyság történetére vonatkozó anyag csaknem teljesen ismeretlen abból az időből, amikor, mint tudjuk, a királyi hatalom felkarolta a jobbágyság ügyét, hogy azután azt Ferenc idejében elejtve, a liberális ellenzék vegye pártfogásába.”⁵² Előnyösnek és követendőnek értékelte a Századok két világháború közötti szempontjait is: „Domanovszky Sándor, majd Hajnal István szerkesztésében a politikai, történeti cikkek helyét jórészt alkotmány-, gazdaság-, művelődés-, majd társadalomtörténeti cikkek foglalták el.”⁵³ Ezek után nem lehetett kétséges, hogy Eckhart milyen irányelvek szerint képzelte el a magyar történetírás vezető folyóiratának arculatát: politikátörténet helyett társadalomtörténet álljon továbbra is a középpontban.

(A jobbágysággal kapcsolatos kutatásokról⁵⁴) A legkevésbé talán Eckhart jobbágysággal kapcsolatos kutatásai ismertek, ugyanis ezek nyomai gyakran csak a kéziratok hagyatékában maradtak fenn. Eckhart Gaál Jenő közgazdásztól az MTA nevében már 1928-ban

megbízást kapott a magyarországi jobbágyság 18. század végi, 19. század eleji jog- és gazdaságtörténetének megírására, amely feladatot egyébként el is vállalta.⁵⁵ Említhető még egy levélváltás Eckhart és Fabinyi Tihamér között, ami 1943-ban történt. Fabinyi a *Pázmány Péter Egyetem Magyarágtudományi Intézetének* nevében írt Eckhartnak, hogy javasoljon nemzeti jogtörténeti témákat, amelyekre pályázatokat lehetne kiírni, s így a magyarság lelki alkatának megismerését elősegíteni. Eckhart válaszában részletes programot írt le és a népi jogszokások gyűjtésének beindítását javasolta a néprajzi vizsgálatok nyomán. Szabó Istvántól szerzett értesüléseire hivatkozva közölte, hogy jobbágyok által írt végrendeleteket lenne érdemes kutatni családi levéltárakban, mivel ezzel a földesúr-jobbágy viszonyhoz fontos adalékokat lehetne nyerni.⁵⁶ Érdemes még megjegyezni, hogy erre vonatkozó, töredékes megjegyzései alapján Eckhart a magyar társadalomfejlődést egy kelet és nyugat közötti átmenetként⁵⁷ értékelte, hiszen szerinte a jobbágyok röghöz kötése keleten, vagy akár Poroszországban sokkal erőteljesebben és következetesebben megvalósult, mint a Magyar Királyságban.⁵⁸ Bár a történész folyamatosan gyűjtötte a vonatkozó dokumentumokat és irodalmat, jogtörténeti kinevezése és az ezt kísérő heves viták azonban más irányba terelték kutatásait, tehát sokáig mindössze nemzeti és tudományos program maradt az alsóbb társadalmi rétegek jogéletének kutatása. A program végül – akkoriban persze már meglehetősen más retorikával – részben az 1950-es évekbeli publikációban valósult meg a Habsburg jobbágypolitika és a földesúri büntetőbíráskodás vizsgálatában.⁵⁹

(Marxista kritikák és elszigetelődés) Az 1946 utáni időszakot tárgyaló fejezetben két nagyobb polémiára érdemes kitérni. Eckhartot 1848-ról írott munkájáért⁶⁰ Sándor Pál reakciónak és klerikálisnak minősítette, hiszen nem emelte ki a gerilla-hadviselés fontosságát és Táncsis Mihály szerepét, továbbá Kossuth helyett inkább Széchenyi pártját fogta.⁶¹ Sarlós Márton 1955-ben a jogi karon számonkérte a szellemtörténet haladónak való minősítését egy olyan, joghallgatóknak szánt egyetemi tankönyvben, amelyet a történész Bónis Györggyel együtt írt.⁶² A felelősségre vonásból 1955-ben hatalmas összetűzés lett a jogi karon belül, ahol számtalan jogtörténész pró és kontra felszólalt. A többek között Eckhart, Bónis, Sarlós Márton és Székely György által elmondott, gyakran önéletíráshoz hasonló jellegű és értékű beszédek a szellemtörténetre, annak megítélésére és szerepére irányultak. A vitában a szellemtörténeti jelzöt sikeresen áthárították Eckharttól Bónis Györgyre. Eckhart védőbeszédében⁶³ úgy próbálta bemutatni 1931-es tanulmányát, hogy a szellemtörténeti irányzat követését soha nem gondolta át komolyan. Szembeállította a filológiai módszert a szellemtörténettel, ami lehetővé tette, hogy az uralkodó diskurzus számára határesetnek számító „polgári pozitivistá” tudós képét közvetíthesse magáról.

(Európai alkotmány- és jogtörténet) A Történelmi Társulat élén működő Eckhart politikai okokból történt leváltása (1949) a magyar történetírás szempontjából is szimbolikus jelentőségű volt és ebben a tekintetben korszakhatárként értékelhető, hiszen a historikus egy olyan történészi csoporthoz sorolható, amely a dualizmus idején kezdte pályafutását és a két világháború közötti időszakban teljesedett ki igazán. Eckhartnál a társadalomtörténeti érdeklődés az életmű egyik leginkább folytonos eleme. Emellett végig megfigyelhető a professzionális történész eszköztárának tisztelete (forráskutatás és forráskritika, forrásközlés, adatgyűjtés és ezek alapján tények rögzítése, a historizmus pártolása a közjogászok esszencializmusával szemben) és a rokntudományokkal kooperáló, új forráscsoportokat bevonó, elemző jellegű társadalom- és gazdaságtörténet

művelésének kívánalma – jöllehet ez utóbbi törekvéseit, programpontjait tanítványai néhol sokkal jobban kiteljesítették.⁶⁴ Emellett, bár vitában állt a Timon-iskola közjogi nacionalizmusával, kortársaihoz hasonlóan alapvetően nemzeti szempontú történetírást művelt, és ez az ideológia meghatározta történészi munkásságát. Értve ezen azt, hogy a történettudományos tevékenység részének tekintette a „nemzetnevelői” feladatokat is, tehát a múltat nemcsak „önmagában” akarta megismerni, hanem általa a jelen befolyásolására is törekedett. Történeti témáira egyben nemzeti sorskérdéseként is tekintett, és hitt a politikailag felfogott magyar nemzet kontinuitásában, amely folytonosság megkonstruálását és közvetítését a történész feladatának tartotta.⁶⁵

JEGYZETEK

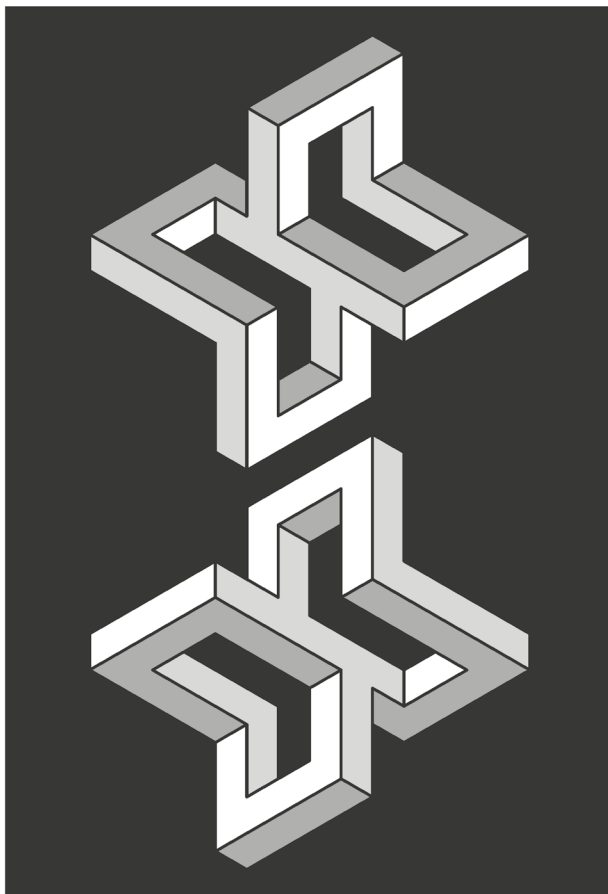
- 1 A tanulmány a Magyar Történelmi Társulat fennállásának 150. évfordulójára hirdetett tanulmány-pályázat (2017) első helyezettje, amelyet kisebb módosításokkal közlök. Írásom egyben egy előkészületben lévő, Eckhart történészi munkásságának főbb kérdéseit tárgyaló könyv vázlatául is szolgál.
- 2 Historiográfia alatt a múlttól folyó diskurzus bemutatását, elemzését, értékelését értem. *Romsics Ignác: Clio* bővületében. (Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.) Bp., 2011.; *Erős Vilmos: Modern historiográfia. (Az újkori történetírás egy története).* Bp., 2015.
- 3 Összefoglalásomban nem érintem például Eckhart bécsi levéltárosi működését, a szellemtörténethez való viszonyát, a román történetírással folytatott vitáit, vagy a személyiségbeli kvalitásait, jöllehet ezek a témák egy későbbi szintézis elkészítéséhez szintén nagy fontosságúak, a történész emberi oldalát előtérbe állító antropológiai fordulat miatt pedig aktualitással bírnak.
- 4 Leon J. Goldstein megkülönböztetett szuperstruktúrát és infrastruktúrát a történetírás tekintetében. A szuperstruktúra a mindenki számára látható történeti termék (például egy elkészült könyv szövege), míg az infrastruktúra olyan szellemi tevékenységek sora, amelyek segítségével az készült. *Leon J. Goldstein: Historical Knowing.* Austin & London 1976. 140–141.
- 5 *Rác Lajos: Eckhart Ferenc (1885–1957).* In: Magyar jogtudósok 1. kötet. Szerk. Hamza Gábor. Bp., 1999. 105–136.; *Mezey Barna: Utószó.* In: Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Szerk. Mezey Barna. Bp., 2000. 407–437.
- 6 *Törő, László Dávid: Eckhart Ferenc történészi munkássága a dualizmus idején.* ACTA UNIVERSITATIS DEBRECENIENSIS SERIES HISTORICA 25. (2017) 84–98.
- 7 *Dénes Iván Zoltán: A történelmi Magyarország eszménye.* (Szekfű Gyula, a történetirő és ideológus.) Bp., 2015. 94–140.
- 8 *Eckhart Ferenc* leckekönyvei, egyetemlátogatási igazolásai és középiskolai tanári diplomája. MTA Könyvtárának Kézirattára (MTA KK). Ms 5614/1-8.
- 9 „*A király magánbirtoka és közjogi állásából folyó hatalma, melyet az ország felett gyakorol, még nincsenek e korban el választva. A király mint kifejtettük, az egész országot tulajdonának tekint (dominium naturale), mely neki, mint birtokosnak, szolgálattal tartozik.*” *Eckhart Ferenc: A magyar királyi adózás története 1323-ig.* Arad 1908. 44–45.
- 10 *Domanovszky Sándor: A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig.* Írta Eckhart Ferenc. Arad, 1908. Századok 43. (1909) 5. 435–437.
- 11 *Hóman Bálint: Az első állami egyenes adó.* (Adalék az európai adótörténethez) Történeti Szemle 1. (1912) 161–184.
- 12 *Erdélyi László: Az első állami egyenes adó elmélete.* Kolozsvár, 1912.
- 13 Erdélyi például fontosnak tartotta az Aranybulla forrásértékét társadalomtörténeti szempontból, míg Eckhart azért nem tartotta jelentősnek, mert annak pontjait az oklevelek tanúsága szerint a királyok ritkán tartották be. Eckhart egy 1913-ban írt recenziót leszámítva nem vett részt nyíltan a Hóman, Tagányi és Erdélyi között zajló polémiában. A vitához ld.: *Hóman Bálint: Adó vagy földbér? Századok (1913) 189–202.*; *Eckhart Ferenc: Erdélyi László: Az első állami egyenes adó elmélete.* Történeti Szemle 2. (1913) 439–442.; *Tagányi Károly: Válasz dr. Erdélyi László megjegyzéseire.* Történeti Szemle 3. (1914) 435–451.
- 14 Az Eckhart által az IÖG-ben látogatott kurzus tanáraitól, az órák tematikájáról és évfolyamtársairól bővebben ír: *Alphons Lhotsky: Geschichte des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 1854–1954.* (Festgabe für Hundert-Jahr-Feier des Instituts). MÍÖG Ergänzungsband XVII. Graz–Köln, 1954. 289–378. Eckhart bécsi szellemi környezetében az IÖG eredeti célkitűzéseinek megfelelően nagy hangsúlyt fektettek az okleveles forráskritikára és a történeti segédtudományokkal való bánás minél jobb elsajátítására.

- 15 Ld. a következő jelzetű önéletrajzát: MTA KK Ms 5614/60.
- 16 *Eckhart Ferenc*: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. Sonderabdruck aus den „Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung“, IX. Ergänzungsband, 2. Heft. Innsbruck, 1914.
- 17 *Hóman Bálint*: Eckhart, Franz: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. Történeti Szemle 4. (1915) 586–590.; *Áldásy Antal*: Franz Eckhart: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. Századok 51. (1917) 1. 68–74.
- 18 *Eckhart Ferenc*: Julius Szeckfű, A száműzött Rákóczi (Der verbannte Rákóczi). Sonderabdruck aus den „Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung“. 36. Band, 2. Heft. 1915.
- 19 *Eckhart Ferenc*: Szeckfű Gyula 60 éves. Századok 77. (1943) 7–10. 525.
- 20 *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp., 1922.
- 21 *Eckhart Ferenc*: Domanovszky Sándor: A harminczadvám eredete. Budapest, 1916. Történeti Szemle 5. (1916) 121–122.
- 22 *Rudolf Sieghart*: Zolltrennung und Zolleinheit. (Die Geschichte der österreichisch-ungarischen Zwischenzoll-Linie) Wien 1915.; *Heinrich Ritter von Srbik*: Rudolf Sieghart: Zolltrennung und Zolleinheit. Die Geschichte der österreichisch-ungarischen Zwischenzoll-Linie. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 37. (1916–1917) 141.
- 23 *Eckhart Ferenc*: A közös vámterület történetéről. Századok 49. (1915) 9. 465–478.
- 24 *Eckhart Ferenc*: A szociáldemokrácia az új Ausztriában. Társadalomtudomány (1923). 329–354.; *Eckhart Ferenc*: A pénzügyi talpraállás társadalmi nehézségei Ausztriában. Társadalomtudomány (1924). 1–14.
- 25 *Eckhart F.*: A bécsi udvar gazdasági politikája, i. m. 270–276.
- 26 „A Mária Terézia alatt létrejött vámrendszernek és a korabeli egész magyar gazdasági életnek kimerítő, modern tudományos rajzát adja *Eckhart Ferenc* »A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia alatt« [...]» *Szeckfű Gyula*: A magyar állam életrajza 2. kiadás. Bp., 1923. 236.
- 27 *Paulinyi Oszkár*: Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Budapest, 1922. Századok (1925) 289–296.
- 28 *Révai József*: Marx és a magyar forradalom. In uő: Marxizmus, népiesség, magyarság. Második kiadás. Bp., 73–126. *Sándor Pál*: Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815. Közgazdasági Szemle 6. (1959) 11. 1261–1262.; *Nagy István*: Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815. Levéltári Közlemények 30. (1959) 150–152.
- 29 *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815. Bp., 1958.
- 30 *Berlász Jenő*: Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815. Századok 93. (1959) 2–4. 563–567.
- 31 Például nem törekedett egy új Gazdaságtörténelmi Szemle szerkesztői pozíciójára sem: „*Balogh Jenő sohasem tárgyalt velem a Gazd. Tört. Szemlérlől. Csak Navratil [Akos] mondta karácsonykor, hogy a nemzetgazd. bizottság hozzám akar fordulni s ő mondá akkor nekik, hogy várjanak még, míg az én Bpestre való kerülésem eldől. Azóta nem tudok semmit a dologról, mert Balogh-gal nem beszéltem most személyesen. Mint mellékjövedelem, ez igazán nem jöhet komolyan számításba. De ha hozzám fordulnának és én bizonyos feltételeket (tudom. téren) szabhatnék, talán elvállalnám, bár nem tudom, ki írná a cikkeket. Mályusz, Váczy [Péter], Paulinyi, Baráth [Tibor], [ifj. Iványi] Grünwald [Béla] – és kész vagyok. Paul.-ból nehéz valamit kiválaszni, csak a szája jár. A többi is hamarosan cserben hagyá az embert. Nekem meg nem igen lesz időm ilyen cikkeket írni. Az ember analfabéta ezen a téren: Bécsben (!) Lábáneumban azon a témán dolgozik egy ember, hogy mennyi volt Magyaró. gabonatermelése és annak jövedelme a középkorban. Ilyen témákat ad! Persze egy lépést sem teszek, hogy én szerkeszem a folyóiratot.”*
- Eckhart Ferenc* levele Szeckfű Gyulának 1929. március 28-án. ELTE Egyetemi Könyvtárának Kézirattára (ELTE EKK) G628. 27. levél. Az említett „Lábáneum” a Lábán Antal igazgatóságával működő Bécsi Collegium Hungaricum.
- 32 Eckhart történeti programjáról és annak megvalósításáról bővebben: *Törő László Dávid*: „Több szellemtörténetet a jogtörténetbe!” (Eckhart Ferenc törekvései a jog- és alkotmánytörténet modernizálására (1931–1941) Századok 150 (2016) 6. 1407–1450. Eckhart útját a jogtörténeti tanszékig részletesen rekonstruálja: *Schweitzer Gábor*: „A kathedra ügye nem áll rosszul”, avagy Eckhart Ferenc alkotmány- és jogtörténeti tanszékre kerülésének története (1927–1929). In: A katedrán innen és túl. Tanulmányok a jogi felsőoktatás múltjából. Szerk. uő. Pécs, 2011. 149–163.
- 33 *Eckhart Ferenc*: Jog- és alkotmánytörténet. In: A magyar történetírás új útjai. Szerk. Hóman Bálint. Bp., 1931. 269–320.
- 34 A vitáról lásd: *Törő László Dávid*: Az „Eckhartvita”. (Eckhart Ferenc 1931-es programtanulmányának kortárs visszhangja.) Aetas 31. (2016) 4. 57–77.

- 35 „Vagyis a jog a néplélek lecsapódása. Nem a néplélektől elszakadt, azzal szemben önállóult forma, hanem a néplélek jogi oldalának formája. A jog a népszellem egy darabja! [...] *Elkeszen visszhangozzuk tehát Eckhart figyelmeztetését Eckharttal szemben: Több szellemtörténetet a jogtörténetbe!*” Molnár Kálmán: *Alkotmánytörténeti illúzió-e a magyar alkotmány jellegzetes közjogi iránya?* (Reflexiók Eckhart Ferenc: „Jog és alkotmánytörténet” című dolgozatára) Pécs, 1931. 57.
- 36 Eckhart Ferenc: A tudós a válságban. A történetész: Eckhart Ferenc. (Az interjú készítette: Siklós Ferenc). Pesti Napló (1934) május 13. 14.
- 37 Ld. a Tagányi Károly földközösség-elméletére nagyban támaszkodó munkáját az ősiség jogintézményeiről: *Murarik Antal: Az ősiség alapintézményeinek eredete.* (Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából; 6.) Bp., 1938.
- 38 Bónis György: Hüberiség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, 1947.
- 39 *Szoika Kamill: A földesúri bíraskodás az Árpádkori Magyarországon.* Bp., 1944.; *Hegedűs Géza: A tegnap alkonya.* Bp., 1987. 82–169.
- 40 *Degré Alajos: A magyar jogtörténetírás a Horthy-korban.* In: *Új: Válogatott jogtörténeti tanulmányok.* Szerk. Mezey Barna. Bp., 2004. 38–57.
- 41 Eckhart Ferenc: A szentkorona-eszme története. Bp., 1941.; *Bartoniék Emma: A magyar királykoronázások története.* Bp., 1938.
- 42 Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp., 1946.
- 43 A demokratikus magyar jogfelfogás eszméjét az autoriter rendszerekkel szembeállító közjogászok és Eckhart felfogásában a nemzeti alapú jogtörténet kívánalma mellett a náciellenesség volt az egyetlen párhuzamos vonás. Ld. még a zsidótörvényeket elítélő Molnár Kálmán esetét: *Molnár Kálmán: Életrajzi vázlat (1949–1955).* In: *Alkotmányfejlődésünk útjai.* (Válogatás Molnár Kálmán hátrahagyott írásaiból) Szerk. Kajtár István. Pécs, 2011. 121–155.
- 44 *Egyed István: A mi alkotmányunk.* Bp., 1943.
- 45 Bővebben ld. *Törő László Dávid: „A történetíró is ember és nem tudja magát elvonatkoztatni korától!”: A magyar történetírás konfliktusai Eckhart Ferenc társulati elnöksége idején.* In: *Hét társulati elnök.* Szerk. Szilágyi Adrienn. Bp., 2018. 145–173.
- 46 A szerkesztőségi botrányról: *Pál Lajos: Egy folyóirat a történetész viták keresztjében, Századok (1931–1943).* Századok, 149. (2015) 1. 73–85.
- 47 *Buza János: Levéltárból a katedrára, katedráról a könyvtárba.* (Utószó) In: *Berlász Jenő: Erdélyi jobbágyság – magyar gazdaság.* (Válogatott tanulmányok) Szerk. Buza János – Meyer Dietmar. Bp., 2010. 316–326.
- 48 Berlász szerint a szakszerűség hangoztatásával próbálták „minden nép- és nemzetellenes idegen eszmei-politikai befolyást” elhárítani a folyóirat-tól, ami minden bizonnyal náciellenességet jelentett. *Berlász Jenő: A Századok 1948. évi eredeti kötetéről...* Századok 123. (1989) 3–4. 238–240.
- 49 Eckhart Ferenc: Beköszöntő. Századok 77. (1943) 7–10. 273.
- 50 Eckhart Ferenc: Elnöki megnyitó beszéd. Századok 81. (1947) 1–10. 2.
- 51 Uo. 3.
- 52 Uo. 5.
- 53 Uo. 6.
- 54 *Törő László Dávid: Eckhart Ferenc jobbágysággal kapcsolatos kutatásairól.* Valóság (2018). 9. 62–69.
- 55 *Gaál Jenő* levele Eckhart Ferencnek 1928. április 2-án, 19-én és május 17-én. MTA KK Ms 5616/6–8.
- 56 *Fabinyi Tihamér* levele Eckhart Ferencnek 1942. december 11-én. MTA KK Ms 5616/1.; *Eckhart Ferenc* levele Fabinyi Tihamérnak 1943. január 5-én [Fogalmazvány]. MTA KK Ms 5615/52.
- 57 Ennek külön jelentősége volt még az 1950-es években, amikor a marxista történetírás egyik mestermarratívája az elkanyarodás-elmélet volt. Sinkovits István például később Eckhart szemére vetette, hogy nem foglalt állást egyértelműen az elkanyarodás ténye mellett: *Sinkovics István: Eckhart Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVII. században.* Századok 91. (1957) 1–4. 428–431.
- 58 *Eckhart Ferenc* levele Mályusz Elemérnek 1927. február 12-én. MTA KK Ms 6399/275.
- 59 *Eckhart Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században.* Bp., 1954.; *Eckhart Ferenc: A bécsi udvar jobbágpolitikája 1761–1790-ig.* Századok 90. (1956) 1–2. 69–125.
- 60 *Eckhart Ferenc: 1848, a szabadság éve.* Bp., 1948.
- 61 *Sándor Pál: Eckhart Ferenc: 1848, a szabadság éve.* Társadalmi Szemle 3. (1948) 8–9. 623–626.
- 62 *Sarlós Márton: A szellemi-történeti irány és a magyar jogtörténetírás.* Jogtudományi közlöny (1956) 2. 87–103.
- 63 *Eckhart Ferenc* felszólalásvázlata Sarlós Márton vádjai ellen. MTA KK Ms 5617/21.
- 64 Bónis György például merészebben vállalta magára a szellemi-történetész címkét, Max Weberre építő szociológiai megközelítése pedig elméletileg megalapozottabb volt. Róla ld.: *Törő László Dávid: Összehasonlító jogtörténeti társadalomtörténeti alapokon – Bónis György munkássága.* <http://ujkor.hu/content/osszehasonlito-jogtortenet-tarsadalomtortenet-alapokon-bonis-gyorgy-munkassaga> (Letöltve: 2018-11-26)
- 65 A történetírás „nemzeti jellegének” problémáihoz újabban: *Erős Vilmos: Historiográfia tudás-szociológiai aspektusból* (Setting the Standards. Institutions, Networks and Communities of National Historiography. Eds. Ilaria Porciani,

Jo Tollebeek.) *Klió* 24. (2015) 1. 22–27.; *Gyáni Gábor: The Past as History: National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*. By Stefan Berger, with Christoph Conrad. (Writing the Nation series). *The Hungarian Historical Review* 5. (2016) 2. 377–383. Az értékelésnél megjegyzendő még, hogy Eckhart közjogász ellenfeleinek érvrendszerét alkalmazó értelmezések is jelen vannak az alkotmánytörténeti diskurzusokban. Hollósi Gábor a Szent Korona-tan

gyökereit már az Intelmekben felfedezni véli, az 1931-es Eckhart-vitában szembenálló felekről pedig egyenértékesítő értékelést nyújt. Önálló kutatásokat nélkülöző írása így a public history komolytalanabb változatának megnyilvánulása. *Hollósi Gábor: A magyar történeti alkotmány vitatott darabja. A Szent Korona-tan. Élet és tudomány* 73. (2018) 33. 1039–1041.; *Hollósi Gábor: A Szent Korona-tan. Jelkép vagy fogalom? Rubicon* 29. (2018) 7–8. 114–117.

Önéletírás és önreflexió az Egy polgár vallomásai tükrében

„Miképpen lehet valaki önmaga, ha már nem ugyanaz, mint egykor.”

Paul Ricoeur

„A távolság bennünk van, a térkép és föld csak ráadás.”

(Márai Sándor)

Írásomban kísérletet teszek az 1930-as évek magyar regényírásának prózapoétikai jegyeinek vizsgálatára, kettős aspektusból, pontosabban egy életmű egy központinak tekinthető regényén keresztül; a választott mű Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai* című regénye. Az első részben a címben jelzett önéletírás és történelem, történetiség összetett kérdéskörét az olvasott szakirodalmi anyagok fényében vizsgálom, arra törekedve, hogy ezek összefüggései és kapcsolódási pontjai, adott esetben problémás kérdéskörei – mint e mű sajátos jegyei – bemutatásra kerüljenek. A második, gyakorlatibb részében ezek fényében vetem össze a – tulajdonképpen az 1930-as évek elején született – regényt, s benne *kulcsszóként* a közelmúlt elbeszélhetőségét, (az egyéni, illetve közösségi) emlékezés és vallomás problémakörét, ezáltal az önéletírás narratív sajátosságait, auctor és narrátor megkülönböztetését, illetve azok időben későbbi művekre kifejtett hatását. Mindezekhez természetesen az 1930-as évek gazdag regénytermését és irodalmi életének néhány vonását is tárgyalnom kell. Az „én színrevitele” ugyanis e regényben kulcsfontosságú, mely a szerző közelmúltjának és megélt tapasztalatának kvázi-történelmi feldolgozását és fiktív énje projektálását egyszerre teszi a vizsgálat tárgyává. Mindvégig szem előtt tartva az elméleti rész tanulságait, igyekszem egyszerre vizsgálni a valós vagy kvázi-történetiséget és az önéletírás sajátosságait az említett műben, illetve magát a műfaji meghatározhatóságot s ennek dilemmáit. E komparatív módszerrel igyekszem kidomborítani egyfelől a regény említett évtizedben játszott, másfelől az egyes életművekben elfoglalt fontos szerepét, sajátos jellegét, illetve korabeli fogadtatását, kritikai recepciója fényében a kor szellemét, elvárásrendjét s azok művekre kifejtett hatását is. A kornak, a politikának, a társadalmi összefüggéseknek az írói életutak tényezői alakulása szempontjából is fontos, meghatározó ereje volt, mindezt az egyes írói nézőpontok kialakításában is nyomon követhetjük. Eleve olyan művet választottam, amelyre hatással volt a megelőző korszak, a közelmúlt történelmi háttere, a megjelenést övező közvetlen fogadtatás visszhangja, ezen túl pedig az olvasás-olvasottság társadalmi szempontjai is. A regény az 1930-as évek fő irodalmi sodrába sorolható: Márai önéletrajzi ihletésű regénye két részben, 1934-ben és 1935-ben jelenik meg.

Az alábbiakban igyekszem nem sarkítva megfogalmazni egy olyan olvasatot, amely egységként kezeli az író korban átélt és leírt, korhűnek és hitelesnek nevezhető, de alapvetően fiktív és mégis történelmi olvasatra is lehetőséget adó szemléletét, illetve az írói önéletírás és önértés emlékezés révén megfogalmazódó kategóriáit.

(*Önéletrajz, önéletírás és a kvázi-történelmi regény problematikája. Önéletírás és problémacsokra*) Sokan kísérelték már meghatározni az önéletírást és annak társ-műfajait, különböző szempontokat figyelembe véve, olykor egymástól igen távol álló, olykor

szorosan összefüggő elemeket kapcsolva a meghatározások mögé, amelyek nemcsak a meghatározások számát, de a problémakört is kiszélesítették.

Az irodalomtörténet általában az emlékirat vagy a szociográfia műfajkategóriájában, illetve az életrajz egyik bizonyos irodalmi formájaként határozza meg az önéletrajzot, melyben annak szerzője a narráció struktúrájaként többé-kevésbé egy élettörténetet választ. Nem kevésbé fontos az sem, hogy ezen irodalmi önéletrajzok esetén múlt idejű szövegekről van szó, amelyek mindegyikére jellemző az epikusok sajátossága, vagyis az átfogó szemlélet. E hármass kiindulópont, vagyis az *én-történet*, a *(közel)múlt* és az átfogó, leíró, *összegző epikus jelleg* minden esetben megkerülhetetlen. Arany Zsuzsanna egyik tanulmányában az önéletírás műfaját különböző szemszögből vizsgálva közelítette meg a témát, a vizsgálat során az (ön)életrajzírás kérdéskörét filozófiai, esztétikai, pszichológiai aspektusaiból is vizsgálta. Tanulmányában a kiválasztott idézetekkel többféle megközelítésből kívánta minél szélesebb körben bemutatni az önéletrajzi műfaj sokrétűségét, variánsait, ismérveit, ilyen például: a filológiai megalapozottság, amely az irodalomtörténet ezen műfaját erősen meghatározza, de ugyanakkor kiemelte az életrajz művészi oldalát is: „*Életrajz – Életrajzírás: Leírása valamely személy életének, vagyis elbeszélése azon változásoknak és eseményeknek, melyeken valaki születésétől haláláig keresztül ment, nemkülönben azon neves cselekedeteknek, melyeket életében véghez vitt.*”¹ Egy másik megközelítésből az életrajzot a „*a mecénások megrendelésének eleget tevő reneszánsz képzőművészetekhez, mintsem a szigorúan tudományos megközelítésű értelmezőkhöz és filológusokhoz*”² – hasonlítja, de mindazonáltal a mesterségbeli tudást mint tudást, itt is elengedhetetlennek tartja. A mesterségbeli tudást azonban meglehetősen más oldalról is megvilágítja: példaként említi a portréfestőt és ennek munkáját hasonlítja az életrajzíróhoz. A portrét festő művész és a modell is adott, de az eljárás eredményét adó festményre, a műalkotásra magára nem az a személy rajzolódik ki, aki valójában a művész szeme előtt volt az alkotása pillanatában, hanem csakis az, akit ő maga észlelt vagy észlelni kívánt modelljéből. Ami mássá teszi a festményt a portré valós „tulajdonosától”, az maga a festő és egy alkotói folyamat, annak „kisugárzása”, hiszen a mester szemléletét is tükrözi az, hogy mit emel ki a másíkból (vagy éppen egykori önmagából), s a kontextustól és a visszatekintő, retrospektív nézőponttól is függhet, hogy öbenne mi „rejlik”!

Az életrajzírás tudományos, argumentált és ellenőrizhető alapját természetesen a filológiai hitelességre való törekvés adja, de az alak ábrázolása, a hangsúlyok beállítása, a terjedelem, a sorrend, az időkezelés mind-mind az író saját eszköze, melyek a tudományosság és hiteles argumentáció felől a szubjektivitás felé mozdítják el a műfajt. Egy olyan konstruktummal van tehát dolgunk, amely kvázi-reális csupán, s nem hitelessége, valóságra vonatkozó vonásai az elsődlegesek. A törekvésnek mindig meg kell lennie az íróban arra nézve, hogy az alanyával a lehető legteljesebb módon azonosulni tudjon, ezen a ponton kapcsolható össze a tanulmány elején feltüntetett egyik fő szempont, a pszichológiai, azaz ez esetben a lelki-szellemi-érzelmi megközelítés nélkül nem lehet jó önéletrajzot írni – zárja írását Arany Zsuzsanna.³

Egy másik aspektust vizsgál tanulmányában s részben más, hangsúlyosabb kérdéseket érint Z. Varga Zoltán. Az önéletírás problémás kérdéseit megválaszolni igyekezve magát a terminust járja körül. Meg lehet-e határozni az önéletírást?⁴ – veti fel a kérdést, melynek alapján többféle elmélet és meghatározás létjogosultságát kellene szinkron módon elfogadnunk. Az önéletírást sokan megfoghatatlannak, definiálhatatlannak tartják, már-már károsnak bélyegzik a műfaj mivoltát is. Az autobiográfia-kutatás mégsem vet fel alapvetően más nehézségeket, mint bármely más szépirodalmi szöveggel, textusokkal

kapcsolatos kategória definiálása. A viták egyik kiindulópontja lehet éppen az elnevezés sokrétősége, mondhatni mind-mind egymás szinonimáit képezik, mégis árnyaltan más-fejeznek ki, érezhetően más-más jelentés-mozzanatra helyezve a hangsúlyt. Az „önéletírás” és az „önéletrajz” mellett használjuk még az „autobiográfia” megnevezést is, újabb terminusokként az „ön-írás”, „én-írás”, az „autográfia”, az „élettörténet” is használatosak.⁵ A megnevezések sokszínűsége egyben nehézségként jelentkezik az osztályozásokkor, illetve az „önéletírás” mint központi filológiai és olvasásszociológiai fogalom többértelműségét is mutatja: „Az önéletírás kifejezést egyrészt általában véve használtam minden olyan, önéletírói paktum vezérelte szöveg jelölésére, melyben a szerző önmagáról szóló beszédet kínál az olvasónak, másrészt pedig e beszéd sajátos megvalósulására mely a »ki vagyok?« kérdésre a »hogyan váltam azzá« elbeszélésével válaszol.”⁶

Philippe Lejeune saját példáján keresztül hívja fel a figyelmet az önéletírás kétértelmű használatára, valamint tág és szűk értelmezésére. A szűkebben vett kategória szerint Lejeune így definiálja magát az önéletírást: „*retrospektív elbeszélés prózaformában, melyet valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt a magánéletre, különös-képp személyiségének történetére helyezve*”.⁷ Az autobiográfia ebben az értelemben egy személy életét írja le, a szöveg szerzője és főszereplője pedig azonos egymással. Leegyszerűsítve, a következőképpen valósul meg: ha valaki leírja saját életét, akkor beszélünk önéletírásról, ez látszólag evidenciának tűnik. Ez a definíció mégis megtörni látszik, hiszen hogyan írható le egy élet egésze? Hol kezdődik el maga a leírás, és ami még ennél is problematikusabb, hol van vége? Tökéletes autobiográfiát írni tehát önmagában abszurd célkitűzés. A célkitűzés abszurdítását Dorrit Cohn fogalmazta meg, igen frappánsan és logikusan: „*ha van egy élénk emlékezetű narrátor, aki el is tudja mondani, mit gondolt élete kezdetén, akkor nincs olyan narrátor, aki el tudná mondani, mit gondolt élete végén*.”⁸ E kettősség meghatározza az így értett műfaji sajátosságokon túl a történelmi fogalmát is, vagyis mindazt, amit más kontextusban, a történelmi regény mint műfaj kapcsán ír Bényei Péter, hogy a szerző „zárt, teljes világot épít fel a múlt eseményeiből (...) ami nem történelmi *éppígyletének* ábrázolására (...) hivatott”.⁹ Más szavakkal azt, amit Paul Ricoeur is említ, hogy egy múltbeli esemény történésének időpontjában még természetesen nem rendelkezhetett a „múltbeliség” többnyire később felismert attribútumaival, tudatosított vonásaival, amelyek nyilván később váltak csak ilyenekké, egyáltalán, megélt vagy annak láttatott történelemmé.¹⁰

Az emlékezés- és felidézésmódok ugyanakkor az írói eljárásrendre, a prózapoétikai sajátosságokra is rávilágítanak egyes életműveken belül.

(Az 1930-as évek magyar regényirodalmának néhány vonása) A fent tárgyalt problémakör gyakorlati illusztrálása előtt szükséges kitérni röviden a vizsgált időszak, tehát az 1930-as évek magyar regényirodalmára.

E korszak szépirodalma kimagasló teljesítményeket eredményezett, mind a próza, mind az egyéb műfajok terén. „A *Nyugat* immár harmadik évtizede meghatározó tényező, vonzásköre újra nő, s első nemzedékének legjobbjai az évtized nyitányán is indulásához hasonló színvonalú műveket írnak. Negyedszázados jubileumán a Zeneakadémián Móricz joggal jelentette ki, hogy a lap huszonötödik évét azzal kezd, amivel az első: »magvat termelni a jövőnek«.”¹¹ Az irodalmi élet ugyanakkor immár nem két-, hanem legalább hárompólusú. Németh László joggal beszélt a korban „háromféle kultúra” egyidejű, szinkrón létezéséről a korabeli Magyarországon, minthogy a húszas években megerősödő újkonzervativizmus és liberális ellenzéke mellé fölzárkózott irodalmi rangban is a népi írók mozgalma.¹² „A modern epika egyik alapvető poétikai tendenciája, hogy

szakít a történetelvű próza hagyományával. A cselekménnyel szemben a narratív struktúra olyan alkotóelemei válnak hangsúlyosabbá, mint az elbeszélő nyelv megalkotottsága, a narráció önkritikájának eljárásai, a metaforikus jelentéstudajdonítás.²¹³ – Az itt tárgyalt három szerző mindegyikére jellemző e hármás.

Ez az időszak így már több irányból is összetett: irodalmi életét meghatározó csoportosulásai szerint is kiemelkedő teljesítményei mutatják egyfelől, ugyanakkor nem „csupán” a *Nyugat* ún. második, s részben harmadik, „esszéíró”-ként ismert nemzedékét kell megemlítenünk. A népi íróké az érdem például, hogy az irodalmi szociográfia műfaját, mint vezető műfaját az esszé mellé tudják sorakoztatni az adott évtizedben. S ez az emlékezésformákat, a közelmúlt feltárását, valamint azok társadalomrajzát is érinti. A hivatalos Magyarország minden nemzeti baj egyedüli okát Trianonban, a történelmi egység szétesésében jelölte meg. A társadalomkritikára is vállalkozó szépírók ezt a képet kívánták árnyalni, a probléma gyökereit megvilágítani, akár a polgári akár az arisztokrata perspektívát választották (ahogyan Márai vagy Bánffy), míg a népi írók szociográfiái például azt is bizonyították, hogy ami az országból megmaradt a kataklizma után, az aktuális vezetők azzal sem törődnek igazán. Illyés Gyula *Puszták népe* (1936), Szabó Zoltán *A tardi helyzet* (1936), vagy Féja Géza *Viharsarok* (1937) című regénye csak néhány figyelemfelhívó példa arra, hogy az ismeretlen és pusztuló magyar parasztság felfedezésére és orvoslásra vár.

Megerősödve lépnek színre ugyanakkor 1928 után – saját fórummal, az *Erdélyi Helikkal* – a sok esetben a *Nyugat* oldalágának is tekinthető, ám a magyarországi konzervatív körökben ugyanolyan népszerű erdélyi magyar szerzők, s általában a húszas–harmincas évek fordulóján jelentkeznek első komoly prózaművekkel az utódállamokba (Romániába, Csehszlovákiába, Jugoszláviába) szakadt magyarság írói. Elég, ha itt Kuncz Aladárt és Tamási Áront említjük. A *Fekete kolostor* (1931) és az *Ábel a rengetegben* (1932) is ekkor születik, utóbbit a következő két évben szintén trilógiává bővíti szerzője, akárcsak Bánffy Miklós 1934-es óriási freskóját, *Erdélyi történetét*. Fontos ebben a kontextusban az is, hogy az erdélyi „különváltó irodalom” e korban éppen a múltba-menekülés formáiként is reneszánszát adja a történelmi regénynek.¹⁴

A bőséges zavarra lehetetlenné teszi a korszak valamennyi jelentős prózaírójának és alkotásának említését. A szellemtudományos érdeklődésű Szerb Antal ugyancsak 1934-ben jelenteti meg pályanyertes művét, a *Magyar irodalomtörténet*-et, éppen az Erdélyi Szépművészeti Céh kiadásában, regényei, szépprózai művei (*A Pendragon legenda*, 1934; *Utazás és holdvilág*, 1937) szándékolatlan kevert műfajú fantáziajátékok, melyek szintén e korszakot gazdagítják. A magyar regényirodalom korabeli első sodrában kell említenünk Szentkuthy Miklós *Prae* című avantgárd esszéregényét is (1934), mely az önkritikájának eljárásait James Joyce példáján alkalmazza, s a folyamatos cselekményt asszociációkon alapuló narrációs szerkezettel helyettesíti.

Az évtized ugyanakkor már a nagy *Nyugat*-nemzedék búcsúja jegyében is telik, s ez a prózát is meghatározza: 1936-ban meghal Kosztolányi, 1938-ban Karinthy Frigyes, akik az egyéni, nyelvi játékoságra fogékony prózapoétikának az irodalmi modernségen belül is új utakat nyitottak. Az évtized vége ráadásul a *Nyugat* és könyvkiadója végét is jelenti egyben, s persze a legsötétebb, „vészidőszak”-nak ismert időszak nyitányát. Kosztolányi utolsó alkotói periódusa a harmincas évek legelején azonban még a megújulás kivételes példája. Az 1928-tól íródo *Esti Kornél* regényes novellafüzére új prózapoétikai jegyekkel, struktúrával, az én-projekciói és emlékezés-formái által látványos és az addigi megszokott nyelvi formákkal történő szakítást is jelentett, s töretlen népszerűségnek örvendett már korábban is, annak ellenére, hogy formabontása viszonylagos meg

nem értést váltott ki például a pályatárs-főszerkesztő Babitsból. A nyelv alkotó, valóság-teremtő erejét és a deklarált önértelmezést egyszerre mozgósító mű a fikció segítségével való önértelmezés egyik legsajátosabb példája.

A második nemzedék prózáirói közül mindenekelőtt Márai Sándor nevét kell még kiemelni, akinek művészete – minden műfaji és tematikus változatossága ellenére – olykor egynézőpontú, főként, ha a vizsgálandó szempontok szerint, egy magatartásképlet ismétlődésére figyelünk. Az örökösen vándorló, nyughatatlan hőseiben három életformát sűrít. Ahogyan egyik naplójegyzetében is utalt rá, a vándorló magatartás alapvetően három képletét ismeri, az *ulyssesit*, a *jézusit*, valamint a *fausti* változatokat. Mint többen róla szólva megállapították, ő maga leginkább az ulyssesi utat járta be, élte meg igazán.¹⁵ Már első jelentős művének, az *Egy polgár vallomásai* című regényes életrajznak (1927–1935) lapjain ugyanis olyan alteregót állít elénk, akinek sehol sincs maradása, aki számára az utazás a legfőbb iskola, az emlékezés pedig lételem. Joggal nevezték e regény címszereplőjét modern Wilhelm Meisternek is, aki azonban nemcsak fordított utat jár be, mint Goethe hőse (a tisztos polgári lét elől „dezertál” a művészorszába), de az életében sincs semmilyen garancia arra, hogy valaha is nyugalomba, révbe ér. Mintha az otthontalanság volna – ha nem is a természetes, de – a megszokott létállapota, egyben az új, 20. századi létformák örökös mozgásban lévő tudatállapotának, illetve a magyarság új helyzetének kettősét is ábrázolva. Szűkebb pátriájából, a kassai polgári környezetből kiszakadva Márainak e problémacsokrot termékeny, ihlető elemként kell megélnie és feldolgoznia.

*

Talán e rövid összefoglalásból is kitűnik, hogy önéletírás, emlékezés és a közelmúlt megélt, de belsőleg interpretált, kvázi-történelmi kulisszája olyan hármass perspektívát kínál a korban született művekhez, amely révén ezen szövegek az önéletrajz partikuláris valóságától az általános emberi felé való elmozdulást jelölik, másfelől feladják azt a korábbi elképzelést, miszerint az önéletrajzi beszéd a külső valóságot leképezi, s helyette a performatív, nyelvhasználaton belül létesülő jelleget juttatják mind nagyobb szerephez.

(*Márai Sándor: Egy polgár vallomásai*) Márai Sándor *Egy polgár vallomásai* című regénye közismerten a 20. századi magyar irodalom egyik kiemelkedő alkotása, melyre egy olyan önéletrajzi én megformálása a jellemző, „*aki önmagát a másikon vagy másokon át akar viszontlátni, ezért a már ismertek újraértését, saját idegenségének felismerését teszi függővé*”.¹⁶ Az alábbiakban elemzésre szánt szövegek kiválasztásakor arra törekedtem, hogy a szövegvizsgálat során minél szélesebb körben bontakozhasson ki az a szempontrendszer, ami alapján e tanulmány körvonalazódott és az önéletírás-kategóriákat meghatároztam. Az első szempont ezért a 20. századi megváltozott önéletrajzi olvasás feltételeit követi, ugyanis kétségessé válik a műben a ténylegesen megtörtént és a kitalált, az emlékezet és identitás, időszemlélet és értékrend, én és nem én, nyelv és valóság binaritásainak szembeállíthatósága, viszonya. Ezen túl referencialitás, fikciós és önéletrajzi olvasás kérdésköre kerül tárgyalásra, emellett pedig a már meglévő önéletrajzi definíciók mellé beépíttek néhány olyan elemet, amely a mű olvasásakor mindenképp valószerűvé válik az olvasónak. Ilyen többek mellett a regény címéből is adódó vallomások jellege.

Az *Egy polgár vallomásai* című Márai-regény a fikció és a valóság szálait egyesíti, és a regény elejétől feltűnik, hogy két hang szólal meg benne, mondhatni két elbeszélői tudat olvad eggyé a regényben. Az egyik a *gyermeké*, akit ámulatba ejt saját környezete, családi helyzete, életkörülményei, azonosulni tud mindennel, ami ott őket, mint

polgárokat, a szó klasszikus értelmében körülveszi, azonosulni tud mindezzel, és büszkeséggel tölti el. A másik hang a *visszaemlékezőé*, ő az, aki úgy indítja a visszaemlékezést, hogy annak regényes körülményeit teremti meg, életképekkel és leírásokkal éri el a kívánt hatást. Az életkép hagyományát idézi fel, rengeteg jellemrajzot épít írásába, és emiatt már rögtön az első kötet elején tisztázza, hogy az olvasó hogyan is kezelje a regényben olyan élethűen ábrázolt alakokat: „*E regényes életrajz szereplői költött alakok: csak e könyv oldalain van illetőségük és személyiségük, a valóságban nem élnek és nem is éltek soha.*”¹⁷ Ezek mellett sokszor megjelennek olyan szófordulatok is, amelyek szintén a metafikció irányába mozdítják el a történetmondást. Ilyen például az „*azt hiszem*” és a „*ha jól emlékszem*” fordulatok, ezeket legtöbbször a gyermekkor kapcsán olvashatjuk, így hatványozottabban játszanak szerepet a fiktként olvasható fejezetek megerősítésében.¹⁸

Dobos István a „színre vitt emlékezés” kategóriáiban véli tárgyalhatónak a teljes regénykorpuszt. E folyamatban „Az önéletrajzi elbeszélő személyes visszaemlékezésében megalkotja identitását s nevének aláírásával a hozzá tartozó örökség újraértéséért vállal kezességet”.¹⁹ Nem egymást kizáró fogalmakkal van dolgunk: a kitalálás és a tényszerűség, képzelet és emlékezet élesen nem választható el egymástól, ez pedig a földéző és a földézett regénybeli tudatok kölcsönhatásának az eredménye. A fikció része lehet még a mű szokatlan időszerkezete is. Márai nem kronologikus sorrendben szerkesztette meg ugyanis művét, hanem különböző csomópontok köré rendszerezte. Az emlékezés beszédhelyzete nem azonosítható az emlékezés valóságos, életbeli tevékenységével, a szöveg kialakított, megformált írás, nem lenyomata az emlékezésnek, hanem egy sajátosan megteremtett értékhangsúlyokkal teli képzetes emlékezet.²⁰ Márai azt mondja el, ami vele történt, de az események hitelesítésétől mégis elhatárolja magát, és a „fikció” felé tágitja azokat. A fikatív prózapoétikai jegyek egyértelmű értékein túl vannak filológiaiilag sem elhanyagolható tényezők, melyek a dokumentarista elemeket színesítik: egyrészt tudjuk, hogy volt a regénynek egy korábbi változata, amelyet maga az író cenzúrázott meg, másfelől az 1935-ös folytatás kapcsán az is köztudott, hogy Márait egykori tanítója beperelte, ugyanis egyértelműen magára ismert a regényben. Az író ügyvédje éppen a mű vallomások jellegére és egy családregény műfaji kritériumainak való megfelelésre hivatkozva utalt arra, hogy a szerző ilyen esetekben nem oknyomozó riportot folytat. A műfajelméleti érvelés kevésnek bizonyult a bíróságon, és Márait 2000 pengő kifizetésére ítélték. Az eredeti követelésektől függetlenül ugyan nem zúzták be a művet, de az író maga vállalta, hogy könyvét cenzúrázza, a többi hasonló személyiségi jogokat sértő pereket elkerülendő.²¹ Néhány idézettel szemléltetném az előbb említett változtatásokat, a 2013-as kiadás segítségével, ugyanis az eredeti és a cenzúrázott szöveg egy kötetben jelent meg, így az olvasóknak alkalmá nyílik egyszerre olvasni a helyenként javított, helyenként pedig teljesen zárójellezett, „húzott” történetet.²²

Nem csoda, hogy a ház, melyben szüleim a század elején lakást [vettek] [béreltek], ebben a környezetben valóságos felhőkarcolónak számított, és hamarosan híre ment az egész megyében. Igazi, szomorú bérház volt, amelyet akkor a fővárosban már [ezrével] [százával] építettek: bérház, portájokkal, rácsos, hosszú „gang” tekergett az emeleteken, mosókonyhával, központi fűtéssel és a melléklépcsőn elhelyezett cseléd klozetekkel.²³

Az első, díszes, vadászlakszerű villa, melyet az erdei úton közeledő városi látogató a telep házai [közül] [között] megpillantott, egyik öreg nagynénim tulajdona volt. A [látogató] [vendég] fulladozott a szobában a dohtól, betegszagtól és levegőtleniségtől, de a néni ezt sosem vette észre, s az évente megismételt „levegőváltztatás” csakugyan jót is tett neki, mert sokáig élt.²⁴

*A fogadó éttermének asztalain szélvédő üvegbúra óvta a gyertyalángot, este cigány játszott, s valószínűtlen béke áradt el e polgári idillen. Patricius nemzedékek egymásra-
uataltsága [, intimitása] [, **életmódjuk bensősége**] szabta meg a családok érintkezésének
hangnemét, kivágyott el innen idegen fürdőkhöz, bizonytalan világba?*²⁵

A per következtében a neveket is át kellett írnia Márainak.

*[Az apa később nevét is megmagyarosította, s ezt a különös nevet vette föl: „Jónap.”
A Jónap] [Ez a] család mindenestől bizalmasabb és nyájasabb viszonyban élt a ház ke-
resztény lakóival, mint a másik, az előkelő, „neológ” család.*²⁶

*[Weinribné asszonyosság toalettjei] [A jómódú hölgy ruhái] szemet szúrtak és rossz
vért szültek: magam is méltatlannak és illetlennek érzem, hogy [Weinribék] [az emeleti
szomszédok], akik „megiscsak zsidók”, szélesebben és előkelőbben élnek, mint például
mi, s [Weinribné] [a gazdag hölgy] elegánsabban öltözködik, többet zongorázik és ko-
csikázik, mint az én édesanyám. „Mindennek van határa” – így gondoltam. [Jónapékkal]
[Az ortodox családdal], a gyermekkel is, már jobban megértettük egymást.*²⁷

*[Fleischer úr autója] [A vasyváros gépkocsija], amely állandóan ott állt a telep foga-
dójának bejárata előtt, valamilyen nagyvilági szint kölcsönzött a nyaralóhelynek, s mi,
gyerekek izzadva és meghatottan toltuk fel minden nap a hegyre ezt az újkori vívmányt.
A hegy aljában vártuk, este hat felé. [Fleischer úr] [A vasyváros] elterpeszkedett az
ülésem, rágyújtott, kegyesen intett, túlkölt néhány vidámat és diadalmasat, s a várakozó
gyermekhadnak odakiáltotta: „Toljátok hát a haladás szekerét!”*²⁸

*Rövidesen meg is állapodtunk, hogy Ernőnek „titka van”. [Talán megölt valakit]
[Talán csakugyan hadvezér volt valahol], talán csak megalázó életkörülmények között
élt, gyanítottuk a „Lébenslüge”-t Ernő hallgatása mögött. [...] gőgös és érzelmes lélek
volt Ernő, anyám legfiatalabb bátyja [...] Ernő aktív katonatisztnak indult, a „család
szeme fénye” volt, az a valaki, akire [még a szigorú Irma is] [minden családtag] büsz-
kén tekintett. [...] Ernő [utálta hivatását, mesterségét, az egész cifra nyomoróságot, az
egyenruhát és a fegyelmet] forradalmár vérmérséklete volt, zárkózott és magát emésztő
érdeklődő és nyugtalan, vándor hajlamú lélek. [...] Aprópénzre váltotta fel zenei tehet-
ségét, azt a [dilettáns] [műkedvelő] zongorázást, mellyel odahaza a garnizonban tiszt-
társait szórakoztatta.*²⁹

Vannak a regénynek olyan hosszabb elbeszélő részei is, melyek teljességgel zárójelek közé kerültek, akár egész fejezetek, máshol nagyobb egységek maradtak ki. Az 1930-as évek romló társadalmi helyzete (a társadalmi antiszemitizmus megerősödése például) olykor a szerzői szerkesztői elveket is befolyásolta, ami főként a későbbi cenzúra miatt bizonyos csonkításokat eredményezett. Ezen változások nyilvánvalóan nem narratív megfontolások mentén, hanem társadalmi, politikai, ideológiai szempontok szerint érvényesültek:

*[Ez a fiú zsidó volt, ő volt az első ember, aki bevezetett a zsidók közé. Odahaza – s
nemcsak a családban, hanem mindenütt, amerre néztem, az osztályban is – úgy voltunk
a zsidókkal, hogy szemmel tartottuk őket, de nem sokat beszélünk róluk. Ez volt a kedé-
lyes antiszemitizmus kora, a bratyizó, toleráló szemlélet, s a magyar égen a szivárvány
minden színével derengett a liberalizmus nyájas világossága. A zsidók természetes
polgárjogot nyertek, az osztályhoz tartoztak, a zsidók gyógyítottak és jogot magyaráztak,
a zsidókkal hivatalos társadalmi ünnepeken illett barátkozni, a zsidókat „megbecsülték”
mert „vannak köztük kiváló, derék és becsületes emberek...” Sok szó nem esett erről,
de hazudnék, ha letagadnám, hogy én is ebben a szemléletben nevelkedtem. A cselédek a
konyhában nem unták meg terjeszteni a „vérvád”-at, s ma nem is tudom melyik szemlélet*

a megalázóbb a zsidókra: a cselédek vérvádja vagy az a másik, amely elismeri, hogy „vannak közöttük kiváló, és becsületes emberek...”? Különös helyzet alakult a század elején a zsidókkal. Mindenütt ott voltak, ahol tehetséggel, szorgalommal és szívóssággal érvényesülni lehetett, a pályák megnyitkáltak előtük, a tanszabadság pompás karrierék útját egyengette, társaságban, hivatalos helyeken fesztelen és „egyenrangú” barátkozás folyt zsidók és keresztények között – az „árja” elmélet akkor még azok fejében sem villant meg, akik ma esküsznek reá –, de a kikeresztelkedett zsidót természetesen éppen olyan kevéssé tekintették fajtabelinek, mint ahogy a keresztvízzel meglocsolt néger sem lesz az amerikai polgár szemében fehér ember, s erről soha nem beszélt senki. Az „antiszemitizmus”, rövid időre, nem volt beszédanyag, túlságos bőségben és ellátottságban élt a polgári osztály, sem ürügye, sem igazolása nem volt a zsidógyűlöletnek. Mégis, igazán együtt éltek zsidók és keresztények az osztályon belül? Nem, csak egymás mellett... illett „megbecsülni” a zsidókat. Keresztény családok előszeretettel tartottak zsidó háziorvost, közbeszéd volt, hogy a zsidók kiváló orvosok, nagyon megbecsülték a doktor bácsit, évtizedeken át járt a családba, ismert minden titkos és heveny nyavalyát, intim panaszkodással hozták futottak a családtagok, dicsérték, szerették, lelkesedtek érte, megfizették honoráriumát, csak éppen nem tegeződtek vele, és véletlenül sem hívták meg vacsorára. Érzékeny hallásom volt gyermekkoromban. Nem mondta senki, de tudtam, hogy a zsidókkal valami baj van...

Ez a „baj” ez a valami, ez a hallgatóg kirekesztettség és udvarias toleráltság állította kezdetben a zsidók pártjára. Nem véletlen, hogy első, egyetlen barátom zsidó volt. Azt hiszem, kezdetben sajnáltam, később megszerettem. Döntött lehetett szeretni, mert jóindulatú volt és előkelő lélek, de lehetett sajnálni is, mert mellőzött volt és szomorú. Igazságérzetem húzott a zsidókhoz, a gyermek finnyás és kegyetlen mértéke, mellyel ítél, ott és akkor is, mikor a felnőttek gyávák, vagy tunyák ítélni. Később, mikor közelebbről megismertem a „zsidókérdést”, zavaros és kínos helyzetekbe sodort ez a szolidaritás. Meg kellett tudnom, hogy a zsidók mást várnak – tőlem is, mindenkitől, a világtól –, mint ami pártjukra állítják azokat, akik ismerik és „becsülik” őket. A kimondatlan megjegyzés annyi volt, hogy világnézeti szolidaritásban tartok össze szellemi és erkölcsi kérdésekben a zsidókkal, s ezt a megegyezést mindig vállaltam és kötelezőnek ismertem el. Később észre kellett vennem, hogy a zsidók nagyjátlag a szolidaritásnak ezt a mértékét kevesli. Meg kellett tanulnom, hogy a világnézeti szolidaritáson túl fontosabb, elsőbbsérendű igényük a zsidósággal, a zsidó nemzetiességgel kiálló, azonoskodó álláspont, s ez a felismerés meghökkentett. A megegyezés nem így szolt... Éppen arról volt szó – (így képzeltem) –, hogy zsidók, nem zsidók, bizonyos kérdésekben találkozunk, nem a nacionalizmus ellen, de kívül és fölülte... A zsidó nacionalizmust iparkodtam megérteni és tisztelni; csak nem tudtam mit kezdeni vele, éppoly kevéssé, mint az örmény vagy macedón kisebbségi nacionalizmussal. Türelmetlenséget éreztem és igényeket, melyeknek nem tudtam eleget tenni; s egy napon meg kellett tanulnom, hogy a „zsidókérdéshez” nem lehet hozzányúltni, se mellette, se ellenre, s engedelmeskedtem...³⁰

Fried István *Egy polgárvallomás sors története* című összefoglaló jellegű tanulmánya utószóként jelent meg az *Egy polgár vallomásai* 2013-as, kritikainak tekinthető kiadásához.³¹ Az utószóban olvasható az 1934–35-ös kiadás részletes története, azaz az eredeti megjelenés rövid összefoglalója. „Márai az 1934-es részben a polgár(i) család) rajzára vállalkozott, szülővárosának, Kassának polgárai körülményeit tárta föl, részint egy Kassa–Bécs útvonalon kibontakozó művész-életrajzot érzékeltetve, részint apja és anyja családjának nemegyszer különös, a szabályos polgári létezésből kitörni akaró, vagy abba olykor kényszeresen belenyugvó alakokét; mindez egyszerre háttér egy

*kisgyermeki önmaga keresés útvesztőinek elbeszélésében, de az ősök örökségének széttagolása is, kitől mit kapott testi és szellemi értelemben.*³³² – ezt követően a tanulmány-szerző az okokat és indokokat sorolja fel, amelyek miatt a művet a későbbi évtizedekben nem egy ízben cenzúrázni kellett.

Fried István ugyanakkor tanulmányában azt a gondolatsort vezeti végig, amely leginkább átszővi a tanulmányomban is körüljárt témát: az önéletrajzi regényt, a fikció és valóság viszonyát, a regénybeli „én” és a valóságos „én” megfeleltethetőségét egymással. *„S valóban: régóta vitatott, feltehetőleg sosem elnyugvó kérdéstről van szó. Azt még el lehet fogadtatni, hogy az irodalomnak, az irodalmi alkotásnak »igazsága«, »valósága« nem azonos az úgynevezett »élet« igazságával és valóságával, az irodalom »teremtett világ«, az alkotó rendező, szerkesztő, el- és újragondoló tehetségét érvényesíti, még a »dokumentumregény«-ek esetében is. Márai – ismétlem – nem tudományos művet írt, nem igazolható dokumentumokat ázott elő levél- és kéziratárakból, hanem egyfelől egy zendülő nemzedék rossz érzéseinek adott hangot, másfelől polgártudatának összetevőit igyekezett elfogadható módon megjeleníteni.*³³³

Érdemes figyelmet fordítani a két szöveg közötti eltérésekre tehát, hiszen nem mindegy, melyik szöveget vesszük le a könyvespolcra, vagy melyik szöveggel dolgoznak a kritikusok. Abban az esetben, ha elfogadjuk ezt a felvetést, nagy valószínűséggel elmondható az is, hogy az 1934–1935-ös és 1940-es kiadás két külön mű. A szereplők az 1934–35-ös műben eredeti néven jelennek meg, ezzel szemben az 1940-es kiadásban már „költött” néven szerepelnek. Érdemes figyelmet fordítani továbbá a névalakokra is, hiszen ez egy fontos részét képezi az irodalmi műveknek, ugyanis a nevek egyben magukban hordozzák a megjelenített személyek tulajdonságait. A regényíró eszköze a jellemábrázolásban elsődlegesen maga a névadás, és ez mindig az író stratégiájának a részét is képezi. Így a Márai által írt, 1940-ben újra megjelentetett és elmondása szerint egyben eredeti mű olvasásakor érdemes minderre emlékeztetni.

A Fried-féle utószóban hangsúlyt kap a két kiadás egybevetése kapcsán az is, hogy milyen változásokra volt szükség a korabeli bírósági ítéletek után, mi és hogyan maradhatott meg a szövegben, továbbá a szövegek egymás mellé állítása, és ezek eltéréseire való odafigyelés is. Ezzel a kötetkiadással a Helikon Kiadó szerkesztőinek az volt a célja, hogy bár mindenkinek joga van eldönteni ma, melyik változatot olvassa, melyikből tud meg többet, melyik sok, melyik kevés a maga számára, egy biztos: kontrollként tekinthet e kiadásra.

Tovább lépve a kihagyott, vagy kihagyni kényszerített részekben, megállapítható, hogy a mű címében szereplő vallomás az olvasó számára azonnal előhívja a naplóval³⁴ és az önéletrajzzal is párhuzamba hozható személyesebb hangvételt, amit ezek az epikai műfajok fejeznek ki talán a leghangúlyosabban.

Hogyan is definiálhatjuk a vallomást? *„A vallomás (latin confessio 'bevallás, gyónás') az önéletrajz sajátos fajtája, amelyben a szerző lelki életének, törekvéseinek, világfelfogásának alapjait rögzíti.*³³⁵ A mű címe egyfajta diszharmoniót is hordoz, ugyanis a vallomásság, illetve a vallomás személyessége megkívánja az első szám első személyű előadásmódot, a mű címének első fele mégis elszemélytelenít: a határozatlan névelő, az „egy polgár” akárki lehetne ebből a rétegből. Ennek a diszharmoniónak azonban lehet tudatos utalásos szerepe is, hiszen eltávolítja a művet a szociográfiai jelleg felé, emellett pedig a regényszerűséget is erősíti. A fejlődésregényként értelmezett mű első kötetét vizsgálva kevesebb utalást találunk, mint az 1935-ös második kötet kapcsán, de az első kötetnek is van a személyiségre vonatkozó fejlődésrajza, hiszen a kisfiú kamasszá válik, fel is lázad, előbb az iskolai lelkiatya, majd a szülői ház ellen, így az otthon védettségéből

végleg ki kell kerülnie a rideg és könyörtelen világba: „Az életben nem történnek »nagy dolgok«. Ha később visszanézünk, s keressük a pillanatot, mikor valami elhatározó, jóvátehetetlen történt velünk – az »élmény« vagy »baleset«, mely későbbi életünket alakította – legtöbbször csak ilyen szerény nyomokat találunk, vagy még ennyit se. Igazában nincs más »élmény«, csak a család; s nincs más »tragédia« csak a pillanat, amikor döntened kell, maradsz-e a családban, s annak nagy, széles sugárkörében táguló változataiban, az »osztály«-ban, a világnézetben, a fajtában – vagy még a magad útján, s tudod, hogy most már örökre egyedül maradtál, szabad vagy, de mindenki prédája, s csak te segíthetsz magadon...”³⁶

Az idézet első részének figyelmes tanulmányozásával a szociográfiai jelleg is megmutatkozik: a kassai polgárság társadalomrajza és kritikája bontakozik ki. Az eredetre vonatkozóan is lényeges ez a társadalomrajz, valamint a személyiségrajzzal is folyamatosan egymásra utalnak. Ez a társadalmi jelleg erőteljesen megmutatkozik már a mű első oldalain. A regényben Márai révén és tollából olvashatunk családjá saját magánéletről, tanáraihoz való viszonyáról, szüleivel ápolt kapcsolatáról, nyersen élénk táru hűgáról való vélekedése, és még számos meghatározó esetről, mely a szerző-narrátort önreflexív módon is bemutatja, értelmezi, elemzi. A regény első kötetében olvashatjuk pl. azt is, milyen egy polgár az író szemszögéből bemutatva, saját élettapasztalata által. „Nincs egyetlen ember, barát, nő, rokon, akinek társaságát hosszabb ideig bírnám; nincs olyan emberi közösség, céh, osztály, amelyben el tudok helyezkedni; szemléletemben, életmódomban, lelki magatartásomban polgár vagyok, s mindenütt hamarabb érzem otthon magam, mint a polgárok között; anarchiában élek, melyet erkölcsstelennek érzek, s nehezen bírom ezt az állapotot.”³⁷

Az Egy polgár vallomásainak elbeszélője magányba vezető sorsfordulatára keres magyarázatot az emlékezés színrevitelével. A magány, mely egyik eredendő tulajdonsága és melyet a szerző későbbi, emigrációs tapasztalatai tovább erősítenek, termékeny is: ez a magány tette lehetővé azt, hogy távolságtartóan és objektív módon tudjon a polgárságról, saját osztályáról véleményt alkotni. Elképesztően merev rendszerben, szigorú erkölcsök között éltek. A családokban folyamatos harc dúlt, a műveltségi eszmények eléréséért és az etikett-formák betartásáért olykor könyörtelen árakat kellett fizetni. Az emlékező narrátor fejtegetéseiben a zongorázást kötelezővé tették, a verés általánosan elfogadott nevelési, pedagógiai eszköznek számított. Az igazi nevelési, fejlődési regény mégis a második kötet, a második kötetre mint folytatásra pedig sokszor kapunk nyilvánvaló utalásokat már az első regényből. A második elbeszélő, a visszaemlékező narrátor mélyenszántó gondolatai mind ezt a körkörös, ciklikusan, a múltból építkező, s abból determinált jelent, illetve a jelenből értelmezett múltat szembesíti. Az első kötetben olvashatjuk: „az út mely a világból önmagunkhoz vezet, hosszú és bonyolult, s tele van ilyen kínos kitérőkkel, melyeknek értelmét, jelentőségét sokára ismerjük csak fel.”³⁸ A visszaemlékező elbeszélő segítségével érezheti az olvasó, hogy több rejlik az idézett mondatok sorai között, mint a gyermekkorra való egyszerű utalásrendszer...³⁹

Az önéletrajzi regények – akárcsak a későbbi naplók –, mind a személyes hangvételt s az önreflexív bölcselőt erősítik, amely jegyek a Márai prózapoétika legfőbb jellemzői közé sorolhatóak. Márai alkotás-poétikájával összefügg polgári műveltsége, sztoicizmusa pedig segít ennek az elit polgári szerepnek a megőrzésében, melyet Seneca, Marcus Aurelius, a latin bölcselők művei alakítottak ki benne. A magyarok Goethe képét formálhatnák meg róla, hisz a goethei problémakör minduntalan foglalkoztatta. A művész valamiféle kegyelmi állapot birtokában van: „az író állandó szerves összhangban él a világgal, mint Goethe”.⁴⁰ „Írni: beavatottság, termékeny titokzatos kapcsolat létesítése az anyanyelvvel, a nemzettel és a legyőzhetetlen művészettel.”⁴¹

A regény második részében több ízben hangsúlyozódik az írói mesterségre vonatkozóan is – akárcsak Kosztolányinál – az anyanyelv fontossága az alkotási folyamatban, illetve a visszaemlékezésben betöltött öríási szerepe. Nem véletlenül, hiszen egyidőben német nyelven jelennek meg Márai írásai, ám szent meggyőződése marad, hogy igazán csak saját anyanyelvén tud megvalósulni az ember: „*Író csak az anyanyelv légkörén belül élhet és dolgozhat, s anyanyelvem magyar volt. Ezért utaztam évtizedekkel később, mintegy rémületben, hanyatt-homlok haza, akkor már tűrhetően írtam németül, gagyogtam franciául, s mindenestől mégis olyan süketség-pánik fogott el az idegen nyelv akusztikájában, hogy sápadtan hazamenekültem az anyanyelvbe.*”⁴² És ezt nemcsak a munkája kapcsán fogalmazza meg, hanem a nőkhöz, szerelemhez való viszonyát is ehhez a fogalomkörhöz köti: „Nem hiszek abban, hogy a szerelem az a mindható eszperantó, mely a fajtának titkát mintegy jelbeszéddel feloldja. Az idegen nyelvű szerelem dadog, akármilyen lelkenedezve és szenvedélyes svárával beszél is. Az ember valahogy anyanyelvén álmodik arról, akit szeret. Az idegen nő, az első másfajtabeli, akinél ezt a bonyolult tehetségtelenséget érzem: hogy nem tudom neki teljesen átadni magam, az ölelésen túl marad valami közölhetetlen, melyet lefordíthatok ugyan csókra vagy mozdulatra, de eredeti értelme örökre az én titkom marad, s minden nőnek titka, aki anyanyelvemet beszéli.”⁴³

Az „én” mellett Márai Sándor regényében a polgár alakja is kulcsfontosságú szereppel bír, hiszen e regényben a polgári lét idilli mivolta kerül előtérbe, majd fokozatosan veszélybe. A polgári lét, amely hangsúlyosan egy korszak jellemzőjeként jelenítődik meg a regényben, egy végképp elmúlni, letűnni látszó időszakot és értékrendet idéz fel. E megidézés, a szülőváros, Kassa bemutatásában is felismerhető. Tágabb perspektívákban azonban olyan komor, letargikus és nosztalgikus elemekre épít, melyek később – például az 1940-es években, mikor Márai beutazza a visszacsatolt felvidéki és észak-erdélyi magyar területeket – oldódik csupán, ugyanakkor Márai esetében a kritikus bölcselő világot ezen emlékezésformák összekötik az éles szemű író-publicista műveltségével és az okokat is kereső íroniájával, társadalomkritikai érzékével.

Így tehát megállapítható, hogy Márai legismertebb művében egyszerre van jelen a családregegy sajátossága, a kvázi-történelmi közelmúlt és a visszaemlékező vallomásság, s hogy ezeket úgy ötvözte, hogy mindemellett végig megőrizte a Máraira mondhatni tipikusan jellemző önreflexív elbeszélés-technikát, mely segítségével olvasóinak egy speciális hangulatot, olvasói-teret és attitűdöt is megteremtett. Mindemellett nem zárhatjuk ezt a részt három alapvető Márai-ismérv megismérlése nélkül: ti. az *erudíció*, az *anyanyelv*, s mindezzel összefüggésben az eltűnő, polgári *értékek elvesztésének tragikum*a nélkül a 20. század magyar történelmi kataklizmáiban.

A fentiek alapján levonható lenne akár az a következtetés is, hogy e termékeny regényirodalmi korszakban más formában, hangnemben, stílusban íródott prózapoétikák zöme gazdag heterogenitásban más és más iskolákat és irányzatokat, forrásokat és európai példákat követ, mára már klasszikusnak számító regényeink között mégis az írói eljárásrendek és témaválasztások egyéni módozatain túl a vizsgálati módok és elemzési szempontrendszernek e természetesen különbségeken túl az 1930-as évek derekán fontos sajátosságra figyelmeztethetnek.

Vallomásos énregény, „életrajzi fikció” alapvetően újul meg ebben az évtizedben, s nyit teret olyan narratív formáknak, melyek önéletírás és történelmi háttér kapcsolatát emlékezés és tudatos felejtés kettőseként hangsúlyozzák, de elsődlegesen a szépírói hagyomány egyéni módozataiban szubjektumfüggő írói technikák révén építik ki. Ahogyan Thomka Beáta megjegyzi: „*A biografikus és történelmi referenciák*

lendületével együtt a művek” ugyan kort, hagyományt, történelmet és kultúrát összegeznek, minderről számot is adnak, de elsődlegesen mindezt „a fikcióképzés alkalmának tekintik”.⁴⁴

Paul Ricoeur szavaival, e regényben a legfőbb kérdés talán éppen az: „miképpen lehet valaki önmaga, ha már nem ugyanaz, mint egykor.”

JEGYZETEK

- 1 Lásd CZUCZOR Gergely – FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, Az MTA megbízásából, Pest, Emich Gusztáv kiadása, 1864, 49.
- 2 ARANY Zsuzsanna, Az életrajzírás művészet(-)e(?) *Kortárs*, 2011. 7. szám, 155. [web:] <http://www.kortaronline.hu/2011/07/az-eletrajziras-muveszet-e/1586>
- 3 ARANY Zsuzsanna, *Az életrajzírás művészet(-)e(?)*, i. m. 156.
- 4 Z. VARGA Zoltán, *Az önéletírás-kutatások néhány aktuális elméleti kérdése*, Bp., Helikon, 2002/3, 249.
- 5 Z. Varga, i. m. 249.
- 6 Uo. 249.
- 7 Idézi Z. Varga, i. m. 249.
- 8 MEKIS D. János, *Az önéletrajz mintázatai*, Bp., Fiatal Írók Szövetsége, 2002, 7–11.
- 9 Vö. BÉNYEI Péter, *A történelmi regény műfajkonstitúáló tényezőinek meghatározási kísérlete*, in BITSKEY István – IMRE László (szerk.) *Studia Litteraria*, Tom XXXVII. Debrecen, 1999, 67. <http://dea.lib.unideb.hu/dea/html/2437/99500/studia037.pdf>
- 10 Erdéi BOKA László, Történelmi alulnézetek, Erdély-regények. Narratív struktúrák és biográfiai források a Dragomán- és a Papp-prózában. *Magyar Lettre Internationale*, 2015. vol 94. 2014/ösz, 73–76.
- 11 Vö. VERES András, *A 30-as évek*. = <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/veres/veres32.htm> [2016. 04. 20.]
- 12 Uo.
- 13 GINTLI Tibor – SCHEIN Gábor, A magyar modernség prózája, in uő, *Az irodalom rövid története*, Jelenkor, Pécs, 2007, 273.
- 14 Vö. VERES András, i. m. [web:] <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/veres/veres32.htm> [2016. 04. 20.]
- 15 Erről lásd: NÉMETH Ákos, „Aki ma ír, mintha csak tanúságot akarna tenni...”. A vallomások prózaformák átalakulása a két világháború közötti európai és magyar irodalomban. = Filológia.hu; <http://www.filologia.hu/kisebbszakkozlemenyek/aki-ma-ir-mintha-csak-tanusagot-akarna-tenni...h.html> [2016. 04. 20.]
- 16 DOBOS István, *Az én színrevitele*, Bp., Balassi Kiadó, 2005, 75.
- 17 MÁRAI Sándor, *Egy polgár vallomása*, h. n., Helikon Kiadó, 2013, 5.
- 18 *Márai Sándor: Egy polgár vallomása című művének értelmezése*. = http://archivum.fazekas.hu/magyar.fazekas.hu/indexa584.html?page_id=227 [2016. 04.16.]
- 19 DOBOS István, i. m. 19.
- 20 MEKIS D. János, *Az önéletrajz mintázatai-a magyar irodalmi modernség hagyományában*, Bp., Fiatal Írók Szövetsége, 2002, 8.
- 21 Márai végül regényét több mint ezer helyen cenzúrázta, olykor szavakat, neveket törölt, néhol egész fejezeteket tett végleges zárójelek közé, s ő maga az 1940-es cenzúrázott verziót nevezte meg végsőnek, az *ultima manus* jól ismert elve szerint.
- 22 Megjegyzés: A félkövérrel szedett, szögletes zárójelben található [szöveg] az 1940-es kiadás, a csak szögletes zárójelbe tett [szöveg] az eredeti, 1934–1935-ös kiadást jelöli.
- 23 MÁRAI Sándor, *Egy polgár vallomása*, h. n., Helikon Kiadó, 2013, 10.
- 24 Uo. 78
- 25 Uo. 78.
- 26 Uo. 15.
- 27 Uo. 16.
- 28 Uo. 79.
- 29 I. m. 104–106.
- 30 MÁRAI Sándor, *Egy polgár vallomása*, h. n., Helikon Kiadó, 2013, 226–229.
- 31 DR. FRIED István, *Egy polgárvallomás sorstörténete*. [web:] <http://www.litera.hu/hirek/dr-fried-istvan-egy-polgarvallomas-sorstortenete> [2016. 06. 10.]
- 32 Uo.
- 33 Uo.
- 34 Márai Sándor életművének egy másik kiemelkedően fontos részét képezik naplói. Naplói, amelyeket közel fél évszázadon át ír, regényszerűvé alakítja, hiszen nem a hagyományos naplóírás fortélyait követi. Az eseményeket nem szigorúan vett értelemben kronologikus rendben mutatja be, hiszen az eseményeket (naplóbejegyzéseit) nem minden esetben látja el keltezéssel. A naplók megemlétesek továbbá azok méltatásakor nem lehet eltekinteni attól sem, hogy publikálásuk előtt alaposan átfésülte följegyzéseit, sok részt ki is hagyott közülük. Nem csak naplóira jellemző a

- kihagyás, átírás, hiszen az *Egy polgár vallomásaival* is hasonlóan járt el. Ennek a regénynek két eltérő kiadása is olvasható 2013 óta. A Helikon Kiadó gondozásában megjelent a Márai által korábban, azaz 1935-ben kiadott mű is!
- 35 CZUCZOR Gergely – FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, Bp., Akadémiai, 1861–1872.
- 36 MÁRAI Sándor, *i. m.* 221.
- 37 Uo. 222.
- 38 Uo. 111.
- 39 Vö. MÁRAI Sándor: *Egy polgár vallomásai című művének értelmezése.* = http://archivum.fazekas.hu/magyar.fazekas.hu/indexa584.html?page_id=227 [2016. 04. 16.]
- 40 Uo. MÁRAI Sándor, *i. m.* 449.
- 41 Uo. 449.
- 42 Uo. 298.
- 43 Uo. 283.
- 44 Vö. THOMKA Beáta: „Letöltött idő”. *Bárka*, 2001/9 (6): 51–58.

Valóság és racionalitás

A hegeli alapkoncepció neuralgikus pontja

(*A metafizika fájó hiánya*) „Nem a metafizika fájó hiánya vagy uralmának leáldozása kiált történeti megértés után, hanem hagyományának szó szerint kísérteties jelenléte, melyet sem elűzni, sem teljes életre kelteni nem lehet.”¹

Mint Márkus György írja, a metafizika, az *abszolút tudomány* hagyományának kísérteties jelenléte történeti megértést kíván², vagyis – noha Hegel halála óta nem igazán beszélhetünk *általánosan releváns* metafizikai recepcióról³ – nem értjük, miért van jelen a filozófiai gondolkodásban a mai napig e letűnt kor szelleme mégis.⁴ Azt is írja Márkus, hogy a metafizika újjáélesztése lehetetlen. Jogosan gondolhatta ezt nemrég elhunyt kiváló filozófusunk, hiszen sokan próbálkoztak a lehetetlennel, mégsem boldogultak. Először tehát éppen ezt kellene megértenünk, hogy *miért lehetetlenség a metafizika újjáélesztése a XXI. században* – legalábbis Márkus és a túlnyomó többség szerint.⁵

Úgy gondolom, hogy – mivel a tudományok XIX–XX. századi fejlődése természetesen nagy hatással volt a filozófiai *tudományra*⁶, ezen érdemes diszciplína képviselőinek gondolkodására is – a kanti kriticismus reakciójaként megszületett hegeli metafizika, és az azóta született egyéb hasonló kísérletek tudományos plauzibilitása is erősen erodálódott.⁷ Akadémiai körökben anno elhangzott a „*vissza Kanthoz!*” felkiáltás; s hogy a *filozófia visszanyerje tudományos rangját*, az *ismeretelmélet* került a metafizika helyett a vizsgálódások centrumába.⁸ A XX. század így kezdődött. Ám maga Husserl sem öncélúan igyekezett megtalálni az *abszolút immanens megismerés*⁹ mikéntjét és hogyanját, hiszen ő maga is próbálkozott a metafizikával. Kijelenthető ekképpen, hogy – mint később Heidegger fogalmazott: „*a filozófia nem nélkülözheti hosszú távon tulajdonképpeni optikáját, a metafizikát*”.¹⁰

A heideggeri „*új értelemben vett metafizika*” azonban nem teljesítette a tudományosság alapvető normáit, így hamarosan zsákutcába is jutott.¹¹ Nagyjából itt tartunk jelenleg a kontinentális filozófiában. Heidegger úgy gondolta, hogy az új metafizikának – amely szemben áll a régivel – szükségszerűen kell tartalmaznia bizonyos „*paradox hurkokat*”¹², éppen mert a *történetiségen* alapszik. Heidegger meggyőződése szerint ugyanis csak a *Dasein*, az ember *történetiségének megértésén keresztül válhat hitelessé újra az abszolút tudomány*.¹³ A heideggeri *egzisztencializmus* elszánt törekvése volt tehát az *életidegen* és *hiteltelenné* vált tradíció *logocentrizmusából* való kilépés, hogy a „*való világ*” ne sikkadjon el, hogy érintsük, sőt, *megoldjuk életproblémáinkat*.¹⁴ E Kierkegaard-ral kezdődött tradíció valóban jogosan veti a metafizikatörténet szemére annak életidegenségét. A *logocentrizmus* vádja is megállja a helyét, hiszen Hegel „*felturbózza*” a fogalmakat¹⁵, sőt – mivel a *platóni ideatan* töretlen híve volt¹⁶ – úgy gondolta, hogy „*a lét a fogalom csak magánvalósága szerint*”.¹⁷ Mint Stefan Gross írja azonban Deleuze-interpretációjában: „*[...] nincs mennyország a fogalmak számára, ezeket inkább állandóan újra kell alkotni*”.¹⁸

Mi is itt akkor az igazi probléma? Úgy gondolom, ez egyértelmű: *a metafizika a racionalizmus elvesztésével jár, s ezáltal eltávolít a tudományosságtól*.

„*[...] Itt válik nyilvánvalóvá valami lényegi: Amennyire Hegel az abszolút tudásra koncentrált (A logika tudománya), éppoly távol kerül a filozófia a tudományoktól a*

szokásos értelemben. A tudás abszolútságában éppenséggel sokkal inkább az fejeződik ki, hogy az magában túlhaladja a tudás vulgáris fogalmát és a fogalom csak értelmi fogalmát.¹⁹

Amikor metafizikáról beszélünk általában, persze filozófiatörténeti értelemben tesszük ezt. Eszerint – legalábbis elvileg – igenis lehetséges kell legyen a plauzibilis metafizikai tudomány.²⁰

Ennek hogyanjáról pedig fentebb már beszéltem: egész egyszerűen be kell tartani a tudományosság főbb kritériumait, úgymint koherencia, konzisztencia, kontinuenca. Amint visszatettük tehát a logikát a metafizikába – mint ezt Heidegger sürgette – máris nyert ügyünk van.²¹

(*Mi a baj Hegellel?*) Nyilvánvaló persze az is, hogy ez Hegel legyőzésével kell együtt járjon.²² Mi a fő bajunk tehát Hegellel? Úgy gondolom, hogy Hegelnél a legnagyobb problémát az jelenti, hogy *Hegel elvi irracionálisát racionalista eszközökkel találja*.²³ Rendkívül nehéz kibogozni itt a szálakat, de itt is, mint mindig és mindenhol a legfontosabb a *prekonceptió*: a valóság *nem* „értelmen túli” – mint Hegel állítja, hanem nagyon is értelmes.²⁴ Ebből következően *eleve tudjuk*, hogy Hegel *konklúziója* is éppúgy téves kell legyen, mint ahogy premisszája is az.²⁵

Mint Hegel írja, a valóság azért „értelmen túli”, mert „a dolgok magukban ellentmondóak” – csakhogy *a dolgok némák*, nem mondanak semmit. A dolgok, vagyis a tárgyiaságok, tárgyi lények, *valóságok értelmezettsége a jelentésük* ugyan, ám *ez utóbbit tőlünk kapják*, emberektől. Mi ez az értelem, ez a jelentés? Mi a jelentés mint olyan? A jelentés a jel értelme. A jel pedig mindig egy dolog jele, információja, vagyis egy másik dolog, ami az eredeti dolog értelmezését lehetővé teszi. *Az értelem, a ratio tehát a res realitása (a jelentés tehát a dolog valósága)*.

„A ratio annyit jelent, mint essentia vagy natura, vagy, ahogyan még látni fogjuk, realitás.”²⁶

A valóság tehát az értelem, a jelentés. Ekképpen érthetővé vált Hegel egyik alaptétele is: „a lét a fogalom csak magánvalósága szerint”²⁷.

Vagyis a *valóság az értelem, a jelentés – az ész-lelt-ség*.²⁸ Minthogy a valóság (realitás) mint lényeg (tétélezett, meghatározott lét [Hegel]) számunkra mintegy azonos a rációval, így nemhogy nem áll az *átfogó értelem*, az ész felett, hanem valamiképpen azonos vele. „Csakis a szellemi a valóságos”²⁹, írja Hegel, s ez a szellemi a tudatosat jelenti számára, minthogy a szellemet azonosítja a tudattal.³⁰ Ám az értelmet már nem azonosítja a szellemmel, ez utóbbi ugyanis számára úgymond „*szuprarácionális*” (*értelmen túli*) – vagyis *irracionális*, hiszen a fogalom jelentéséből következően minden irracionális, ami nem racionális.³¹

A *hegeli irracionális* – ami Hegel utóéletét illeti – a gondolkodást általában *következetlenné és érzelmi alapúvá* tette, s a politikai gondolkodásban – a fentebbiekből következően – megágyazott a szélsőségeknek, mind bal-, mind pedig jobboldalon egyaránt. Minthogy az akadémiái filozófia nem tudott mit kezdeni – egészen Heideggerig – a hegeli örökséggel, ekképpen nyilvánvaló, hogy a deklaráltan irracionalista akadémiái *outsiderek*, úgymint Kierkegaard, Schopenhauer és Nietzsche karakterizálták a poszthegelianizmus valós továbbvitelét a XIX. század második felében. Az akadémiái filozófia csak Heidegger zsenije révén kapott később, a XX. században némi löketet, ám a fő célt – amit még mestere, Husserl jelölt ki –, nevezetesen egy egzakt filozófiai tudomány létrehozását még neki sem sikerült elérnie.

Ami tehát ma a filozófia célja kell, hogy legyen, az a heideggeri út továbbvitele – még ha részben Heideggerrel szembeszállva is. Vagyis a cél kettős: egyrészt Hegel legyőzése Heidegger segítségével, másrészt Heidegger legyőzése (részben Hegelre visszanyúlva), ami a modernitás végső leküzdését is jelenti a *poszt-posztmodernitásban*.

BIBLIOGRÁFIA

Önálló kötet:

- Klaus Düsing: *Das Problem der Subjektivität in Hegels Logik*, Bouvier Verlag Herbert Grundmann, Bonn, 1976.
- Gerd Haeffner: *Heideggers Begriff der Metaphysik*, Berchmannskolleg Verlag, München, 1974.
- G. W. F. Hegel: *A logika*, Enciklopédia I., ford. Szemere Samu, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*, ford. Szemere Samu, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- Martin Heidegger: *A fenomenológia alapproblémái [Die Grundprobleme der Phänomenologie]*, ford. Demkó Sándor, Osiris / Gond-Cura Alapítvány, Budapest, 2001.
- Martin Heidegger: *Der deutsche Idealismus (Fichte, Schelling, Hegel) und die philosophische Problemlage der Gegenwart*, GA, Band 28, Vittorio Klostermann, Frankfurt am main, 1997.
- Friedrich Hogemann und Walter Jaeschke: *Die Wissenschaft der Logik, Hegel / Einführung in seine Philosophie*, Herausgegeben von Otto Pöggeler, Verlag Karl Alber Freiburg / München, 1977.
- Márkus György: *Metafizika – mi végre?*, ford. Farkas János László, Karádi Éva, Kis János, Mezei György Iván, Módos Magdolna, *Horror Metaphysicae*, Osiris-Gond, Osiris Kiadó, 1998.
- Schwendtner Tibor: *Husserl és Heidegger – Egy filozófiai összecsapás analízise*, L'Harmattan, Budapest, 2008.

Tanulmány gyűjteményes kötetben:

- Jens Halfwassen: *Hegel és Plótinosz az önmegismerésről – Az újplatonizmus jelentősége Hegel szellemfogalmának szempontjából*, in: *Idealizmus és hermeneutika – Tanulmányok Fehér M. István hatvanadik születésnapjára*, szerk. Olay Csaba, L'Harmattan Kiadó, 2010.

Periodika:

- Fehér M. István: *Destrukción és applikáción, avagy a filozófia mint „saját korának filozófiája” – Történelem és történetiség Heidegger és Gadamer gondolkodásában* (Hozzáférés: [web:] http://www.uni-miskolc.hu/~bolantro/esszeiras/txt_fmi_dest.html)
- Stefan Groß: *Deleuzes Hegel-Kritik*, forrás: <http://www.tabvlarasa.de/37/Gross1.php>
- Hermann Schmitz: *Hegels Logik, Das dialektische Wahrheitsverständnis und seine Aporie* (Kongressvortrag Stuttgart 1975, aus: *Hegel-Studien Beiheft 17*, Bonn, 1977).

JEGYZETEK

- Márkus György: *Metafizika – mi végre?*, ford. Farkas János László, Karádi Éva, Kis János, Mezei György Iván, Módos Magdolna, *Horror Metaphysicae*, Osiris-Gond, Osiris Kiadó, 1998, 152. o.
- Márkus kérdése lényegében a jelenkor metafizikához való viszonya „se veled, se nélküled” vizsgálatának helyzetének miértjére irányul. *A metafizika a létezőn túlra kérdez* – mint Heidegger írja –, eszerint a „metafizikátlan” jelenkor *ateista tudata* beéri a *létezővel*, az *objektivitással* is; a lét *eltárgyasított* felfogásmódja azonban éppen a kimúlt, mert *kiüresedett* metafizikai tradíció terméke. A metafizika ekképpen magában hordozta önnön diszkreditációjának okát.
- A hegeli mű az egyetlen releváns viszonyítási pont a jelenkor metafizikai tradícióhoz való viszonya tekintetében; Hegel halála óta a filozófia csak lábjegyzetek sorozata, mint Ferrer írja.
- Vö. 2. l.j. A filozófia tulajdonképpeni optikája a metafizika, ezért – noha nem divatos –, mégis küzdeni kell a tradícióval, mégpedig azért, hogy a nyugati filozófia egyáltalán életben maradjon (Heidegger).

- 5 Legalábbis a kontinentális filozófiában, hiszen az analitikus, vagy angolszász filozófia jelentős kortárs metafizikai recepcióval rendelkezik. Am a kontinentális tradíció, illetve kutatás számára ez nem sokat jelent. A Heideggerig bezárólag vizsgált kontinentális tradíció legfőbb tanulsága a metafizikával kapcsolatban mindenesetre az, hogy *vagy a metafizikát választjuk, s lemondunk a racionalizmusról, vagy a racionalizmust, s lemondunk a metafizikáról...*
- 6 Jelenleg még az is vita tárgyát képezi, hogy a filozófia mint olyan egyáltalán tudománynak tekintendő-e. Tekintettel az előző l.j. legfőbb tanulságára, ez érthető is.
- 7 A tudományosság mint olyan főbb kritériumainak mindenképpen meg kell felelnie minden tudományos teljesítménynek – bármely diszciplínáról lett legyen is szó. Maga Heidegger is problematikus viszonyba került a logikával mint olyannal, s ezáltal a tudományossággal – ekképpen a gyökereknél kell keresni a bajt.
- 8 „[...] Hegel rendszere azonban annyira teljes és körkörösén védett volt, hogy egyaránt hiányzott az erő mind ahhoz, hogy a gondolkodás új életet leheljen bele, mind pedig ahhoz, hogy a rendszeren rést találjanak, és így feltörhessék és tovább vezethessék. Némi külsőségekben kimerülő, iskolás hagyományörzés mellett csak arra maradt lehetőség, hogy egyszerűen annyiban kell hagyni a dolgot, illetve, ahogy ez Marx és Kierkegaard esetében történt; úgy küzdjenek ellene, hogy közben alapjában véve mégis a büvkörében maradnak. Az akadémiai filozófuscéh részéről azonban; amely számára egy efféle elhagyást nem igazolhatott valamely sajátlagos társadalomutópiára irányuló, vagy vallási meggyőződés; az idealizmus spekulatív határátlépéseire való tekintettel hamarosan elhangzott a »vissza Kanthoz!« – felkiáltás. De mivel a filozófia egyszer már bejárta a Kanttól Fichtéhez, Schellinghez és Hegelhez vezető utat, így minden Kant-restauráció tehetetlennek mutatkozott, amennyiben csupán egy Hegelhez vezető új út kezdetének bizonyult. Ez az ide-oda Kant és (a részben Marx által felfrissített) Hegel között a kontinentális filozófiai élet nagy részét a mai napig uralja.” (Gerd Haeffner: *Heideggers Begriff der Metaphysik*, Berchmannskolleg Verlag, München, 1974, 1. o.)
Mint Haeffner írja, a neokantiánus törekvések lényegében terméketlennek bizonyultak, nem sokat segítettek a filozófián. *Ami maga a tartalmat kezeli, az segíthet, vagyis az, ami visszatessi a logikát a metafizikába.*
- 9 Az episztemológia tudományos plauzibilitása csupán eszköz lehet egy plauzibilis metafizika kezében.
- 10 Az univerzálisan érvényes filozófia hiánya relativizálja a tudományt, azaz történeti narratívává degradálja.
„Az értelmezés, mely szerint az abszolút filozófia lehetetlenségéből az következne, hogy a filozófia mindig »saját korának filozófiája«, olyan fogalmi horizontot körvonalaz, olyan fogalmi horizontra utal vissza, melyet az abszolút-relatív ellentétpár határoz meg, ahol is a heideggeri állításnak az értelme azt a diltheyi historicizmus által inspirált tézist látszik sugallni, mely szerint minden filozófia relatív, s hogy ha egyszer beláttuk minden filozófia benső történetiségét, akkor az univerzálisan érvényes filozófiába, a metafizikába vetett reménység semmivé foszlik.” (Fehér M. István: *Destruktió és applikáció, avagy a filozófia mint „saját korának filozófiája”* – Történelem és történetiség Heidegger és Gadamer gondolkodásában (Hozzáférés: http://www.uni-miskolc.hu/~bolantro/esszeiras/txt_fini_dest.html)
- 11 Az egységesen járható tér hiánya és a logikához való problematikus viszony a fő okai a heideggeri kísérlet ütvészésének.
- 12 „Az »új értelemben vett metafizika« kidolgozásával Heidegger a piramiszerűen építkező fundamentálonológia helyett olyan »escheri« elrendeződésű metafizikát javasol, amely tud arról, hogy a szabadságon, végességen, történetiségen »alapuló« metafizika nem képes egységesen járható térben a problematikája egészét kibontakoztatni. [...] Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy ezekben az években Heidegger mégis lehetségesnek tartotta, hogy ténylegesen metafizikát alkosson, az emberi végesség, szabadság és történetiség szempontjait következetesen figyelembe véve. E metafizika nyilvánvalóan nem fundamentálonológia lett volna, hanem olyan, esetleg újra és újra megkísérelt vállalkozás, amely kísérletet tesz arra, hogy – ha paradox hurkokat tartalmazó formában is, de – összekösse az emberi egzisztencia mélyrétegeit és az abban rejlő feszülteket és a befoglaló gondolkodás végső horizontjait.” (Schwendtner 2008, 271–272. o.)
- 13 Itt tehát az esszencializmus és az egzisztencializmus alapvető oppozícióján van a hangsúly. A hegeli abszolút idealizmus platonizmusa per se nem véletlenül veszítette hitelét, *a fogalmak mennyországaiban élő Hegel* – noha kétségkívül fontos eredményeket ért el – végső soron mégsem segített feltárni a metafizikai tradíció Kanttal kezdődött diszkreditációjának fő okait. Hegel meggyőződése szerint *a valóság önnön lényegében „értelmen túli”* – mint írja a *Hit és tudásban – ám ez nem igaz*, hiszen ha így lenne, akkor értelmünk haszontalan eszközzé silányulna a kezünkben, mikor problémáink megoldásához használjuk. *A valóság igeink értelemszerű,*

- vagyis – amennyiben száműzzük a racionalizmust a filozófiai gondolkodásból – annyiban el is vétjük a létmegértést. Ezen utóbbi megfontolás viszont éppígy érvényes Heideggerre is, aki a végén hasonló cipőben járt, mint Hegel.
- A szavakról a tettekre helyeződött a hangsúly az egzisztencializmusban, csakúgy, ahogy Istenről az emberre. A történetiség, az emberi valóság megértésére szűkülő igény a filozófiai gondolkodásban túl azon, hogy a kor ateista tudatának szükségszerű következménye volt, jogosnak tekinthető abból a szempontból, hogy a modernitásnak valóban opponálnia kellett a tradíció életidegenségével. A létmegértés így az élet (értsd: az emberi valóság) megértése – gondolta Heidegger –, ám leszűkült perspektívája képtelen volt átfogó képet alkotni, s ezáltal útvesztéshez vezetett.
- 14 *A valóság nem a gondolat* – vagyis a tárgyiség nem az abszolút tudat mozzanata. A fogalmak mennyországa *nem* létezik (vö. 18. l.)., és az abszolútum nem az abszolút tudat. Az általában vett, vagy relatív lét – azaz a *tárgyiség* – eszerint *nem* a tudat értelmében vett szellemi valóság. Az abszolútum mint az abszolút identitás a totális indifferenciával (a teljes különbségnélküliséggel) azonos feltétel nélküli léttagadás – ám mint ilyen *csupán a relatív létet, valóságot tagadja*, hiszen önmaga mint *puszta önmagasság* (üres identitás) az abszolút lét, valóság.
- A tradíció életidegensége és hiteltelensége a létfelejtésből, illetve a lételhagyottságból fakad – mint Heidegger írja. Ebben igaza is van. Ám Heidegger nem tárt fel egy rendkívül fontos dolgot, nevezetesen azt, hogy a létfogalom eredendően kettős, dichotomikus természetű. A létet kétféleképpen foghatjuk fel ugyanis: 1. Mint véges, azaz relatív létet – ez a lét általában vett fogalma. 2. Mint végtelen, azaz abszolút létet – ez a lét *elfelejtett* fogalma. Ahhoz tehát, hogy az alapvetően hiteltelen metafizikai hagyománnyal hitelesen opponálhassunk – s ezáltal közel kerüljünk életproblémáinkhoz – először ezt kellene belátnunk. Ezután pedig sorra kell, hogy kerüljön a vallás kérdése.
- 15 Vagyis nagymértékben expandálja a fogalmak értelmezési spektrumát, s ezáltal ontikus-ontológiai szerepét.
- 16 „A spekulatív logika és a hermeneutika közötti különbségeket Gadamer *A hegeli Logika eszméje* [*Die Idee der Hegelschen Logik*] című értekezésében domborítja ki. A spekulatív logikát joggal mint a hegeli rendszer tudományos alapvetését interpretálja, amelynek kategóriái és módszere minden változás ellenére a platóni ideatan és dialektika problémahorizontján mozognak, annak abszolútság-igényét azonban a véges gondolkodás nyelviségének javára utasítja vissza.” (Klaus Düsing: *Das Problem der Subjektivität in Hegels*
- Logik, Bouvier Verlag Herbert Grundmann, Bonn, 1976, 29. o.)
- 17 G. W. F. Hegel: *A logika*, Enciklopédia I. ford. Szemere Samu, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 150. o.
- 18 Stefan Groß: *Deleuzes Hegel-Kritik*, forrás: <http://www.tabvlarasa.de/37/Gross1.php>.
- 19 Martin Heidegger: *Der deutsche Idealismus* (Fichte, Schelling, Hegel) und die philosophische Problemlage der Gegenwart, GA, Band 28, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1997, 230. o.
- 20 A heideggeri ösvényen járva úgy gondolom, hogy megtaláltam a *Prima Philosophia* autentikus újratertésének alapvető feltételét. E feltétel megadása pedig a lét értelmére irányuló kérdés megválaszolása is egyben.
- 21 „A probléma addig nem mozdul ki a helyéről, amíg a logikát ismét vissza nem vesszük az ontológiába, azaz amíg Hegelt, aki éppen fordítva a logikát az ontológiában oldotta fel, nem értjük meg, és ez mindig annyit tesz, hogy a kérdésfeltevés radikalizmusával legyőzzük és elsajátítjuk. Hegel e legyőzése a belsőleg szükségszerű lépést jelenti a nyugati filozófia fejlődésében, amelyet meg kell tennünk, hogy a filozófia egyáltalában még életben maradjon. Hogy sikerül-e, hogy a logikát ismételten filozófiává tegyük, nem tudjuk; a filozófiának nem szabad jövedőlnie, de aludnia sem.” (Martin Heidegger: *A fenomenológia alapproblémái* [*Die Grundprobleme der Phänomenologie*], ford. Demkó Sándor, Osiris / Gond-Cura Alapítvány, Budapest, 2001, 224. o.) A probléma pedig természetesen a lét értelmére irányuló kérdés. A megoldás pedig Hegel – és ezáltal az egész keresztény-platonikus ontológiatörténet principiuma jelentésének megfordítása: az abszolút) lét, azaz az abszolútum *nem* az abszolút valami, hanem az abszolút semmi. E *felfoghatatlan fogalmat* mint magát a felfoghatatlanságot, *kép-telen-séget*, mint *negatív kinézetet* (εἰδος-τ) értelmezem, s ekképpen a feltétlen azonosság fogalma – s ezáltal a létre irányuló kérdés – az identitás és differencia kérdésére fókuszálódik.
- 22 Vö. előző l.
- 23 „[...] Az ellentmondás szükségszerűségének gondolata mindazonáltal értelmetlen volna, ha Hegel nem tudná behatárolni, hogy elmélete az ellentmondásnak mely formájában, és az ellentmondásmentesség elvével milyen viszonyban áll – egy kérdés, amely *A Logika tudományáról* folytatott diszkusszió kezdete óta heves kritika és hasonló apológia kiváltó okául szolgált. A valós általános ellentmondásosságának feltevését a formális logika nem képes illetékességi körének áthágása nélkül kritizálni; hiszen Hegel feltétlenül elismeri a formális logika kritériumainak jogosultságát.” (Friedrich Hogemann und Walter Jaeschke: *Die*

- Wissenschaft der Logik, Hegel / Einführung in seine Philosophie, Herausgegeben von Otto Pöggeler, Verlag Karl Alber, Freiburg / München, 1977, 85. o.)
- Hegel valójában úgy ismeri el a „formális logika kritériumainak jogosultságát”, hogy ugyanakkor részben tagadja is. Alapvető elvi meggyőződése szerint ugyanis – mint fentebb már írtam – a valóság „értelmen túli”, vagyis csak értelmen túli eszközzel, ti. a „spekulatív ész” használata révén tárható fel. Itt pedig az igaz már nem egy mondat, hanem egy nagyobb egész, amelyben az értelem mintegy „csúsztatva” van.
- „[...] Hegel számára az igaz már nem egy mondat, amely a »megismerés tárgyához« hasonlítva helyes, hanem egy mondatértelemsiklás [Satzsinngleiten], amely integrálódó dinamikája által a lehetséges kijelentések minden egyoldalúságát egyetlen egészévé növeszti össze, amely e módon folyamatként sokoldalú és konkrét. [...] Álma, hogy így a filozófiát a tudás szeretetéből valódi tudománnyá emelje, megfeneklik azonban, mert ő sem tudta elkerülni, hogy intenciója ellenére bizonyos mondatok (nevezetesen a sajátjai) számára egyszerre igazságot igényeljen és tagadjon meg.” (Hermann Schmitz: Hegels Logik, Das dialektische Wahrheitsverständnis und seine Aporie (Kongreßvortrag Stuttgart 1975, aus: Hegel-Studien Beiheft 17, Bonn, 1977), 8–9. o.)
- 24 Vö. 14. lj.
- 25 *A valóság szükségszerűen értelmes* – mint fentebb már hangsúlyoztam. Hegel itt a mindenségre, a valóságegészre gondol, amelynek végtelennek tűnő komplexitása valóban *hihetővé* teszi a hegeli állítást. Am Hegel itt inkonzekvens, hiszen – mint Heidegger írja – számára a lét, azaz a valóság a *tárgyiság, a tárgyi lényeg*. Mint ilyen azonban a valóság *meghatározottság, tételezett lét*, vagyis az értelem számára *szükségszerűen jelfogható*,
- értelmezhető* – hiszen a *lényeg maga az értelem mint jelentés*.
- 26 Heidegger 2001: 125. o.
- 27 Hegel 1979b: 150. o.
- 28 Felfogó tudatunk számára – ezt Kant óta tudjuk – a valóság azonos a tudattartalommal, az *észlelt-séggel*. Az anyagi világ, vagy valóság ekképpen közvetlenül csupán szellemiként jelenik meg számunkra, vagyis csak ekképpen valóságos. Nem tudjuk, mert nem tudhatjuk pontosan, hogy e fogalmak mit jelentenek: anyag és szellem, de az bizonyos – a fentebbiek alapján –, hogy a valóság *számunkra* önnön lényegében szellemi.
- 29 „Csakis a szellemi a valóságos; a szellemi a lényeg vagy *magánvaló létel-bíró* [...]” (G. W. F. Hegel: A szellem fenomenológiája, ford. Szemere Samu, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 20. o.)
- 30 „Mármost miért igaz, hogy a kezdetben kibontatlan lét kibomlása minden meghatározások totalitásával nem más, mint *szellem*, vagyis *önmaga gondolása, ön-tudás avagy öntudat*? E kérdés megválaszolásán múlik Hegel és Plótinosz számára is annak megfelelő megértése, hogy micsoda egyáltalán a szellem. Márpedig erre a döntő kérdésre mindketten azonos választ adnak. A mindkettejük esetében közös alapgondolat az, hogy az eredendő egységként és egészként felfogott lét önmagán belüli megkülönböztetése egyúttal e lét *visszatérése is önmagához*, és éppen ezen övonatkozás-ként nem egyéb, mint gondolkodás, mégpedig önmaga gondolása, illetve magának a gondolkodásnak a gondolása.” (Jens Halfwassen: Hegel és Plótinosz az önmegismerésről – Az újplatonizmus jelentősége Hegel szellemfogalmának szempontjából, in: Idealizmus és hermeneutika – Tanulmányok Fehér M. István hatvanadik születésnapjára, szerk. Olay Csaba, L'Harmattan Kiadó, 2010, 59–60. o.)
- 31 Minthogy az irracionális nem-racionálisat jelent.

Az összeomlás és a Weber–Diaz-féle fegyverszünet

A vészterhes 1918-as év kora őszen, a bolgár front összeomlása után már csak idő kérdése volt, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia mikor ismeri be, hogy elvesztette a világháborút. A Monarchia számára legnagyobb kihívást az olasz front jelentette, ahol a legnagyobb számban állt osztrák–magyar haderő. Az összeomlás gyorsasága miatt a csapatok teljes egészében való, zökkenőmentes kivonását mégsem lehetett tervszerűen végrehajtani, ez viszont nemcsak az osztrák–magyar vezérkaron (Armeeoberkommando – AOK) múltott, hanem a belpolitikai viharokon és az antanthatalmak céltudatos tervezetésén is. Magyarország sorsa attól függött, hogy miként fogja a hátszág átvészelni az elkerülhetetlen katonai összeomlást.

Az olasz fronton 1918 októbere előtt tizenegy nagy offenzívát indított az olasz hadvezetés, de az óriási anyagi-emberi erőfölény ellenére, egy kis (Görtz előtti) területnyereség mellett, sokáig nem tudtak átütő eredményt elérni. 1918 júniusában Dél-Tirolban és a megáradt Piavén keresztül megindított újabb, második osztrák–magyar offenzíva teljes kudarcba fullt, a veszteségek százötvenezer fő körül jártak. 1918 őszére a folyamatosan romló feltételek, az éhezés, a ruházat elrongyolódása, a háborús kifáradás stb. miatt a további kitartás egyre értelmetlenebbnek látszott a Monarchia számára. A fegyelem meglazult, és az újabb, októberi antantoffenzíva hatására az egy héttel korábban még „sziklaszilárd” ellenállás egyszerre megszűnt, és a legjobb magyar zászlóaljok is, végül egész hadosztályok fellázdáltak, és hazaszállításukat követelték. A csapatok hangulatában a gyökeres változást a hátszágból érkező kedvezőtlen hírek indították el, így először IV. Károly október 16-ai manifesztuma, mely Ausztria föderatív átszervezéséről, vagyis a Monarchia nemzetiségi alapú feldarabolásáról szólt. Habsburg József főherceg bejegyzése naplójában az olasz fronton, október 17.: „Drámai gyorsasággal fejlődnek az események és mi rohamosan, föltartóztathatatlanul sietünk szörnyű nagy katasztrófánkba.”¹ József főherceg azt is belátta, hogy a manifesztummal, a „régii Ausztriának” ugyan vége, de az Magyarország függetlenségét „a magyar szentkorona országainak integritását” elismerte.

A magyar csapatok számára természetesen a magyar országgyűlésben zajló botrányos események voltak meghatározóak, így Lovászy Márton felszólalásai, vagy Fényes Lászlóé, aki október 16-án a parlamentben kijelentette, hogy ők ki akarnak békülni az antanttal, nekik nem kell német szövetség és vegye a magyar parlament tudomásul, hogy „ententebarát-politikát akarnak folytatni, mert ők entente-barátok.”² Akkor, amikor az ország és a birodalom háborúban állt az antanterőkkel, ez nyílt hazaárulásnak számított, de ezeknek a képviselőknek semmilyen retorziót nem kellett elszenvedniük, ami száz év távlatából nehezen érthető.³ Ezen kívül gróf Károlyi Mihály és társai a teljes katonai helyzetet nem ismerve, politikai haszonszerzésből a katonaság azonnali hazahozatalát hangoztatták. A balkáni front összeomlása kétségtelenül bekövetkezett, de a problémát nem lehetett egy gyors csapatátollással megoldani, ahogy ez be is bizonyosodott. A másik meghatározó vélemény gróf Tisza István drámai kijelentése lehetett, mert mint a 38. gyalogezred egykori tisztje, Gergely Nándor emlékezett: „Első csapás volt a bolgárok kiválása, mely eldöntötte a balkán fronton a harcot. Rettentő deprimáltság

vett erőt mindenkin és ekkor érezte először mindenki, hogy a végzet közeleg. Ezt követte néhány gróf Tisza István miniszterelnök parlamenti beszéde, melyben bejelentette, hogy elvesztettük a háborút. *Letargikus állapotba került mindenki.*⁷⁴ Tisza a kiábrándító Balkán-körútja (1918 szeptembere) után már nem volt teljesen a régi, önbizalommal teli hungarocentrikus politikus, ő is belátta az elkerülhetlent, és október 17-én a parlamentben a Károlynak szóló válaszában kimondta, illetve elismerte: „Ezt a háborút elvesztettük!”⁷⁵ Edmund Glaise von Horstenau, az osztrák–magyar katonai sajtó-főhadiszállás vezetője szerint, az erős jellemű Tisza Istvánnak volt akkora hírneve, presztízse még a nem magyar katonák körében is, hogy szavai felérték a legerősebb méreggel, de az egyenesen túlzás, amit Hatvány Lajos híresztelt, hogy már ettől szétesett a hadsereg.⁶ A Monarchia hadseregének felbomlását három tényező okozta és egy negyedik végezte be: a császári manifesztum, a Károlyi-kormány létrejötte, illetve annak rendelkezései (a Linder-parancs), az olasz offenzíva, és a Weber–Diaz-féle kétszínű módon megkötött fegyverszüneti szerződés, amelyre alapozva az olasz–francia erők 20 osztrák–magyar hadosztályt (ebből 3 volt magyar) ejtettek fogságba.

Ha már választani kell, akkor a központi hatalmak október 5-i békeindítványát elutasító wilsoni válasz és az osztrák császári manifesztum okozta a legnagyobb lehangoltságot és felbolydulást a csapatok között, ahogy ezt az Isonzó hadsereg parancsnoka, Borojević tábornok⁷ is jelentette október 24-én: „Kötelességem jelenteni, hogy Ő Felségének manifesztuma, a parlamentek és nemzetgyűlések szónokainak kijelentései — bizonyos nemzetiségű csapatoknál — teljessé tették a káoszt.”⁷⁸ Következő napon a 6. hadsereg⁹ a következőket jelentette: „Az utolsó napok eseményei [Wilson válasza, a manifesztum] a csapat békehajlandóságát hatalmasan fokozták, a feszültséget mihamarább meg kell szüntetni. Vagy háború vagy béke legyen, középut nincsen. Nagy elhatározásra kell végre jutni.”¹⁰ És a következő napokban is sorra hasonló tartalmú táviratok érkeztek az olasz frontról, mint a 11. hadsereg-parancsnokság¹¹ jelentése, október 28.: „Az október 17-iki, manifesztum okozta, hogy a nemzetiségek az önrendelkezési jogra hivatkozva, csapataik hazaszállítását követelték; a magyar csapatokra gróf Károlyi október hó második felében tartott beszéde ez irányban döntő befolyást gyakorolt.”¹² Ugyanezen a napon a 11. hadsereg vezérkari főnökének, Willerding Rezső altábornagynak¹³ jelentése így szólt: „Az október 27-ikén már általánosan közismertté vált császári manifesztum, amely Ausztriát átalakítja és különlegesen a cseh-tótságot elismeri, ledöntötte még azokat a korlátokat is, amelyek a felbomlást még akadályozták; csak a fegyverszünet azonnali megkötése segíthet.”¹⁴ A soknemzetiségű Monarchia hadserege számára nyilvánvalóan a császári manifesztum volt meghatározó, ahogy ezt Borojević hadseregparancsnok ezekben a napokban született jelentése is bizonyítja, október 28.: „A csapatok ellenálló képessége fokozatosan csökken, annál is inkább, mert az engedelmességet megtagadók száma — értem a csapattesteket — napról napra szaporodik, valamennyien arra hivatkoznak, hogy a manifesztum Lengyelország, a délszlávok, a cseh-tótok, a magyarok függetlenségét kimondta. Kiválóan fontos, hogy végre tisztáztassék a politikai helyzet, különben bekövetkezik a monarchia és a hadsereg katasztrófája.”¹⁵ Október 26-án az AOK újság- és postatiltalmat rendelt el a fronton, ami viszont tovább fokozta a legénység nyugtalanságát, mert elképzelni sem tudták, hogy milyen nagyobb baj lehet otthon, ami ilyen kivételes rendszabályt indokol.¹⁶

Kétségtelen, hogy IV. Károly manifesztuma és Tisza beismerése közel egy napra esett, és a hadsereg bomlása ekkortól számítható, de egy jól szervezett, sokat tapasztalt hadsereg felbomlása mégsem ennyire egyszerű. Október 19-én a színmagyar 52. gyalogezred legénysége kijelentette, hogy „21-én hazautaznak, mert Tisza azt mondotta, hogy

a háborút elvesztettük, és mert amúgyis csak éhen kell halniuk!” Valamint azt is közölték, hogy „Ők csak Magyarországra akarnak menni, hogy hazájukat — most már független Magyarországot — a délről fenyegető betörés ellen megvédjék.”¹⁷ Ez és az ehhez hasonló kijelentések azért lényegesek, mert a magyar katonáknak elegendő volt ugyan a világháborúból, de hazájuk védelmére továbbra is készen álltak. Október 20-ától kezdve magyar, lengyel, cseh, szlovén, ukrán századok, zászlóaljok kezdik megtagadni az engedelmisséget a Balkánon, majd az olasz fronton, összességében viszont a cseh–lengyel–ukrán és horvát-szlavón lázongás, és nem a magyar volt a legjelentősebb.¹⁸ A „közös” hadsereget nem lett volna szabad bevonni a politikai belső zavarokba és vitákba, de ez mégis megtörtént a császári manifesztummal, amely előkészítetlenül és ezért teljesen váratlanul szakadt a katonákra, emiatt az bomlasztólag hatott, hiszen a közkatonák számára nem volt tovább értelme idegen földön vérezni, amikor már a „saját tüzhely” is veszélyben forgott. Az orosz hadifogságból visszatértek bolsevik agitációja is erősen rontotta a csapatok morálját, csakúgy, mint a spanyolnátha (tüdőpestis), mely ekkor már a fronton, de a hátszországban is javában szedte áldozatait.

A Balkánon zajló katonai csapatmozgások miatt a déli magyar határ védelme szűk-ségessé vált, ezért IV. Károlytól Kövess Hermann tábornagy¹⁹ kapott parancsot, hogy itt egy új frontot szervezzen meg. Az AOK Ukrajnából átvезényelt erőkkel kívánta védeni délről a Monarchiát, az ideirányított csapatok egy része meg is érkezett. A tábornagy főhadiszállása 1918. október 8-án Belgrádban megalakult. Az AOK két hadosztályt (a cseh nemzetiségű 9. és a lengyel nemzetiségű 30.), a német legfelsőbb hadvezetés pedig 5 hadosztályt (a két hadosztállyal rendelkező bajor alpesi hadtest, a 6. tartalék, a 217., és a 219.) irányított Magyarország déli határára. „Feltűnő jelenség az – jegyezte meg Rubint Dezső –, hogy a hadsereg-főparancsnokság, törvényes rendeltetésük dacára, nem a honvéd hadosztályokat állította Magyarország közvetlen megvédésére.”²⁰ Ugyanis, az olasz fronton harcoló 59 hadosztályból 18 és ½ hadosztály volt tartalékviszonyban, de azok között csak egy honvédhadosztály akadt (a 74.), a többi 9 honvédhadosztály mind az első vonalban állott, ezek: a 20., 38., 39., 40., 41., 51., 64., 70. és a 11. lovas hadosztály. Vagyis az osztrák–magyar főparancsnokságnak módjában lett volna, hogy honvéd hadosztályokat küldjön délre és Erdély védelmére. Erdélyben olyan csekély számú katonai alakulat állomásozott, szinte semmilyen tüzéséggel, hogy a magyar kormány által odaküldött Bornemissza János 1918. október 21-én a következőket jelentette: „... itteni mértékadó körökben az a meggyőződés gyökeredzett meg, hogy az erdélyi keleti részek szándékosan áldoztatnak fel.”²¹ A különböző, az udvarnak is megküldött folyamodványokból IV. Károly is belátta, hogy Magyarország délkeleti határainak védelmében lépnie kell, ezért október 22-én József Ágost főherceget²² megbízta Magyarország védelmének megszervezésével, mint „homo regius”. József főherceg elhagyta a tiroli frontot és a glognitzi vasútállomáson előbb Arz Artúr vezérkari főnökkel²³, majd Ófelsége vonatának beérkezése után Arzcal együtt a királlyal is tárgyalt a megteendő intézkedésekről.

Közben viszont 1918. október 24-én megkezdődött az újabb, immár 12. olasz offenzíva, ennek során az Asiago-fennsíknál fellángolt harcot győzelemmel zárta le a 27. hadosztály, melynek csapatai véresen visszaverték az olasz támadást. Egy helyen viszont, a „sisemoli” állásban, sikerült az olaszoknak lábukat megvetni, ezért október 25-én a 25. (losonci) ezred tartalékában lévő II. zászlóalj parancsot kapott, hogy ezt az állást vegye vissza, mire a zászlóalj az ellentámadás végrehajtását megtagadta. Nemsokára már az egész 25. gyalogezred megtagadta az engedelmisséget. A zendülés továbbterjedt, mert „a fellázadt 25. gyalogezred kiküldöttei a 27. hadosztály többi ezredeit is megméltelyezték úgy, hogy az egész hadosztály azon követeléssel lépett fel, hogy szállítsák

haza Magyarország védelmére. A lázadás átcsapott [nyilván nem véletlenségből, PK] a szomszéd 38. honvéd hadosztály egy ezredére is. E hadosztály tartalékában lévő marosvásárhelyi 22. honvéd gyalogezredének állásba kellett volna menni. Az engedelmességet azonban ezen ezred is megtagadta, mivel szűkebb hazája Erdély miatt aggódott.²⁴ A leszerelt román hadsereg ebben az időpontban valóban nem volt abban az állapotban, hogy szervezett módon, nagyobb egységekkel átléphette volna a határt, ehhez előbb újra fel kellett állítani és felszerelni, ami november 10-ével²⁵ kezdődött meg, tehát a székelek aggodalma nem volt alaptalan, és a határon már érezni lehetett a román egységek mozgolódását.²⁶

Itt tartottak a dolgok, amikor a Bozen (Bolzano) város vasútállomásán indulásra várakozó József főhercegnek egy vezérkari ezredes jelentette, hogy a magyar csapatok fellázdak. A főherceg rövid gondolkodás után úgy döntött, hogy Ófelsége parancsát kell végrehajtania, ezért az utazás folytatása mellett döntött, amikor telefonhívás érkezett (nyilván az állomásirodába), melyen Arz vezérkari főnök arra kérte, hogy sürgősen látogassa meg a fellázdak ezredeket az Asiago-fennsíkon és személyesen csillapítsa le őket. Arz ezt a kérését távirati formában is eljuttatta. József főherceg azonban ennek a kérésnek nem látta értelmét, mert alaptalanul nem akart ígéreteket tenni a csapatnak, és „mert jól tudom, hogy mily kétségbeejtően nyomorult testi állapotban vannak szegény, rongyos csapataim. Minden jelentésemre vagy üres ígéretet, mely soha be nem váltatott, vagy elutasító választ kaptam, míglen most már én mondom: hiába minden, segíteni itt már nem lehet, mert azt az élelmet, ruházatot, lőszert, ami kellene, úgysem kaphatom meg. Vége van! ... A teljes összeomlás előtt állunk!”²⁷ Azonban Schattel ezredes, báró Willerding altábornagy, vezérkari főnök helyettese és a többi tiszt könyörgésére, mert „ők mégis csodákat várnak a főherceg személyes befolyásától”, a főherceg vállalta a csapatok meglátogatását, és Trienten át Levicóra, majd Borgóra, a 22. gyalogezredhez autóztak. Itt az egész ezred díszállásban, példás rendben várta a főherceget (miközben a közeli távolban vadul dübörögtek az ágyúk), aki ígéretet tett, hogy az egész hadosztály az ő Balkán hadseregcsoportjába fog kerülni, de azt „kérte az emberektől, hogy elszállításukig teljesítsék katonai kötelességeiket”.²⁸ Egy bensőséges beszélgetés után, kölcsönös fogadalmat téve, úgy tűnt, ennél az ezrednél átmenetileg sikerült lecsillapítani az indulatokat, a frontvonalba való menetelt viszont határozottan megtagadták. A losonci 25. ezrednél viszont már annyira jutottak a dolgok, hogy ezek elbarikádozták magukat, kézigránátokat dobálták, és az utakon minden mozgásra géppuskával lőttek. A legkülönösebb mégis az, hogy a helyükre rendelt tiroli császárvadászok sem teljesítették a parancsot, pedig nekik a szülőföldjük védelméről volt szó. A főherceg dolgavégezetlenül visszament a bozeni pályaudvarra, hogy folytassa utazását Újvidékre, amiből semmi nem lett, mert Bécsbe érkezve új feladatot kapott.

József főherceg elutazása előtt egy búcsúparancsot fogalmazott meg, amit a hadsereg-arcvonalparancsnokság vezérkari osztályának adott át azzal a parancsral, hogy azt közölje a magyar csapatokkal. Schattel ezredes viszont aggodalmát fejezte ki a búcsúparancs azon része felett, melyben a főherceg a magyar csapatokkal tudatni akarta, hogy a király Magyarország védelmével megbízta és szavát adta, hogy valamennyi magyar csapat Magyarország védelmére sürgősen el lesz szállítva. Schattel ezredes ugyan tudta, hogy mindez Ófelsége, a király kívánságára történik, de sem a búcsúparancs kihirdetésére, sem a magyar csapatok elszállítására intézkedések nem történtek. A magyar hadosztályok a többi, más nemzetiségű hadosztályok közé voltak vegyítve, de kevés kétségünk lehet arról, hogy a magyar alakulatok jelentették a védelem legszilárdabb pontjait, kis túlzással: a védelem gerincét.²⁹ Ezért sem akarta azokat kivonni sem az

AOK, sem pedig maga Boroević tábornagy³⁰, figyelembe véve azt a körülményt is, hogy a nehéz hadi helyzetben csapatkivonást végrehajtani vasúttechnikai nehézségeket okozott. Mint említettük, az osztrák „alpesi” gyalogezredek is kijelentették, hogy a magyarok helyett nem akarnak harcolni, és megtagadták az állásba vonulást.³¹ Az etnikailag felhígult tiroli ezredek már nem voltak a régiiek, és egyik alakulatuk a másuk után tagadta meg a parancsot, vagy vonultak kedvük szerinti irányba. Pedig az AOK kiadta a 27. és 38. honvéd hadosztályok elszállítására vonatkozó részletes rendelkezéseit október 25-én, de azokat képtelenség volt végrehajtani. Az olasz támadások október 25–26-án az Asiago-nál kisebb mérvűek voltak, ami pedig segítette volna a felváltást, mivel az olasz túzérység a Piave folyó mentén készítette elő az offenzíva fő irányát.

Rubint Dezső viszonylag pontos kimutatása szerint 1918. október 10-étől kezdve voltak fegyelmetlenségek az olasz fronttal kapcsolatban, de a legsúlyosabbakra az antant-támadás idején, október 24-én került sor. Ekkor a Monarchia szinte összes nemzetiségi alakulatánál baj lett a „magaviselettel”, így a 130. gyalogezrednél (50% rutének, 50% lengyelek, 10% osztrákok), a 2. gyalogezrednél (50% magyarok, 30% „oláhok”, 20% németek), a 132. gyalogezrednél („oláhok”, magyarok) – fegyelmetlenek és megbízhatatlanok. A 41. gyalogezrednél (bukovinai rutének) az engedelmséget megtagadták és fellázadtak. A 27. tábori vadász zászlóalj (lengyelek, rutének), és a 26. tábori vadász zászlóalj (90% magyarok, 10% németek) – engedelmséget megtagadták és fellázadtak. A 25. cseh lövészezredet már csak a magyar rohamcsapatok fenyegetésével lehetett állásaiban tartani, és a 8. lövészezred (morvák, csehek) – megbízhatatlanná lettek, „fegyvelmellenesen” viselkedtek, rendbontókká váltak. A 69. gyalogezred egy százada (magyarok) táborukat önhatalmúlag elhagyták, és csak magyar ügyért akartak harcolni. A wieni helyőrség két százada (csehek) – megszöktek, mondván: „Ausztriában már nincs mit keresnünk”. A 8. lövészezred II. zászlóalja (csehek) használhatatlanná váltak. A 7. lövészezred (50% csehek, 50% osztrákok) – megbízhatatlanná váltak. A 25. gyalogezred I. és III. zászlóalja („tótok” és magyarok), és a 22. honvéd gyalogezred (magyarok – székelyek, kevés „oláh”) – csak magyar ügyért akartak harcolni, ők is követelték „hazaszállításukat Magyarorszáig védelmére”.³² Ezen a napon a Monarchia 198 gyalogezredéből 7 bomlott fel teljesen.³³

A következő napokban is felemás módon zajlottak az események, hiszen az olasz–francia–angol seregek támadását még mindig felfogta az osztrák–magyar arcvonal, de a fegyelmetlenségek is folytatódtak. Október 27-e folyamán már egész ezredek és zászlóaljak lázadtak fel (lengyelek, rutének, csehek, magyarok), a következő napon, október 28-án pedig már hadosztályok és dandárok is, mint a 26. lövészhadosztály (csehek), a 86. lövészhadosztály (lengyelek és rutének), a 29. gyaloghadosztály (csehek és osztrákok), és a 201. népfelkelő dandár (osztrák) tagadták meg a harc felvételét, az állásba vonulást. A legnagyobb számban mégis ezredek. Ez volt a Monarchia haderejének fekete napja, ami a fellázadt, az engedelmséget megtagadott (magasabb szintű) alakulatok számát illeti. Összesen huszonnégy alakulat mondta fel a szolgálatot valamilyen formában, ebből 3-4 zászlóalj, 13-14 ezred szinten, három pedig hadosztályszinten. Rubint összesítése talán nem egészen pontos, de az arányokat kiválóan mutatja.³⁴

„Mindeme nehéz viszonyok – jegyzi meg Rubint – között az osztrák–magyar haderő a fronton állásait rendületlenül tartotta”, tényleg a végsőig, ha ennek dátumát az olasz offenzíva kezdő napjáig, október 24-nek vesszük. Mert ezután már sokáig nem lehetett felfogni az összpontosított támadásokat, a frontáttörés négy nappal később bekövetkezett, és a csapatok ugyan tovább harcoltak, de az üldözést az antant már nem hagyta abba, hiszen még a fegyverszünet után is folytatta. Kétségtelen, hogy a Monarchia hadereje még a katasztrófába

fült nyári offenzíva után is „félelmetes fegyveres hatalmat képviselt és a döntő nagy harcra készen állott, bár a vezérek egybevágó véleménye szerint, ha az ellenséges támadást nem sikerül visszaverni és ha az osztrák-magyar haderő visszavonulásra fog kényszeríttetni, és ha azt az ellenség nyomban követni is fogja, akkor jobb, ha mindennek a haderőt nem teszik ki, mert akkor az teljesen fel fog bomlani.”³⁵ Ezért sürgették a hadseregpáncsnokok a háború befejezését és a fegyverszünet mielőbbi megkötését, hiszen az olasz–francia–angol seregek olyan anyagi és morális túlerőben voltak (katonáik érezték, hogy most már győzni fognak), hogy az áttörést biztosra lehetett venni. Rubint szerint érthetetlen, hogy az AOK miért feszítette a húrt a végsőkig és szolgáltatta ki ezt az utolsó percig dicsőséggel küzdő hadsereget a felmorzsolódásnak? Erre tényleg nem könnyű válaszolni. Arz tisztában volt a hadsereg anyagi helyzetével, háromszor is felajánlotta lemondását, de képtelen helyesen cselekedni, vagyis keresztülvinni a lemondást, és képtelen úgy beszélni, hogy azt az uralkodó megértse. A vere-ség beismerése sosem könnyű, Bécs-Baden számára talán a legnehezebb kérdést a Berlinnel fennálló viszony jelentette, IV. Károly nem akarhatott áruló szövetségesként szerepelni.

Az események egyre élesebb fordulatához az is kellett, hogy otthon, Magyarországon a Károlyi Mihály-féle társaság már készüljön a hatalomátvételre, és kellett még valami. Az Egyesült Államok elnöke, Woodrow Wilson 1916 végén megfogalmazott, minden hadviselő félnek címzett jegyzékében rögzítette a háború befejezését követő rendezési elveket. Ezeket foglalta össze Wilson és köre 14 pontban 1918 januárjában, amit hirdettek is egészen júliusig, onnantól kezdve viszont „szögre akasztottak”, mivel az amerikai csapatok megjelenése Európában látványosan megváltoztatta az erőviszonyokat, és az antanterők végső támadásba lendülhettek. (Mint utóbb kiderült, a wilsoni 14 pont túlságosan idealista felfogást tükrözött, amit idővel megtagadtak.) Kezdetben tehát Wilson kiegyezé-ses békéről áradozott, de francia nyomásra végül úgy döntöttek, hogy a háborút mégis fegyverrel fogják végigküzdeni a döntésig, vagyis feltétel nélküli megadást fognak kikényszeríteni a központi hatalmak ellen.³⁶ Ugyanúgy, ahogy ez 1945-ben is megtörtént. 1918 második felében az erőfölény annyira az antant oldalára billent, hogy belátható volt, miszerint képe-szek lesznek katonával és hadianyaggal kikényszeríteni a központi hatalmak megadását, és ezzel a háború utáni rendezést is jobb pozícióból végezhetik. Magyarországon a közeledő káoszt segítette előidézni, hogy az október 23-án lemondott Wekerle-kormány helyébe a király nem nevezett ki új kormányfőt, ezzel kormányválság lépett elő, és ezt kihasználva Károlyi Mihály egy árnyékkormányt alakíthatott. Ugyanis a parlament többsége által szor-galmazott „koncentrációs”, minden párt részvételén alapuló kormány felállítása helyett, Károlyi a saját párttársaiból toborzott Nemzeti Tanácsot hívta életre.

(Budapesten kitör az öszirózás felfordulás) A hátszágban egyre éleződött a politikai helyzet. Budapesten Wekerle lemondása után a kormányalakítás nehézségekbe ütközött, olyan álhír terjedt szét Károlyi Mihály felesége révén, miszerint október 25-én éjjel kitör a forradalom, ami vezető körökben kisebb krízist idézett elő, de még csak annyi történt, hogy Károlyiék megalakították a Magyar Nemzeti Tanácsot. Ez mindenképpen a „vörös gróf” személyét tolta előtérbe, akit október 26-án Gödöllőn a király is fogadott több más szocialista és radikális személlyel együtt, és Károlyit Bécsbe is magával vitte. IV. Károlyt közvetlen környezete óvta Károlyitól, aki nem is győzte meg az uralkodót alkalmasságáról, mert Öfelsége másnap, vasárnap reggel felhívta Szurmay Sándor hon-védelmi minisztert és közölte vele:

— Kedves Szurmay, én ki akarom Önt még ma nevezni miniszterelnökké, mert egy proklamációt akarok kiadni, amit Wekerle már nem írhat alá, mint lemondott miniszterelnök, ezt önnek kellene aláírni.³⁷

Szurmay egy órai gondolkodást kért, de jelezte, hogy az ő miniszterelnökké való kinevezésének időpontját alkalmatlannak tartja, mivel Károlyiék aznapra, október 27-ére nagy demonstrációt terveztek, és ha kiderül az ő kinevezése, akkor „kész a felfordulás”. Károly király erre megkérdezte, hogy ugyan miért várja mindenki Károlyi kinevezését, amire Surmay csak annyit mondhatott: „azon tényből kifolyólag, hogy Felsőszék tegnap magával vitte Bécsbe.”³⁸ Ez úgy látszik tényleg nagy hiba volt, mert azon tömegek szemeiben, akik Károlyi gróf miniszterelnökké való kinevezését várták, úgy tűnt föl, hogy a király gesztusa már előszobája a kinevezésnek, pedig ez IV. Károly részéről tényleg nem volt több, mint egy elszórt udvariassági gesztus. Surmay miniszterelnökké tétele még a levegőben lógott, amikor Bécsbe érkezett József Ágost főherceg és jelentkezett a királynál Schönbrunnban. Az uralkodó ekkor a főherceget „homo regius”-szá, Magyarország helytartójává („a király embere”) nevezte ki és az udvarban feladatává tették a kormányválság megoldását, ezzel Surmay kinevezése elejtődött.

Mielőtt a Habsburg főherceg a magyar fővárosba indult volna, az AOK-t arra kérte, hogy sürgősen küldjenek Budapestre egy megbízható, erkölcsileg érintetlen magyar hadosztályt, mert sejtette, hogy az ottani alakulatok már megbízhatatlanok, és talán kevesen is voltak. Budapesten ekkor néhány pótzászlóalj állomásozott. A főherceg megbízatását is ehhez a feltételhez kötötte, amit a király ünnepélyesen megígért, majd telefonon a főherceg jelenlétében az AOK-nak is parancsot adott erre, és Arz vezérezredes is megígérte annak teljesítését. Amikor viszont József főherceg Budapestre ért, még híre-hamva sem volt a megígért hadosztálynak, pedig Lukachich Géza altábornagy³⁹ jelentette a karhatalom megbízhatatlanságát. A Budapesten állomásozó századok morális leromlottsága egy külön fejezet ebben a rémdrámában.⁴⁰ Mint kiderült, még a legmegbízhatóbbnak tartott bosnyák századok és a honvéd tanezred is csődöt mondott, amikor szükség lett volna rájuk. A főherceg azonnal felhívta Schönbrunn és a királynak jelentette friss tapasztalatait, valamint újra erélyesen megsürgette a megígért csapatok azonnali útba indítását, amire a király most már kitérően válaszolt. Ezért a főherceg az AOK-t hívta fel telefonon és így követelte a megígért csapatok Budapestre irányítását, de az AOK szintén kitérően válaszolt, mire a Habsburg főhercegnek olyan érzése támadt, mintha Bécs-Badenből szándékosan akarnák előidézni azt, hogy Magyarország omoljon össze elsőnek, előbb, mint Ausztria.⁴¹ Hozzá kell tennünk, hogy ez időben, Bécsben is kevés megbízható alakulat állomásozott, a királyi család biztonsága érdekében a bécsújhelyi katonai akadémia növendékeit kellett igénybe venni.⁴² (Október 27-én a Hussarek-kormány is lemondott, így Ausztriában is kormányválság keletkezett.) A frontvonalból pedig csapatokat kivonni ekkor már tényleg nem volt könnyű. Úgy tűnik, IV. Károly nem mérte fel eléggé, hogy az általános politikai helyzet ennyire rosszra válhat, azt pedig végképp nem, hogy ilyen gyorsan bekövetkezhet az összeomlás.⁴³ Ebben az esetben számára a hatalomátmentés kérdése teljesen elkésett volt, hiszen erre a Habsburgoknak már Ausztriában sem maradt lehetőségük. IV. Károly hirtelen eszmélése idegességgel és felesleges kapkodással járt. Ez történt Gödöllőn is, ahol egy furcsa kavalkád alakult ki, mert a király minden rendű-rangú társadalmi réteg véleményét meg akarta hallgatni. Így ott voltak a pénzemberek mellett parasztok, iparosok és kereskedők, de ott volt az erdélyi püspök, egy budai plébános, több főtiszt, valamint udvarhölgyek és vöröskeresztes ápolónők, továbbá Károlyi gróf. Ennek a vegyes gyülekezetnek nem sok értelme lehetett és csak az uralkodó zavarodottságát növelték.

József főherceg 1918. október 27-én Bécsből Budapestre érkezett. Károlyi Mihállyal közösen utaztak, Marcheggig, ezalatt Károlyi többször is előadta, hogy Magyarország forradalom előtt áll⁴⁴. Károlyi gróft a budapesti pályaudvaron viharosan éljenző és a

Marseillaise-t éneklő tömeg fogadta, azt gondolván, hogy megtörtént annak miniszterelnökké való kinevezése. A főherceg Budapesten először Wekerle Sándorral beszélt, aki azt ajánlotta, hogy hirdessék ki a statáriumot és fegyveres erővel törjék le az utcát. Ezt azonban a fővárosi „megbízhatatlan” csapatokkal nem lehetett megkísérelni, mert biztosra kellett menni. A főherceg Lukachich altábornaggyal, majd Tisza Istvánnal is tárgyalt, aki többek között javasolta „Nagyhorvátország” elismerését, a pártok koncentrációját, a választójog bevezetését és végül Károlyi gróf kormányalakítási megbízását, mondván, ha egy hajszálnyi hazafiasság és becsület van a gróf lelkében, megakadályozza a forradalom kitörését. A forradalom szó az akkori politikai felső vezetésben nem a magyar 1848-at, hanem az oroszországi bolsevik 1917-et jelentette, annak minden negatív következményével és szörnységével, ezért is tartottak tőle. A tanácskozás után a főherceg megbeszélést folytatott Károlyival, aki viszont újra azt hangoztatta, hogy ha nem nevezik ki azonnal miniszterelnökké, akkor ki fog törni a forradalom. Az ilyen kihívó hangra fel József főherceg inkább gróf Hadik Jánost designálta miniszterelnökké október 29-én, aki „programjába minden pártnak, úgy a 67-es, mint a 48-as alapon álló pártnak a kívánságát, továbbá a szociáldemokraták és a Károlyi pártnak is az összes kívánságát fölvette”.⁴⁵ Ezen kompromisszumkészség miatt semmi szükség nem volt a forradalomra, hiszen az ország függetlensége már Wekerle által, október 16-ai beszédében, a „perszonális unióval” biztosítva lett. Hadik gróf Károlyit is megkereste az együttműködés érdekében, ahogy a szociáldemokrata, valamint a radikális pártot is, de „e pártok azonban kijelentették, hogy ők semmiféle más párttal és politikussal együtt nem működnek”.⁴⁶ Ezen a napon tartotta meg a Nemzeti Tanács az Országház előtti első „nagygyűlést”, ahol körülbelül 50 ezer ember gyűlt össze, és ez a demonstráció nagyban növelhette Károlyi önbizalmát.

József főherceg október 27-én még egyszer beszélt Károlyival, aki kijelentette, hogy Budapest egy rettenetes vérfürdő előtt áll és „ő az egyedüli, ki ezt meg tudja gátolni és rendet tud teremteni, de csak azon esetben, ha Ő Felsége a király azonnal kinevezi miniszterelnökké, és ha még estig az esküt le is teheti”.⁴⁷ Mivel ez nem történt meg, október 29-én „gróf Károlyi megalakította a nemzeti tanács intézőbizottságát, ugyancsak október 30-án megalakította a munkástanácsot és a katonatanácsot és egyúttal megindult az agitáció, hogy a nemzeti tanács részére a katonai- és munkástanács híveket toborozzon és eskessen fel. A katonatanács a polai és cattaroi lázadás következményei elől elmene-kült matrózokból és szökött katonákból toborozta össze gárdáját...”.⁴⁸ A munkástanács a szakszervezetek révén felhergelt munkásokat mozgósította és a fegyverraktárak kifosztásával azokat felfegyverezte. A vezetés egyre jobban kisiklott a nemzeti tanács kezéből.

A feszült helyzetben 1918. október 29-én estére József főherceg budai palotájába hívott több politikust, mint Apponyi Albertet, Hadik Jánost, Károlyi Mihályt, Jászi Oszkárt és Kunfi Zsigmondot. Az összes jelenlevők előtt a főherceg felszólította Károlyit, hogy az ő, királyi hercegi miniszterelnöksége alatt vállaljon miniszterséget, amit Károlyi visszautasított. A főherceg ezekben a napokban számtalan más politikust is meghívott kihallgatásra, de sokkal okosabb nem lett, mivel: „Mindenki mást mondott, mindenki csak tanáccsal szolgált, felelősséget senki sem akart vállalni. Széthúzás, fejetlenség nyilvánult az egész vonalon!”⁴⁹ Egyedül gróf Hadik vállalta a kormányalakítással járó felelősséget. Ezt követően október 30-án a főherceg arra kérte fel gróf Károlyit, hogy alakítson kormányt, azon kikötés mellett, hogy a belügyminiszteri, honvédelmi és igazságügyi miniszteri tárcák betöltésére ő, a főherceg fog jelölteket állítani. Károlyi időt kért, majd hajnali 3 órakor jelentkezett a főhercegnél és „tudatta vele, hogy a nemzeti tanács a megoldás ellen van, azért az ajánlatot nem fogadja el”. Rubint szerint: „Gróf

Károlyit miniszterelnökül sem a király, sem a királyi herceg nem óhajtotta. A király gonosz embernek tartotta, bűnül róttá fel neki, hogy a csapatokat lázadásra izgatta. A kir. herceg veszélyes, megbízhatatlan embernek tartotta, ki szélsőséges pártjával arra törekszik, hogy – egyéni érvényesülésének féktelen vágya által hajtva – az államhatalom egyedüli birtokosává váljon.⁷⁵⁰ Október 29-én a politikusokkal folytatott tárgyalások után József főherceg a királyt késő éjjel telefonon mindenről informálta és kérte tőle, hogy végre-valahára parancsolja meg erőlyesen, hogy a megígért hadosztályt az AOK haladéktalanul küldje Budapestre, különben minden elvész. A következő napon a főherceg újra megsürgette telefonon az AOK-t és kérte, hogy a székely 38. honvédhadosztályt irányítsák a fővárosba, amelynek kivonását már úgysis elrendelték, és talán útban is volt hazafelé. Az AOK azonban közölte vele, hogy csapatot Magyarországra nem küldhet, mert azokra máshol van szükség, a főherceg a Budapesten lévő csapatokkal csináljon rendet. Mint Rubint Dezső megjegyezte: „Ezek után már nem volt mit remélni.”⁷⁵¹ Az október 26-án az I. honvéd kerületi parancsnokságot átvevő Lukachich altábornagy négy nap alatt hónapok munkáját nem pótolhatta be, mivel az előző parancsnok, a horvát, magyarul nem vagy alig tudó Stephan Bogat tábornok alkalmatlan volt a budapesti csapatok kézben tartására. Az ellátatlan, rosszul megszervezett fővárosi zászlóalj újraszervezéséhez hetek, ha nem hónapok kellettek volna. Bogat tábornok esete azért érdekes, mert leváltása előtt már fél évvel a honvédelmi miniszter, de maga Wekerle miniszterelnök és Szerényi⁷⁵² is szorgalmazták elmozdítását, de a közös hadügyminiszter ezt megakadályozta, mivel az ifjúkori jó barátja volt. Lukachich szerint: „Ez az intézkedés volt meggyőződésem szerint az októberi felfordulás egyik igen latba eső oka. A budapesti helyőrség fegyelme nem züllött volna le annyira, és nem kerülhetett [volna] katonai lázadásra a sor, ha a budapesti katonai parancsnokság élére idejekorán egy erőlyes magyar érzelmű tábornokot állítanak.”⁷⁵³ Erre Lukachich volt kijelölve, aki már március óta emiatt a fővárosban volt, de az említett ok miatt helyét elfoglalni nem tudta.

Mivel Budapesten a lázongás megkezdődött és a kedélyek nem akartak csillapodni, ezért Szurmay Sándor rögtönítélő bíróság életbe léptetésére tett javaslatot, amit miniszteri értekezleten tárgyaltak meg, de a „kormány” többsége meg sem hallgatva a rendért felelős katonai és rendőri vezetőket, a javaslat életbe léptetése ellen döntött. Ez a „fej” nélküli minisztertanács nem fogadta el az állami főügyésznek, dr. Váry Albertnak azt az előterjesztését sem, hogy a Nemzeti Tanácsot, mint törvénytelen testület tagjait letartóztatassák. „A minisztertanács arra sem adott engedélyt, hogy a szónoklataikkal nyilvánosan izgatók letartóztatassanak. A sajtó megrendszabályozása sem történt meg, sőt ez izgatott a legféktelenebbül.”⁷⁵⁴ A hatályos jogszabályok (1912. évi kivételes törvények) értelmében ugyan a minisztertanácsnak igaza volt a rögtönítélő bíróság elvetésében, mert nagyarányú rablás és fosztogatás még nem történt. Egyelőre csak az október 25-ei eseményt lehetett fölemlíteni, amikor egy kisebb csoportosulás berontott a várban lévő királyi palotába, és az ablakon kitűzték a vörös zászlót is, amíg a támadókat néhány kardcsapással meg nem fékezték. A minisztertanács azt a főügyészi javaslatot sem fogadta el, hogy Budapesten ostromállapotot kellett kihirdetni. Szurmay látva a minisztertanács tehetetlenkedését, önhatalmilag elrendelte, hogy az üléselő katonatanács tagjait fogja el a karhatalom, ez azonban olyan „ügyetlenül” lett lebonolyítva, vagy a letartóztatás híre kitudódott, és a gyűlés résztvevőit nem sikerült elfogni. Szurmaynak annyiban mégis igaza volt a rögtönítélő bírósági javaslat betervezésével, hogy az általánosan feszült helyzetben, a frontok egyre kedvezőtlen hírei miatt célszerű lett volna a belső rendet már előre határozott intézkedésekkel megóvni, biztosítani. És hogy ez mennyire így lett volna helyes, az már az október 28-ai estén történelemmel bebizonyosodott, amikor

egy ismeretlen nagyságú tömeg tüntetni akart a Várban a Budapestre érkezett József főherceg előtt Károlyi érdekében, mire a Lánchídnál a lovas rendőrök a tömegbe ugrattak, kardlapoztak, válaszul a tömegből lövéseket adtak le, erre a hídfőnél álló csendőrség visszalőtt, melynek három halottja és több sebesültje lett. Ezt követően Lukachich és a főügyész is úgy látták, hogy a statáriumot ki kell hirdetni.

A belső rend és biztonság felborulása felé vezető első lépés – Szurmay Sándor szerint – mégis az volt, amikor október 29-én a budapesti államrendőrség egész testülete, mások példájára, csatlakozott a Nemzeti Tanácshoz és annak esküt tett. Október 29-én éjjel József főherceg kinevezte gróf Hadik Jánost miniszterelnökké, amelyre válaszul a belvárosban demonstrációk, Károlyit hangosan éltető felvonulások, szónoklatok kezdődtek, és plakátokkal árasztották el az üzletek kirakatait, a sajtó egy része keményen támadta Hadikot. Nyilvánvaló volt, hogy egy előre előkészített akciót léptettek életbe, amelyhez a társadalom legaljának számító alakokat, katonaszökevényeket, munkakerülőket is felhasználtak, de a szervezők a politikai haszonlesők, egyetemista aktivisták, a „Galilei Kör” tagjai voltak. Estefelé már lövöldözések kezdődtek, amelyek folytatódtak október 30-án is. Érezhető volt, hogy a rendőrség a legkevésbé sem teljesítette kötelességét, vélhetően kijelölt helyeiket sem foglalták el. Dr. Sándor László, a budapesti államrendőrség akkori főkapitányának későbbi tanúvallomása szerint, ezen időben, hetente 2-3 rendőrtemetésük volt⁵⁵, szinte vadásztak a fővárosi utcákon a rendőrökre. Ha ez igaz, akkor a rendőrök magatartása is jobban érthetővé válik. A Károlyi-párt hívei nem fogadhatták el a Hadik-kormány felállítását, hiszen ezzel végképp meghiúsult volna Károlyi Mihály és társainak hatalomba emelése, amelynek érdekében nagyarányú előkészületeket tettek. Így a sokszor katonaruhába öltöztetett csöcselékből, galileista egyetemistákból, fiatal katonatisztekéből összeállított csapatokkal elfoglalták a telefonközpontot, a pályaudvarokat, a postát, és ami a legveszélyesebbnek bizonyult, katonaruhába öltöztetett „tisztii” különítmények járták be a laktanyákat, kihirdetve a forradalmat, s hogy a katonaság szabad.⁵⁶ Erre az addig fegyelemben tartott és nyilván hazavágyó katonaság felkerekedett és a pályaudvarokra tödült, magával cipelve mindent, ami a laktanyákban mozdítható volt, vagy éppen a fegyvereket törték össze. A „tisztii” különítmények a városban járkálva az újtjukba került valódi tiszteket megrohanták és kitüntéseiket levágták, ha ellenálltak, bántalmazták őket, volt, akit agyonvertek. Estére a várost teleplakátozták Várnai Zseni: Katona fiamhoz c. versével, a karhatalmi egységek befolyásolására – úgy látszik, a katonaság teljes átállítása a lázadók oldalára még nem történt meg. Szintén 30-án este történt, hogy az Astoria előtti tömeg, miután kitudódott, hogy a Keleti pályaudvarról katonavonat fog indulni, megindult az állomásra és a katonáktól dulakodás nélkül, békésen elvették a fegyvert, a rend felbomlott. A katonák azok a 32-es és 1-es századok voltak, amelyeket délre akartak küldeni a fosztogató horvát fegyveres bandák (zöld káderek) megfékezésére.

1918. október 31-én hajnali 4 órakor Hadik gróf a főherceg elé terjesztette a miniszteri listát, amelyre válaszul a Nemzeti Tanács „kirobbantotta a forradalmat és gróf Hadik viszszaadta a kormányalakítási megbízást a kir. hercegnek”.⁵⁷ A várból nézve „Pestről éktelen lövöldözés volt hallható; ordítózás, láрма, zsvaj zaja egészen a várig felcsapott. Látható volt a miniszterelnökségi palotából, hogy a Lánchídnál álló katonaság a fegyverét letette és sorait a lázadó tömeg előtt megnyitotta, mely a várba vette útját.”⁵⁸ József főherceg a királlyal a titkos telefonvonalon beszélt meg az eseményeket, aki teljhatalmat adott a főhercegnek. Hajnali 4 után a főhercegnél megjelentek Kunfi, Jászi, majd Károlyi gróf és kérték, hogy akadályozza meg a vérfürdőt, ezt akár úgy is lehet értelmezni, hogy megszarolták az ország helytartóját. A főherceg visszament budai palotájába és oda kérte

Apponyit, Hadikot, Károlyit, Jászit és Lukachich altábornagyot, aki kijelentette, hogy „ő minden felelősséget elhárít magáról, mivel a karhatalmi csapatok felbomlottak”. József főherceg felkérte Károlyit a miniszterelnökség vállalására. „Amíg ez bent a palotában megtörtént, azalatt a Szent György téren zúgott, lázongott a katonákkal összekeveredett néptömeg. Midőn a tömeg tudomására jutott, hogy a király gróf Károlyit miniszterelnökké kinevezte, viharosan tomboló örömdördítésben tört ki, melynek szünni nem akaró akkordjai mellett az új miniszterelnök elhagyta a kir. herceg palotáját.”⁵⁹

Október 31-én hajnali 3 órakor Lukachich a titkos telefonvonalon keresztül jelentést tett az uralkodónak a kialakult helyzetről. A diadalmas forradalom című könyvben⁶⁰ az szerepel, hogy a zendülők által megszállt telefonközpontból lehallgatták ezt a beszélgetést, és állításuk szerint ekkor a király határozottan megtiltotta a fegyverhasználatot. Ez az állítás azért sem lehet igaz – mint Lukachich megjegyzi –, mert a vonal titkos volt, tehát néhány emberen kívül senki nem tudott róla.⁶¹ Még Rubint is azt írta négy évvel az események után: „Meggyőződésem az, hogy e telefonbeszéd döntötte el a forradalom sorsát. A király parancsát, hogy a népre lövetni nem szabad, a telefonképek rögtön jelentették a nemzeti tanácsnak. A nemzeti tanács összekötő szervei pedig továbbadták az összes laktanyáknak, a katonatanácsnak, a munkástanácsnak, a gyári és ipari munkásságnak.”⁶² Valójában Lukachich altábornagy elmondása szerint: „már háromnegyed órával az előtt, hogy Ófelségével telefonon beszéltem, rendeltem el a támadást, azaz a fegyverhasználatot.”⁶³ Ugyanis Hodula Károly tábornok 31-én éjjel 2 óra 30 perckor kapta az utasítást tőle, hogy támadja meg a józsefvárosi telefonközpontot és a Falk Miksa utcai laktanyát, mivel két bosnyák (összesen nyolc századuk volt itt) század megtagadta a parancsot, hogy foglalja vissza fegyverrel a Lobkowitz-laktanyát, ahonnan a rabokat tömegezővel kiszabadították. Csakhogy „nem volt kivel lövetni”, a katonaság megtagadta a fegyverhasználatot és a honvéd tanezredből is szökdösni kezdtek a katonák. Lukachich nem kért külön engedélyt fegyverhasználatra Ófelségétől, viszont: „Kértem Ófelségét, küldessen azonnal a forradalmi mozgalmak által meg nem fertőzött csapatokat Budapestre. Egy ezredet legalább. Ha ez megbízható, felelősséget vállalom a rend fenntartásáért.”⁶⁴

A nap folyamán Lukachich parancsot kapott József főhercegtől, hogy a katonaság a néppel szemben fegyvert ne használjon, és a karhatalmat a laktanyákba kell visszarendelni. Lukachich ezt a parancsot ott, a főherceg jelenlétében a Szent György téren kiállította, aláírta és átküldte a vezérkari főnökhöz továbbításra. Lukachich valószínűnek tartotta, hogy ezen parancsok közismertté válásából keltették azt a hírt, hogy a király a fegyverhasználatot megtiltotta.⁶⁵ Nem kizárt, hogy ezt értették úgy, hogy már mindent lehet, a katonaság nem fog beavatkozni. Hajnalban a munkások nem mentek be a gyárakba, hanem vörös zászlók alatt körmenetet tartottak, a Nemzeti Tanács pedig kiáltványt tett közzé, miszerint kezébe vette a hatalmat. Miután Károlyi az utcákon elszabaduló terrorral fenyegetőzve elérte azt, hogy minden más pártot teljesen kizárjanak a játszmából, az ő „szélsőséges, szocialista-radikális pártjának martaléka lett az államhatalom”.⁶⁶ Ennek nyomán a feltört katonai raktárakból és a katonáktól elszedett puskákkal, pisztolyokkal felfegyvereztek több ezernyi munkást, amely ezzel olyan erőt képviselt, amelyet már egy ezred, de egy egész hadosztály sem tudott volna könnyen leszerelni. Mivel pedig a fegyveres munkásság csak bolsevik vezetést fogadott el, a kiváló tapasztalatokkal bíró, veterán főtiszteket pedig nem, ez újabb katasztrofális következménynek, a Tanácsköztársaságnak lett előszobája.

A honvédelmi miniszter is érzekelte az utcán zajló drasztikus változásokat, és rögtön felkereste Lukachich Gézát, aki bizonyos mértékű tehetetlenséggel közölte, hogy telefonvonalait megszakították. Szurmay viszont gyorsan emlékeztette, hogy ilyen helyzet-re is történt előkészület, van autó, lovas és gyalogküldönc, akikkel az intézkedéseket

el lehet rendelni. Megbízható alakulatoknak számítottak az Üllői úti laktanyában az altiszti zászlóalj, és a Ferdinánd laktanyában a bosnyák osztagok. Lukachich intézkedései azonban már elkéstek, küldőnceit vagy elfogták, vagy azok már üres laktanyákat találtak. Budapest felfogatása sikerült, mint Szurmay megjegyzi: „Gróf Károlyi Mihály elérte célját: a király az események behatása alatt, Schönbrunnból október 31-én a reggeli órákban telefon útján felmentette gróf Hadik János dezinált miniszterelnököt és kinevezte gróf Károlyi Mihályt miniszterelnökké.”⁶⁷ Ennek a napnak délutánján a Várban, a honvédelmi minisztériumban megjelentek a Nemzeti Tanács nevében Friedrich István és egy Fűrő nevű földbirtokos, hogy a honvédelmi minisztérium átadásánál jelen legyenek. Friedrich tagja volt annak a katonai törzsnek, amely az 1914–1915 közötti időszakban Szurmayt segítette az uzsoki harcok alatt, ezért megvolt közöttük a szükséges szimpátia, amit a „Fűrő” nevű alakról, aki öltözetében is hanyagságot tükrözött, már nem volt elmondható. Fűrőt sikerült elküldeni különböző feladatok elvégzésre, mint Kárpáthy Kamilló ezredes, a honvédelmi minisztérium I. osztály vezetőjének szabadon bocsátása, akit az Astoriában tartottak fogva más főtisztekkel együtt. Ez is a „forradalom” előkészítésének tekinthető mozzanat. Majd Szurmay bevitte Friedrichet a dolgozószobába, ahol mindent részletesen elmondott a védelmi intézkedésekről és térképen berajzolva megmutatta a honvédcsoportok elhelyezkedését. A Szurmay által előadottakból úgy tűnt, hogy Magyarország veszélyeztetett határszakaszainak védelmére, az esetleges horvát (délszláv) katonaszökevényekből álló rablóbandák elleni védekezésre is megfelelő előkészületek történtek, ekkor már tudtak és számítottak a cseh légionisták gyülekezésére is. Leszámítva a budapesti helyzetet, mert ott már egyetlen megbízható, szakasznyi katona sem maradt. A valóság viszont az volt, hogy az országban alig maradt nagyobb katonai egység és az új, immár „hadügyminiszter”, Linder Béla egy igen kétséges hadügyet vett át, amely viszont könnyen felborulhatott. Ezt Friedrich is gondterhesen elismerte a következő szavak kíséretében:

— Nagyon köszönöm, Kegyelmes Úr! Az Istenre kérem, ne hagyjon el bennünket. Hisz ez borzasztó helyzet.⁶⁸

Késő este megérkezett Linder is, miután ő és a többiek József főhercegnek letették az esküt, amit egyedül dr. Szladits Károly jogász, az igazságügyi tárca várományosa tagadott meg, amikor hírül hozták, hogy Tisza Istvánt meggyilkolták. Szladits ugyanis kijelentette Károlynak, hogy ebbe a kabinetbe nem lép be, mert látja, hogy ez a kabinet Tisza gyilkosait nem fogja üldözni és felelősségre vonni, amiben kétségtelenül igaz lett. Szurmay mindent ugyanúgy, ahogy Friedrichnek is, elmagyarázott Lindernek, aki különben szintén Szurmay alatt szolgált a fronton, és akit magasan képzett, tehát értelmes tisztnek ismert.

(Az olasz front áttörése és a fegyverszünet) Az osztrák–magyar frontcsapatok leginkább levelekből és a szabadságolásból visszatért bajtársaik útján kapták a híreket a hazát érintő fenyegetésekről, és azok körükben villámgyorsan szétterjedtek. Az antant propagandája is szorgalmasan dolgozott, repülőgépeik folyamatosan szórták a röplapokat, melyek különösen a nemzetiségekre fejtettek ki hatást. A különböző lázító beszédek, és az otthon érintő idegen fenyegetések a magyarokra is megtették hatásukat. Ennek nyomán az engedelmesség első komolyabb megtagadására 1918. október 22-én került sor, amikor a horvát 42. hadosztály két ezrede nem ment állásba, ezért a dandárt lefegyverezték, vezetőit statáriálisan letartóztatták, és a dandárt ki kellett vonni az arcvonalból.⁶⁹ A Hétközség fennsíkjának keleti védőszakaszában állt a felvidéki 27. gyaloghadosztály és a kolozsvári 38. honvéd hadosztály, melyek a kietlen sziklarengetőgben a legkeményebb próbának

voltak kitéve. Az Asiago falu melletti Sisemol hegy egyenesen pokol volt ezen csapatok számára, ahol a tűző napsütés ellen semmilyen védőernyőt nem lehetett kifeszíteni, mert azzal rögtön elárulták volna helyzetüket az ellenséges tüzérségnek, amely a legkisebb mozgásra is tüzelt, ezért a mozgás itt csak este volt lehetséges. Az élelmet 20 km-ről hozták, az ivóvizet egy kis patak szolgáltatta, ha éppen nem rombolta szét a tüzérség, esőzések idején mellig vízben álltak és úgy várták a sokszoros túlerőben lévő olasz és francia csapatok éjszakai támadásait. A franciák itt már október 23-án is támadtak és új harceljárást alkalmazva sikerült a honvédek arcvonalszakaszát benyomniuk a Frenzella-szakadékig, majd a következő napon is véres küzdelmet folytattak a honvéd alakulatokkal. A 38. honvéd hadosztály megsegítésére a 27. hadosztály tartalék egységeit rendelték előre, amikor az utolsó bevethető tartalék, a losonci 25. ezred II. zászlóalja megtagadta az ellentámadási parancsot, és kijelentették, hogy Auszriáért többet nem harcolnak, mert már tartottak a csehek támadásától. Mint említettük, végül az egész 27. hadosztályt fellázították, ezután a kolozsvári 38. honvéd hadosztály 22. ezredének zászlóalja sem ment állásba, és követelték hazaszállításukat a román veszély miatt.

A Piave- és tiroli front áttörése nem volt könnyű a jól táplált olasz–angol–francia seregeknek, még akkor sem, ha az angolok és a franciák nagy akaraterevével, felfokozott győzni akarással vetették magukat a küzdelembe. A Monarchia csapatainak első reakciója a kötelességszerű védekezés volt, vagyis egy precízen működő, sokat tapasztalt profi hadsereg lépett akcióba, amelyet a nyomasztó túlerő csak súlyosabb veszteségek okozásával tudott megrendíteni. A hónapok óta „szárazfőzeléken”, húsmentes napok miatt hetente 400, majd 200 gramm húson tengődő honvéd hadosztályok nem adták olcsón a védelmi vonalaikat. Mint a budapesti 40. honvéd „Fokos” hadosztály, amely ezekben a napokban Col Caprile szikláin összesen tizenhét olasz támadást vert vissza, ebből tíz alkalommal a támadó rohamosztagok már állásaikba is bejutottak. Számptalan megrendítő esetet lehet felsorolni ezen védelmi harcokból. A hírhedt Papadopoli szigetnél, Tezze és San Polo helységek előtt húzódó védvonalat a 132. ezred III. zászlóalj tartotta, a végtelenségig bátor és kötelességtudó Vági Zoltán főhadnagy vezetésével. Vági parancs nélkül, erős tüzérségi tűzben is rohamra indult századaival, melyek rövidesen súlyos veszteségeket szenvedtek, de ellentámadásuk így is elérte az angolok vonalát, ahol rövidesen fogságba estek a túlélők. Támadásával mégis elérte, hogy a szomszédos XVI. hadtest időt nyert arra, hogy rendezze megtépázott sorait.⁷⁰

A 6. hadsereg 41. gyaloghadosztályához tartozó szatmári 12. honvéd gyalogezred a Congliano-tól nyugatra helyezkedett el, az olasz támadás fő irányában. A legtöbb gyalogezredre igazak voltak az itt tapasztaltak: „Az emberek egy része egyes tisztek által összetartva kézitusában a legvégsőkig ellenállt. Kisebb csapatok még akkor is küzdöttek, amikor már minden oldalról körülfogva foglyul ejtették őket az olaszok. Más rész azonban nem várta be az olaszokat, hanem fegyvert és felszerelést elhánnyva menekült hátrafelé.”⁷¹ Mire a szatmári 12. honvéd ezred túlélői ki tudták vonni magukat a tűzvonalból, alig maradtak meg háromszázan. A rendkívüli fizikai és pszichikai igénybevételel figyelembe véve, nehéz elképzelni, hogy a katonai szigoron és a hazaszereteten kívül képes volt más is egyben tartani ezeket a csapatokat.

Olykor egészen megdöbbentően véres és önfeláldozó esetek történtek az antantcsapatok feltartóztatása érdekében, mint a 11. hadsereg vonalán, a Hétközség fennsíkon, a Sisemol és a Jerrach hegyeken levő állásaiknál, ahol a 21. és 23. honvéd gyalogezred kapott parancsot állásaik kiürítésére. A franciák „mennydörgő” pergőtűz fedezete alatt elfoglalták a Sisemol kúpot, amellyel veszélybe került a honvédek visszavonulása. Október 30-án éjjel „a francia megfigyelők egyszerre csodálkozva látják, hogy a fényszóróktól, gránát- és

srapnel robbanásoktól meg-megvilágosodó éjszakában minden oldalról szürke emberhalmok tolódnak előre és az osztrák-magyar jelzőpisztolyok rakétái mindig közelebről szállanak fel. A 21-es honvédek szétroncsolt, véres, hörgő tömege még egy utolsó ellentámadásra dolgozta magát a Sisemol kúpja körül dühöngő tűzorkánon keresztül a fenn befészkelődött francia rohamcsapatok ellen. Elkeseredett kézigránátharc után, megtizedelt századokkal még utoljára a honvédek maradnak felül.⁷⁷² És tartották magukat „keményen” október 31-e hajnaláig pergőtűzben, és valószínűleg megismételt ellentámadásokkal szemben, azért, hogy a völgyben a 27. hadosztály többi része visszavonulhasson. Majd a megmaradt csoportok, a francia zárótűzön keresztül Canipomuloba vonultak vissza. Két zászlóaljuk mindössze 70 és 120 emberre olvadt össze.

Az antanterők nagyerejével és elszántsággal végrehajtott támadása megrendítette az egész osztrák–magyar arcvonalat a Piavénél és a tiroli részekén. Miközben a Monarchia csapatai többnyire teljesítették kötelességüket, védekeztek és véres ellentámadásokat indítottak, azalatt felemás események kezdtek lejátszódni. Cseh, lengyel, horvát és magyar alakulatok tagadták meg a harcot, október 29-én a híres tiroli „Edelweiss” hadosztály, amely a legrégebb (1682-ben alakult) és legjobb osztrák alakulatnak számított, ennek egyik rohamzászlóalja, majd 59. ezrede is megtagadta a kapott parancsot. Az arcvonal több helyen való átszakadása mégis annak következménye, hogy az antantseregek kifogyhatatlan tüzéréjével, teljes értékű századaival szemben a védők egyszerűen felőrlődtek, meghaltak, vagy fogságba estek. Az AOK október 28-án olyan rendelkezést adott ki, hogy a frontvonalat az 1917-es, a caporettoi áttörés előtti állásba kell visszavenni. A tiroli arcvonal-parancsnokság, a 10. és 11. hadsereg-parancsnokság is azon nézetten volt, hogy „az AOK intézkedése nem hajtható végre, mert ha a front megmozdul – megállás nem lesz – és a hadsereg széthullik.”⁷⁷³ Az AOK-nak ezt az intézkedését képtelenség volt végrehajtani, hiszen a három éve tartó állásharc során a lövegek nagy része be volt építve a védelmi vonalba, márpedig a tüzéréség jelentette az egész védelmi rendszer gerincét, ezeket rövid idő alatt leszerelni és a hátulsó állásba szállítani lehetetlenség lett volna. A 10. és 11. hadsereg frontja mögött mindenféle ürméretű, összesen 2215 db ágyú volt, melyek „nagy részét szétszedett állapotban, kőtélpályákon, gépkocsin, taligákon, szántalpakon, málhásálatokon, teherosztagok segélyével fokozatosan, nagy fáradtsággal és hosszú idő alatt vitték a magyar hegyek között tüzelőállásba.”⁷⁷⁴ A gyorsan teret nyerő antantoffenzíva (a Vittorio Venetó-i csata) alatt az AOK utasítása teljesen elrugaskodott a valóságtól, és ezt Arz vezérezredesnek pontosan tudnia kellett, valószínűleg pótcselekvésről lehet beszélni. Mint Arz nyilatkozta az antantoffenzíva és saját hadserege kapcsán: „Már az olasz támadás kezdetekor megszűnt a vezetőség kezében teljes értékű eszköz lenni, így utóbbi végül az események folyásával tehetetlenül állott szemben.”⁷⁷⁵ Ez őszinte beszéd, csak nem világos, miért kellett ezt az állapotot megvárni?

A badeni főparancsnokságon tehát kezdett elszabadulni a zűrzavar. Gondolva itt arra, hogy az AOK október 28-án a következő körtáviratot adta ki: „Az összes csapatok haldéktalanul megkérdendő, a republika vagy a monarchia kívánatos-e?”⁷⁷⁶ A mondott napon a „Grappa-tömbnél”, a Feltré városa előtti szakaszon a közel sem teljes harcértékű székesfehérvári 17. gyalogezred vívott elkeseredett küzdelmet. Géppuskáik szájai egymás után törték meg az itt vadul rohamozó francia hadosztály katonáit, amikor az ezredparancsnok, Sipos Gyula telefonon olyan utasítást kapott, hogy „a csapatok a tisztektől való minden befolyásolás nélkül nyilatkozattételre szólítandók fel, hogy hívei-e a monarchikus államformának, mert a hátsó ország nemzeti tanácsai köztársasági propagandát folytatnak a haderő megkérdése nélkül.”⁷⁷ A 17-esek törzskaránál meg voltak győződve arról, hogy

vagy otthon, de legalábbis a főparancsnokságon bolondultak meg. A gránáttűzben Sipos ezredes visszatelefonált, hogy „nincs ideje politizálni, majd éjszakára megnézi a lőszerálmányt és a veszteségeket tudakolja”.⁷⁸ Amíg Budapesten Károlyiék a hatalom megragadásán szorgoskodtak, addig ostoba intézkedéseikkel veszélybe sodorták a frontkatonákat, akik amúgy is véres munkában voltak. De hogy ezt Károlyiék megtehették, abban az AOK-nak, és IV. Károlynak, ezek tévovázásának is meghatározó szerep jutott, hiszen az AOK-n keresztül érkeztek Budapestről az utasítások.

Az olaszok 1918. október 28-án Trevisótól északra áttörték a Piave-frontot Vittorio Veneto irányába, ekkor az AOK is belátta, hogy a további küzdelem eldőlt, és a már október 12-én felállított fegyverszüneti bizottságot elküldték tárgyalni a Padova melletti Villa Giustiba. A bizottság vezetője Viktor Weber gyalogsági tábornok⁷⁹, aki egyébként magyar állampolgár is volt. Padovában november 1-én Pietro Badoglio tábornok (Armando Diaz, az olasz főparancsnok helyettese) átnyújtotta a bizottságnak a fegyverszüneti feltételeket. Másnap az olaszok az egész vonalukon támadásba mentek át és több várost elfoglaltak, erről a támadásról a fegyverszüneti bizottság tagjai csak néhány órával később szereztek tudomást. Rövidesen kézhez kapták a Diaz főparancsnok által aláírt, véglegesített fegyverszüneti feltételek határidejét, melyek november 3-a és 4-e éjfélokra jártak le. A bizonytalan dátum szándékosan lett meghatározva. A következmények arra mutatnak, hogy az olasz fronton elfogott magyar katonák nem pusztán az olasz hadsereg dicsőségének fényezésére szolgáltak, hanem távolabbi célokat is. Ugyanis Ormos Mária szerint: „Az [antant] hatalmak október 31-én véglegesítették a Monarchiával kötendő fegyverszünet szövegét. Ezt a francia külügyminisztérium dolgozta ki, nem kis nehézségek közepette.”⁸⁰ Mivel az olasz főparancsnoknak megküldött francia nyelvű fegyverszüneti szerződést, ami alapján ő és az olasz hadsereg eljárt, a francia külügyminisztérium dolgozta ki, a szövetséges nagyhatalmak jóváhagyásával és velük egyeztetve, a nagyarányú fogolyszerzés nyilvánvalóan szándékos volt. A francia hatalmi befolyásszerzési szándék Közép-Európában itt mutatkozott meg először, ha a wilsoni elvek módosításában játszott francia szereptől eltekintünk.⁸¹

Ebben az időben a francia vezérkartól a francia külügyminisztérium („Quai D’Orsay”) vette át az irányítást, és bár ők sem tudták pontosan, hogyan fogják végrehajtani a területi elcsatolásokat, a céllal tisztában voltak: Magyarországot fel kell darabolni és az igényelt területeket a formálódó kisantant államoknak kell kiosztani. Nem is volt szükség különösebb forgatókönyvre, az antanthadsereg tette a dolgát a Balkánon, az események mentek a maguk útján, a kis szövetségeseket pedig ki kellett elégíteni. Ehhez egyetlen tényezőt kellett kiiktatni, Magyarország önvédelmi képességét, hiszen Olaszországban háromszázezernyi tapasztalt frontharcosról volt szó, akik a legdurvább körülmények között állták meg a helyüket. Az olasz fronton körülbelül 100 ezer magyar katona esett fogságba, akik a saját határok védelmében komoly nehézségeket támaszthattak volna, amit a franciáknak mindenképpen el kellett kerülni. És ehhez kaptak váratlan segítséget az 1918. október 31-én hivatalba lépő Károlyi Mihálytól, aki mindent elkövetett, hogy naivitástól duzzadó pacifista szándékát kimutassa Párizs felé. Ennek első megnyilvánulása volt, hogy a magyar katonákat a Linder Béla-féle fegyverletételi parancssal (november 1.) már a fronton és a határon is elkezdték lefegyverezni. Márpedig egy hadsereget szétosztani mindig könnyebb, mint újraszervezni. A frontkatonák nyilvánvalóan haza kíváncsoztak, de azért mégsem olyan fogadtatásra számítottak, mint amilyent többnyire kaptak. Előző nap, október 31-én Linder arra vonatkozó parancsot adott ki, hogy „úgy a polgári lakosság, mint

a katonai személyek a birtokukban lévő mindennemű fegyvert, lőszert, továbbá mindenféle katonai felszerelési cikket haladéktalanul szolgáltatassanak be a hadügyminisztérium kirendeltségének a régi képviselőházban.”⁸² Az új kormány tehát mindenkitől igyekezett elvenni a fegyvert, és ezzel Károlyi Mihály is teljesen egyetértett, amikor november 2-án az országház előtti tömegnek szónokolt: „Meggzúnt a fegyverek korszaka! Nem akarunk többé imperialista szolgálatban lenni! Nem akarunk rablók vezetői lenni, rendet akarunk! ... nem lesznek többé katonák, csupán a rend fenntartására nemzetőrség lesz! ...”⁸³ Kár, hogy a környező államoktól teljesen idegen volt ez a fajta pacifista szemlélet.

A Linder-féle általános leszerelési parancsot Budapest november 1-jén küldte meg Badennek, amit az kezdetben blokkolt és csak november 2-án adott tovább a hadsergocsoport-parancsnokságoknak, így a Bozeni, a Boroević, a Kövess, az Odesszai és a német Mackensen parancsnokságoknak. Kezdetben az AOK szerencsére nem is akarta továbbítani a magyar hadügyminiszter parancsát, mert tisztában voltak vele, hogy az amúgy is nehéz harcban álló, felzaklatott hadosztályokra az jót nem jelenthet. A hadosztályoknak így azonnal le kellett volna tenniük a fegyvert és esélyük se lett volna a visszavonulásra. Arz vezérezredes november 2-án telefonon közölte Linderrel, hogy a parancsért a felelősséget nem vállalhatja és ezért azt nem is adhatja ki. Erre Linder kinyilatkoztatta, hogy a felelősséget a magyar kormány és a magyar nemzet viseli.⁸⁴ Mivel a fegyverletételi feltételek elfogadása már el volt határozva, az AOK november 2-án este kiadta a leszerelési parancsot, de másnap hajnali 3.40-kor kiadta a fegyverszüneti egyezmény elfogadásáról szóló táviratot is. A két rendelkezés közel egy időben való kiadása lavina gyorsasággal megindította a hadsereg felbomlását, mivel Linder már november 1-én rádióon, rejtjelezés nélkül leadatta a fegyverletételi parancsot, amely így titokban szétterjedt a csapatok között, és a bomlás a front mögötti hadtáp- és tüzéralakulatoknál már ekkor megkezdődött.⁸⁵ Ezzel a saját csapatok helyzetét is megnehezítették és hatalmas értékű hadianyagot hagytak veszni.

A Weber–Diaz fegyverszüneti szerződés aláírása fordulatos és idegtépő előzmények után történt. Az olasz frontáttörés következtében az érintett osztrák–magyar csapatok hátrálni kényszerültek, de ez még nem jelentette a teljes front „megmozdulását”, az olasz betörést elszigetelték, a harcok folytatódtek. A Badenben székelő AOK a fegyverszüneti feltételekről már november 1-én tudomást szerzett, de annak elfogadására a felhatalmazást nem adták meg, pedig Weber tábornok többször egyértelműen jelezte, hogy a késlekedésnek további negatív hatása lesz a hadseregére.⁸⁶ Badoglio az első találkozásnál egyértelművé tette, hogy nem tárgyalásról van szó, hanem csupán arról, hogy a bizottság elfogadja-e a feltételeket vagy sem, tehát feltétel nélküli megadást követeltek. Az olasz tábornok, mint a „versaillesi legfelsőbb tanácsnak exponense” ugyan teljesítette a bizottság minden kérését, de ahol lehetett, ott lassította azok munkáját. A feltételek között volt néhány pont, amely a fegyverbecsülettel nem volt összeegyeztethető, mint a hadiflotta ügye, mint a teljes ágyúkészlet átadása, vagy az antant a Monarchia területét felhasználhatta volna Németország elleni felvonulásra, ebben az esetben a Monarchia árulónak minősülhetett. A dolognak túl sok jelentősége nem volt, hiszen Németország november 11-én kapitulált, de Weberék mégsem akartak egyedül dönteni ilyen kényes kérdésekben. Ezért Karl Schneller ezredest a bizottság két tagjával Trientbe küldték, hogy távirón megkérje az AOK-tól az erre vonatkozó utasításokat. Ekkor már az sem volt egyértelmű, hogy még mindig IV. Károly-e a hadsereg fővezére. A fegyverszüneti feltételek között magyar szempontból legfontosabb rész a következő:

„A hadsereg- főparancsnokságnak

Baden

Pádua 1918 nov. 1-én.

A mai napon már beküldött jelentésem kapcsán. November 1-ének délutánján megbeszélést folytattam Badoglio tábornokkal, az olasz vezérkar főnökének helyettesével, a kitől az átnyújtott fegyverszüneti feltételek kefelevonatában előforduló különböző értelmetlenségeknek tisztázását kértem. Ezekre a következő tájékoztatásokat kaptam:

az 1. ponthoz. A fegyverszünetnek órája, demarkációs vonal, semleges területnek megállapítása, a csapat és lakosság élelmezésére vonatkozó rendszabályok jelenleg tanulmány tárgyát képezik.

a 3. ponthoz. Ez a pont megállapítja ugyan a háború alatt Ausztria-Magyarország által megszállott egész terület kiürítésének feltételét, de csak a délnyugati fronton határozza meg a vonalat, amely mögé »az osztrák-magyar csapatok visszavonandók. Badoglio tábornok erre vonatkozólag kinyilvánítja, hogy a montenegrói és szerb hadszíntéren, valamint Romániával, Ukrajnával és Lengyelországgal szemben a jelenlegi birodalmi határ képezi a kiürítésnél tekintetbe veendő demarkációs vonalat.«⁷⁸⁷

Mint a Weber bizottság magyar tagja, Nyékhegyi Ferenc ezredes könyvében megjegyzi, ez utóbbi kitétel az, ami a történelmi Magyarország határaitól rendelkezik, mégpedig azokat érintetlenül hagyja, mivel nem említi. A bonyodalmak ezt követően kezdődtek, mivel az AOK a súlyos feltételeket nem fogadta el rögtön, de a fronton minden óra késlekedés emberek életébe került. Weber tábornok ezt szem előtt tartva igyekezett gyorsítani a folyamatot mind az AOK-nál, mind Badoglionál, aki viszont sajnálattal ugyan, de közölte, hogy a háború magasabb szempontjai miatt az ellenségeskedést csak akkor fogják beszüntetni, ha a szerződést elfogadták.

November 2-án délután 5 órakor az olasz hadsereg-főparancsnokság kézhez juttatta a bizottságnak a fegyverszüneti feltételek végleges francia szövegét, egyben átadták „a Diaz főparancsnok aláírásával ellátott jegyzéket, amely szerint a feltételek elfogadásának határideje november 3-ka és 4-ke közötti éjjélkor jár le.”⁷⁸⁸ Ezen újabb fejlemények Badenba történő célba juttatását a bizottság magyar tagjára, Nyékhegyi Ferenc ezredesre bízták, de ez elmaradt, mivel az olaszok folytatták támadásukat és ezzel lehetetlenné tették az ezredes eljutását Trientbe. A megbízható Hughes-távíró helyett rádióon voltak kénytelenek továbbítani az információkat, amelyet viszont az olaszok is lehallgattak. A Weber bizottság és az olasz fegyverszüneti bizottság november 2-án este 9 órakor összeült, hogy a részleteket megbeszéljék, ami elhúzódott másnap hajnali 3 óráig. Az olaszok minden ellenvetést elutasítottak és „minduntalan” közölték, hogyha nem fogadják el a feltételeket, akkor azonnal megszakítják a tárgyalásokat. Az olasz előrenyomulás ezalatt újra megkezdődött, illetve folytatódott. És bár a Weber bizottság teljesen tisztában volt azzal, hogy „a fegyverszüneti szerződésnek csak pillanatnyi elodázása is a már teljes bomlásban levő hadseregünkre mily súlyos horderejű következményekkel jár, s bár a bizottság felelősége [sic!] teljes tudatától a legnagyobb mértékben át volt hatva, még sem volt módjában a fegyverszüneti feltételeket a hadsereg főparancsnokságnak megkövető utasításai ellenére s az utóbbinak hozzájárulása nélkül aláírni.”⁷⁸⁹ A döntés tehát nem tűrt halasztást, és ez abban is tükröződött, hogy Weber tábornok november 2-án és 3-án egymás után küldte az AOK-nak döntést sürgető táviratait, rádióüzeneteit.

Az AOK késlekedésének egyik fő oka az volt, hogy IV. Károly vonakodott aláírni a háborút lezáró szerződést, amivel Németországot magára hagyja. Arz vezérezredes Schönbrunnba ment, hogy a királlyal személyesen vitassa meg a felmerült, és egyre veszélyesebben tornyosuló fejleményeket. Az uralkodó ennek a problémának akkora

jelentőséget tulajdonított, hogy november 2-án este izgatottságában inkább lemondott hadsereg-főparancsnoki tisztéről, amit Arzra ruházott át, de ő sem akarta elvállalni a sorsdöntő szerződés aláírását, ezért a rangidős Kövess tábornagy kapta meg a főparancsnokságot. Annak Újvidékről való beérkezéséig Arz helyettesítette és ilyen minőségében is parancsolta meg a harc rögtönli beszüntetését. Az AOK két legfőbb vezetőjének hibái, mint IV. Károly rossz, téves politikai helyzetfelismerései és Arz határozatlansága engedték, hogy a fejlemények idáig tornyosuljanak, és hogy bekövetkezzen a végzetes 25. óra. A háborút már 1917 végén, vagy 1918 elején be kellett volna fejezni. Schönbrunnban 1918 októberének végén, és november elején egyfolytában tanácskoztak, a fontos döntések meghozatalát egyre tologatták. Bécsben ráadásul két kormány és két parlament is „versenyzett” egymással.⁹⁰ Schneller ezredes folyamatosan táviratokkal bombázta Badent, ahol Waldstätten ezredessel⁹¹ tartotta a kapcsolatot, aki viszont félóránként hívta Schönbrunn.⁹² Az új osztrák államtanács meg kijelentette, hogy mivel hogy nem ő indította meg a háborút, ezért semmi felelősséget nem vállal a fegyverszünet rendkívül súlyos feltételeiért. És így a vita ment órákon át, míg „az éjszakai szakadatlan tárgyalásokban és izgalmakban ereje végére ért uralkodó erre nem bírt már tovább idegein uralkodni és teljesen magánkívüli felindulásában elrendelte, hogy ha az ügyek így állanak, vonják vissza az ellenségeskedések azonnali beszüntetésére vonatkozó parancsot.”⁹³ Ezzel kezdődött volna újra minden hercehurca előről.

A Trientből éppen Padovába visszainduló Schneller ezredes meg is kapta a visszafordulásra vonatkozó AOK-sürgönyt, de azt nem akarta végrehajtani, mire jött a felsőbb utasítás, hogy meg kell semmisíteni „a fegyverszüneti feltételek elfogadását tartalmazó 2100. sz. sürgöny másolatát”. Csakhogy Schönbrunnban megint változott az álláspont, mivel megérkezett Krobotin tábornagy, a Tiroli hadseregcsoport megbízott parancsnokának távirata, amely szerint a 10. hadsereg összes hadosztálya „az ellenségeskedések azonnali beszüntetésére vonatkozó parancsot” tudomásul vették, és azt visszavonni már nem lehet. Közben az osztrák államtanács is formailag elfogadta a fegyverszüneti feltételeket. Erre újra működésbe léptek a távirókészülékek és minden illetékesnek leadták a fegyverszüneti feltételek elfogadását.

Weber tábornok a fegyverszüneti szerződést 1918. november 3-án, délután 6 órakor írta alá, amelynek hatására közel 1 300 000 osztrák–magyar katona indult meg Ausztria, Szlovénia irányába, illetve a Balkán és az ukrán területről, hogy hazamenjen. Szinte minden nagyobb katonai alakulatnak valóságos poklot kellett átélnie, mikor a nacionalista és bolsevik forradalmaktól felfordult területeken keresztülvonultak. Mondani sem kell, a magyar egységek voltak a legnagyobb veszélyben. A fegyverszüneti szerződés életbe lépésének bizonytalansága több főtisztnek gyanús lett, és inkább továbbra is hadiállapotban levőnek nyilvánította magát, vagyis még november 4-én is tovább harcoltak, sokan így kerültek el a hadifogságot.⁹⁴ A szerződés aláírása előtt Weber tábornok szóba hozta az ellenségeskedésnek azonnali beszüntetését, mivel saját részről ez már november hó 3-án hajnalban el lett rendelve. Badoglio tábornok viszont a leghatározottabban kitarított amellett, hogy az olaszok számára a harc befejezése csak 24 órával a fegyverszüneti szerződés aláírása után, vagyis november 4-én délután 3-kor ér véget. Nyilvánvaló volt, hogy az olaszok könnyűszerrel akartak nagyszámú hadifoglyot ejteni, ami ellen tenni már semmit sem lehetett. Mint Rubint Dezső tábornok megjegyezte: „*A hadsereg-főparancsnokság [AOK] kétségkívül végzetes hibát követett el, hogy midőn a fegyverszüneti feltételek hosszas huzavona utáni elfogadásához hozzájárult, ezzel egyidejűleg intézkedett, hogy az ellenségeskedést azonnal be kell szüntetni és nem várta be a fegyverszüneti bizottság tárgyalásának eredményét.*”⁹⁵ Ennek következtében az olasz haderő többnyire

a már nem védekező osztrák-magyar katonák tízezreit kerítette fogságba. Rubint szerint ekkor „*Egy másik feltűnő jelenség az, hogy a hadsereg-főparancsnokság törvényes rendeltetésük dacára nem a honvéd hadosztályokat állította Magyarországra megvédésére.*”⁹⁶ Mint fentebb utaltunk rá, az AOK egyetlen magyar ezredet sem volt hajlandó időben Budapestre küldeni, amit nehéz másként magyarázni, minthogy a frontvonalat nem akarták megbontani és Ausztriát a legjobb ezredekkel védelmezték. Az AOK taktikázása azonban Magyarország belső biztonságát ásta alá, igen nagy százalékban, hiszen mások is követtek el ezzel kapcsolatban hibákat. A Magyarországra nézve negatív események kezdtek nagyon különösen összehangolódni.

(*Szándékosság, vagy hozzá nem értés?*) Az AOK súlyos hibáira a mai napig nincs valódi magyarázat. IV. Károly és Arz szándékossága, illetve felelősségük a magyar ügyekben nem vonható kétségbe. Az uralkodó politikai kérdésekben való járatlanságát és bizonytalanságát jól mutatja IV. Károlynak egy saját kezű feljegyzése 1918. november 2-áról miszerint: „A magyar csapatok fogságba esését kívánom, nehogy e parasztok a jelenlegi forradalmi kormány ellen forduljanak.”⁹⁷ Köztudott volt, hogy az osztrák-magyar vezérkarnál a vezető beosztású, magyar származású és magyar érzésű tisztek kis számot, 6-8%-ot tett ki, és ezek sem a meghatározó állások voltak. A Badenben székelő AOK közönye és erélytelensége a legkritikusabb napokban feltűnő. Arz Artúr vezérkari főnök, aki november 3-áig a haderő főparancsnoka volt, erdélyi szász volt, de ennél is fontosabb lehetett az a túlzott udvariasság és szervilizmus, amely miatt IV. Károly választása rá esett, mint vezérkari főnökre. Az előző vezérkari főnök, Conrad von Hötzendorf egy sokkal keményebb, nyílt szavú főtiszt volt, akivel a király egyszerűen nem tudott együttműködni (ahogy Tisza István miniszterelnökkel sem), vagy nem akarta elviselni annak ridegségét. Az AOK-nál általánossá váló kapkodás és fejtelenség ellenére meg kell jegyezzük, hogy a király és az AOK nagyon is jól össze tudott dolgozni, ha arra szükség volt. Ugyanis, a honvédelmi miniszter, Szurmay Sándor szerint: „a magyar kormány minden egyes tagja, legfőképpen pedig a miniszterelnök [Wekerle Sándor] és én, a bolgár front összeomlása után, szinte összeszerokadtunk a magyar, főképp a veszélyeztetett Délvidékről való csapatok hazaszállítása érdekében vívott küzdelemben. A hadsereg-főparancsnokság állandóan azzal védekezett, hogy Magyarország déli részén nincs veszély és a magyar csapatokat a legfontosabb olasz frontról (persze mint sziklaszilárdan állókat) nem vonhatja el, mert ha ez a front összeomlik, elvesztettük a háborút végkép.”⁹⁸ Ennek a feladatnak a végrehajtása érdekében Szurmay 1918. október közepén Dormándy Henrik tábornokot küldte Badenbe, annak „jelkére kötve”, hogy érje el minél előbb és minél több magyar csapatnak Magyarországra való visszaszállítását. Dormándy tábornok Badenben minden ügyiratba betekinthezett, de magyar (honvéd) csapatok alkalmazásának kérdésébe beleszólni nem engedték.

Linder Béla hadügyminiszter november 2-án adatta ki általános leszerelési parancsát az AOK-n keresztül, igen erőszakos hangnemben követelve annak kihirdetését. Ez a parancs azt célozta, hogy magyar katonaság fegyverrel ne léphesse át a magyar határt, nyilvánvaló, hogy a Károlyi-kormány attól félt, ha csak egy ezred rendben hazatér, mielőtt hatalmuk megszilárdul, akkor polgárháborús állapotok között, de őket fogják azonnal elzavarni. Csakhogy alig volt olyan ezred, amely teljes rendben, fegyverzetét megőrizve hazatérhetett volna! Elég a 38. honvéd gyalogezred hazatérését megemlíteni, akiknek a harcéri állományából mindössze kétszázan értek vissza állomáshelyükre, Kecskemétre. A híres „Mollinary” bakák 1918. november 16-án érték el a magyar határt

Gyanafalvánál. Az ezred emlékkönyve szerint: „Amikor a csaknem háromheti erőltetett és zaklatott menettől agyoncsigázott ezred töredékei megpillantották az országhatárt jelző magyar felírású táblát, sok szemben könny csillogott és a felszabadulás jöleső sóhaja szakadt ki a keblekből, az otthoni rögöt talpunk alatt érezve. Rettenetes állapotban volt a maradék kis csapat. A legénység száma nem haladta meg a kettőszázat. November 18-án este érkezünk Kecskemétre. A vasútállomáson cigányzenekar pattogó indulóval fogadott, de nem volt ehhez sem hangulat. Sem érzés. Más, hej, de mennyire máskép vonultunk be Kecskemétre 1914-ben! De máskép képzeltük a hazatérést is!”⁹⁹ Ha az egyik legelitebb gyalogezred így tért vissza állomáshelyére, akkor elég valószínű, hogy a többiek sem voltak sokkal jobb állapotban. Voltak persze kivételek, mint a Nagymagyarai Raics Károly ezredes vezette budapesti 1. népfelkelő ezred, amely még 1918. október 27-én is támadta az ellenséget és 400 foglyot ejtett. Október 28-án délig kitartottak az ellenséges túlerő ellen, amikor parancsot kaptak a visszavonulásra. „Ezernyi veszedelmen és izgalmon keresztül a szlovén és jugoszláv nemzeti tanács forradalmi terrorjától lángba borult vidéken vezeti Raics fegyveres ezredét a megszokott teljes fegyelmezettséggel Budapestre, ahol 51 hónapi küzdelem után leszerelt és az embereket hazabocsátotta.”¹⁰⁰ Vagy a Tirolból jövő 40. honvéd hadosztály, mely „8397 puskával és 101 géppuskával, a 11. honvéd, és 10. lovas hadosztály 6000 karabéllyal, 120 géppuskával és 36 ágyúval érkezett haza.”¹⁰¹ Legalábbis a magyar határt ilyen felszereléssel érték el, mert onnantól a Károlyi-kormány gondoskodott, hogy a legénységet szétzüllesszék, és azok tömegesen hazaszökdőssenek. Az általános fejtelenségben és a politikai tájékozatlanságban november közepén a lőszerrel alig rendelkező egységek már amúgy sem sokat tehettek, de felhasználhatók lehettek volna. De bárhogy is, a 40. hadosztály a kivételek kivétele lehetett, és legfeljebb kisebb alakulatok zászlóaljok, de inkább csak századok tudtak hazatérni rendben, fegyverzetüket megőrizve.

Általánosan igaz, hogy a fogságtól megmenekült magyar csapatok a magyar határig teljes rendben jöttek, a felbomlás csak a határ átlépése után következett be, ahol a magyar kormány által kirendelt agitátorok fogadták őket, és a Károlyi-kormánynak megfelelő propagandát fejtették ki. Miközben a Linder-féle hadügyminisztérium tudatosan semmit nem tett a hazatérő katonaság élelmezésére, vagy vasúti utazásának megkönnyítésére, ezzel is a fegyelem megbontását gerjesztve, mint azzal is, hogy egy-egy hadosztályt kisebb részekre tagolva engedték csak tovább, és a tiszteket leválasztották a legénységtől. A szociáldemokrata párt szintén ilyen agitátorokat küldött ki a legénység pacifista „megdolgozására”, a hazai viszonyokról elégtelen ismeretekkel bíró katonaság félretájékoztatása tehát már a határon gőzerővel folyt. A Károlyi-kormány számtalan más, megtévesztő módszert alkalmazott az egyes, volt frontparancsnokok megtévesztésére, hamis ígéretek adva, amivel sikerült tovább növelni a zavart. A Károlyi-kormány felelőtlenségét és a hadseregtől való félelmét mutatja, hogy a frontok közelében maradt hadianyag elszállításáról sem rendelkeztek. Hatalmas értékű fegyver maradt így olasz, horvát, román, illetve ukrán területen, amit aztán később fel is használtak az egyes nemzetiségek, nem egyszer éppen Magyarország ellen.

Az olaszok váratlan előretörésükkel elzárták a két nagy visszavonulási útvonalat az Etsch- és a Rienz-völgyekben, ezzel az osztrák–magyar 10., a 11. és a 6. hadsereg hadosztályait sikerült bekeríteniük. Főleg azon hadosztályok kerültek fogságba, amelyek tartalékban voltak és az olasz támadás irányában feküdtek. November 4-én Weber tábornok tiltakozását fejezte ki az olaszoknak az ellenségeskedés 24 órával való önkényes meghosszabbítása miatt, de hiába, az olaszok ezen a napon 300 ezer hadifogoly elfogását kürtölték világgá. Azonban ahol ellenálltak, ott az olaszok nem tudták végrehajtani tervüket.

Számtalan magyar alakulat, öntudatos parancsnokkal az élén, sikeresen és rendben, akár harcolva is keresztül tudták vágni magukat. Mint a szombathelyi 83. gyalogezred és annak társzerede, a 106. gyalogezred, amelynek november 4-én is voltak veszteségei, és már osztrák területen kapták meg november 11-én a budapesti kormány azon parancsát, hogy magyar csapatok nem léphetnek fegyverrel Magyarország területére! Ez a két ezred a „közös” hadseregbeli 16. gyaloghadosztályba tartozott, és amikor a hadosztályparancsnok, Léderer Henrik altábornagy november 19-én, törzsével együtt jelentkezett a honvédelmi minisztériumban, nem fogadták, hanem egy alezredes útján azt a parancsot adták neki, hogy menjenek ők is haza, a csapatokat már hazaküldték. A hivatalos hatalom nem akart igazi katonákat látni, csak értékteleneket, könnyen megvesztegethetőket.

(A következmények. A káosz eluralkodik) Kevésbé ismert és tárgyalt fejezet a Károlyi Mihály kormányra lépése következtében eluralkodó köztörvényes, csoportos bűncselekmények elszaporodása. A Károlyi-kormány által október 31-ével bekövetkezett (kikényszerített) hatalomváltozás szinte első következménye volt, hogy még ezen a napon egy aláírás nélküli távirat ment az Igazságügyi Minisztériumból „a főügyészeknek és az országos büntetőintézeteknek, hogy mindazokat, akik a Btk. I-VII. fejezetében meghatározott (állam elleni) bűncselekmények miatt voltak fogva, azonnal bocsássák szabadon.”¹⁰² Ezt az utasítást aztán egymás után követték az újabb kiegészítések és utasítások, mint a november 6-ai, amelyben a „közrendre nem veszélyes elítélteket és letartóztatottakat” kellett szabadon bocsátani. Ez nem kis fejtörést okozott az ügyészségeknek, mivel nekik kellett eldönteniük, hogy egy-egy esetben a fogvatartott vajon politikai okokból támadt neki, például egy rendőrnek, vagy nem. Mint a törvényben fogalmaztak: „annak szabadelvű szempontokból történő mérlegelése, hogy az elkövetés indoka mikor tekinthető politikainak, a vádhatóság feladata lesz”.¹⁰³ Ezzel és a többi rendelkezéssel a Károlyi-kormány kinyitotta Pandora szelencéjét, mert egyrészt a vádhatóság hatókörét lecsökkentette, másrészt a politikai fogvatartottakon kívül a köztörvényeseket is könnyen szabadlábra helyezte. Ennek előjátéka már a Conti (ma: Tolnai Lajos) utcai börtön megrohanásával és az ottani foglyok, többnyire katonasökevények kiszabadításával megkezdődött. Október 31-én az Alkotmány utcai törvényszéki fogházból a tömeg kiszabadítja a „politikai” foglyokat, akikkel köztörvényesek is az utcára kerülnek, mint „Medvegy Vilmos” betörő, aki a proletárdiktatúra idején, az Országházban székelő „nyomozó osztály” főnökeként bukkan fel újra.¹⁰⁴

Az október 30–31-ei napokon a tömegek megfékezhetetlenné váltak és ennek következtében a közbiztonság szinte teljesen összeomlott, mivel „országszerte számtalan erőszakos cselekményre került sor, melyek elkövetői a frontokról rendezetlenül hazaözönlő katonákból, a települések nélkülözőiből, nincstelenekből kerültek ki.”¹⁰⁵ És gyaníthatóan abból a közel százezernyi katonasökevényből, akik már hónapok óta bujkáltak, és úgy tartották fenn magukat, ahogy tudták. A köztudatban rögzülttel ellentétben, a célkeresztben nem a falusi jegyzők álltak: „A támadások elsősorban üzletek, boltok, raktárak ellen irányultak. Ezek kifosztásakor gyakran a bűnbaknak tekintett tulajdonosokon, kereskedőkön is elégtételt vettek. Szétrombolták a vagyonosok lakásait, üzleteik berendezését, őket pedig elüldözték, bántalmazták, megölték. A szegényparasztság kifosztotta az uradalmak felszerelését, készleteit, szétrombolta a kastélyok berendezését. Előfordultak erőszakos földfoglalások is.”¹⁰⁶ A fegyveres csőcselék (mert ezt a megvadult tömeget tényleg nem lehet másként nevezni) ugyanakkor hivatalos személyeket, mint a csendőröket, jegyzőket, szolgabírákat is bántalmazott, megfélemlített. Több csendőrségi laktanyát is megrohantak, az benne lévőket bántalmazták,

a hivatalos iratokat megsemmisítették. Az egyik csőcselék november 1-én megtámadta a kecskeméti bíróságot, hogy az ott lévő foglyokat kiszabadítsák, de Gyalókay Sándor királyi ügyész ennek ellenállt, vagy csupán csillapítani akarta a támadókat, akit aztán a bíróság folyosóján agyonlőttek.

A szabadjára engedett csőcselék tehát nem csak Budapesten fordította fel a közbiztonságot. A korabeli ügyészségi jelentések „többszáz települést soroltak fel, ahol novemberben zavargások voltak. A jellemző megállapítás szerint »országszerte minden községben tömegesen követtek el rablásokat, fosztogatásokat, az ember élete elleni súlyos bűncselekményeket.«¹⁰⁷ Még a kalocsai nemzeti tanács is olyan határozatot adott ki, amely szerint: „anarchia dühöng, teljes a személy- és vagyónbizonytalanság, a polgárság elkeseredése határtalan a kormány tehetetlensége miatt”.¹⁰⁸ November 3-án, az illavai börtönből kitortek a fegyencek, vonatot szereztek, majd megindultak a főváros felé és a váci vasúti állomáson csak géppuskákkal sikerült legyűrni őket.¹⁰⁹ A kormányzat kénytelen volt lépni a fejtelenség megállítására érdekében, ezért november 7-én olyan utasítást adott ki az ügyészségeknek, hogy a fosztogatókat le kell tartóztatni, a katonákat át kell adni a karhatalomnak, a fogházak őrzetére vegyék igénybe a katonaságot és a nemzetőrséget. Ezt a rendelkezést ott tudták végrehajtani, ahol megfelelően erélyes parancsnokok kézben tartották a legénységet, sok helyen viszont nem ez volt a helyzet, és nem volt csendőrség, sok jegyző elmenekült, nem volt, aki végrehajtsa a nyomozást. A csoportos rablásokat elkövetőket így nehéz volt elfogni, de ilyenekre is sor került, akiket aztán – politikai elgondolásból – az igazságügyi minisztériumi rendelet szabadított ki. 1918 novemberének végére úgy tűnt, hogy az országban megszűnt a törvénykezés, mivel a fosztogatókat üldözni lehet, de letartóztatni, vagy hosszabb időre fogva tartani már nem.

A Károlyi-kormány november 11-én rendelkezett az új magyar hadsereg fölállításáról, el lehet gondolni, hogy ilyen előzmények után egy ilyen tervet mennyire vett komolyan a nép. November 29-én pedig arról rendelkeztek, hogy a rendőrség és a csendőrség létszámát föl kell emelni. Könnyű elgondolni ennek a két „hivatásnak” a népszerűségét azokban az időkben, amikor az állami hatóságok emberei folyamatos bizonytalanságban és megfélemlítetttségben éltek. A kormány féltve népszerűségét nem merte kihirdetni a statáriumot, de kénytelen volt eltűrni, ha azt helyi szinten mégis alkalmazták, mert nem tehettek mást.¹¹⁰ Ilyen volt a helyzet Magyarországon 1918 novemberében (és az 1919-ben csak tovább romlott), amikor egy sokkal nagyobb veszedelem fenyegette az országot, a több irányból megindított katonai intervenciók.

(A belgrádi katonai konvenció) A két világháború közötti szakirodalom a Weber–Diaz fegyverszüneti szerződést nem tartotta végzetesnek Magyarország számára, eltekintve a kényszerítő körülmények miatt fogságba került tízezrek tragédiáját. Az AOK felelőtlenséggel határos szerepét kevesen számították be a fő hibák közé és a valódi katasztrófának a belgrádi katonai konvenció aláírását tartották. Mert külön problémát okozott, hogy amíg a Padovában megkötött fegyverszünet során a történelmi Magyarország határait vették alapul a demarkációs vonal meghúzásánál, addig a Károlyi-kormány november 13-án egy teljesen új szerződést írt alá Louis Franchet d’Espèrey tábornokkal, a keleti szövetséges hadseregek főparancsnokával. A Károlyi küldöttség november 7-én utazott le Belgrádba, de onnan hamar vissza is tértek, így történt, hogy a november 8-án lemondott Linder, mint tárca nélküli miniszter leutazik délre és szignálja a belgrádi szerződést. Ennek az új „konvenciónak” legfontosabb rendelkezése volt, hogy már nem a régi, történelmi határ lett a demarkációs vonal, hanem az mélyen bent húzódott az országban Pécsnél, Bajánál, Marosvásárhelynél,

Besztercénél, északon még nem rendelkeztek arról. A konvenció azon pontja, hogy az antantsapatok minden stratégiaileg fontos helyet megszállhattak, már a padovai szerződésben is benne volt.

Belgrádban már szó sem volt a régi (történelmi) határok megtartásáról, az ideiglenes demarkációs vonal vészesen az ország testébe vágott. A francia tábornok tudta, hogy azok már bizony az új országhatárok lesznek a magyarokra nézve, hiszen kétségtelenül azt célozták, és ezt a Károlyi-küldöttség is felismerte, ezért nem merték rögtön aláírni. A küldöttség azon is fennakadhatott, hogy a konvenció szövegéből kimaradt „a 18. cikkely, amely eredetileg leszögezte, hogy »az ellenségeskedések a szövetségesek és Magyarország között megszűntek«”.¹¹¹ Vagyis a hadiállapot továbbra is fennmaradt. Ilyesmit nem szoktak tévedésből kihagyni egy katonai jellegű konvencióból. A francia tábornok vélhetően heves vitára számított, kemény hangú fogadkozásokra és tiltakozásra nem pedig egy lelkesedéstől fűtött baráti megbeszélésre. A küldöttséget vezető Károlyi ugyanis azzal kezdte, hogy felolvasott egy memorandumot, melynek bevezetőjében kimondta: „Ezt a háborút a feudális Magyarország csinálta.” Vagyis saját hazáját kezdte vádolni a világháború kirobbantásával, ami akkor a téves közvélekedést fejezte ki, de d’Espèrey tábornok rögtön közbevágott, hogy ők, mármint a magyarok nem semlegesek, hanem legyőztek, ezzel Károlyinak azon taktikázása vagy inkább csúsztatása, hogy az ő kormánya nem vállal felelősséget a világháborús magyar kormányzatokkal, nem sikerült. Ez bizony kemény pofont jelentett, mert a Károlyi-kormány egész működését arra építette fel, hogy ők radikálisan más szemléletet képviselnek, mint az előző, „feudális” kormányzatok. Az ellenség szemében azonban nem a kormányzat világpolitikai szemlélete volt a döntő, hanem hogy Magyarországot képviselték, azt az országot, amelyet az antant már képzeletben felosztott a környező kisállamok között. A francia tábornok nem szabadító és szövetséges volt, hanem hódító, aki nem ismert könyörületet annak a népek képviselőivel szemben, amelynek katonái a legtovább tartottak ki a túlerővel szemben.

Gróf Károlyi lelkivilágát könnyen elgondolhatjuk, miután a társadalom másodlagos erőivel, a lezúllott és deprimált, mindenre kapható tömeggel sikerült hatalomba kerülnie, egyfajta győzelmi tudatban utazott le délre, azt gondolván, hogy lendületével az antant, valamint a béke őszinte híveként majd a francia tábornokot is lehengerli. Ez súlyos tévedésnek és könnyelműségnek bizonyult! Károlyiék zavaros politikai elképzeléseikkel szemben a franciák egyszerűen hatalmi érdekérvényesítést hajtottak végre. Mint Ormos Mária leírta: „Magyarország megszállása tehát mind politikai, mind katonai szempontból elsőrendű francia érdek volt.”¹¹² Az antant főtárgyalója, Franchet d’Espèrey tábornok nem is értette, hogy Károlyiék mit képviselnek, csak azt látta, hogy egy csapat, az alkalomhoz illetlenül „laza” öltözetben (Károlyi térdzoknijban és térdnadrágban – knickerbockerben) jelent meg az előtt, aki súlyos feltételeket akar rákényszeríteni a magyar kormányküldöttségre, mint az adott demarkációs vonal összeszűkítése. Le sem ültette Károlyiékát a sötét hangulatú tárgyaláson, pedig Károlyi a többiekkel együtt úgy néztek rá, az ellenségre, mint várva várt nagybácsira. A tábornok viszont kíméletlen volt, kioktatott és diktált, annál keményebben, minél jobban felismerte látogatói gyengeségét. Amikor pedig d’Espèrey tábornok azt is észrevette, hogy köztük van a katonatanács egyik tagja, Csernyák Imre a rangjelzéseitől megfosztott egyenruhában, akkor egyrészt nagyot csalódott („hát eddig sülyedtek?” – Vous êtes tombés si bas? – szaladt ki a száján), és onnantól kezdve nem keményen, hanem megalázóan beszélt a küldöttséggel. Mindössze némi megkülönböztetéssel élt végül Károlyi irányában, mivel ő volt a társaság vezetője, ezt a nimbuszt nem akarta teljesen lerombolni, hiszen szüksége volt rá, amíg az antantrendelkezéseket végrehajtja.

Károlyi már vélhetően azzal baklövést követett el és áthágta a politikai etikett íratlan szabályát, hogy államfőként elment tárgyalni egy idegen hatalom főképviselőjéhez, ahelyett, hogy megelégedett volna a külügyminiszter, vagy a hadügyminiszter leküldésével. Hiszen Franchet d’Espèrey tábornok nem is volt politikai tényező, tehát egymáshoz képest még mindig a magyar miniszterelnök volt magasabban, még ha minden más tekintetben a francia tábornok dominált. Tisza István biztosan nem tett volna így, vagy ha le is utazott volna délre, legalább egy olyan semleges helyszínt választott volna, oda kérve a d’Espèreyt, hogy megjelenése ne látszódjon megalázkodásnak. Louis Franchet d’Espèrey tábornok már ebből a kapkodó sietségből sejthette, hogy mire számíthat, de arra a hason csúszásszerű „antréra”, amit Károlyiék bemutatnak, azért mégsem számított. Talán úgy összegezhető a francia tábornok magatartása, hogy bárki (akár maga József főherceg) is ment volna le Belgrádba tárgyalni, akkor is a padovai feltételeknél rosszabbakat kapott volna, mert Párizs számára ez volt a cél, legfeljebb a megalázást úszta volna meg.

Bizonyos mértékig érthető Károlyiék taktikázása, hiszen a győztes hatalmakkal szemben, annak egyik fő képviselője előtt, szükség volt kompromisszumkészségre, csak hogy Károlyiék Belgrádban itt nem álltak meg, hanem további hibákat is elkövettek, mint a memorandum. Ez a senkitől sem kért, vagy elvárt memorandum felesleges ostobaság volt, mint az is, hogy Jászi Oszkár 1918 decemberében elment Erdélybe a románokkal tárgyalni, és ott hasonlóan megalázkodó hangnemben beszélt Magyarországról, de ezzel sem ért el semmit. Mint a kortárs Berzeviczky Albert fogalmazott a Károlyi-kormányról: „Belgrádban kijelenti egész Európa előtt, hogy mi voltunk a háború előidézői, s Aradon elismeri, hogy mi elnyomtuk a nemzetiségeket! E hármis beismeréssel megyünk most a békekonferencia elé. Nem mint tárgyaló fél, hanem mint beismerésben levő vádlott, aki csak azért jelenik meg, hogy ítéletét meghallgassa!...”¹¹³ A Károlyi kormány további diplomáciai hibáit, amivel lejáratták magukat és az országot, hosszan lehetne sorolni.

Magyarországon a raktárkészletek a fosztogatások miatt ugyan leapadtak, de még voltak tartalékok, az országhatárt még legalább egy-másfél évig lehetett volna szervezeten védeni, ha 1918 végére van egy kompakt magyar hadsereg. Szurmay Sándor, az előző honvédelmi miniszter szavaival élve, a belgrádi szerződésel „űgyszólván az egész országot is feladták”, kedvező alapot teremtettek a katonai és egyéb raktárak további fosztogatására és az ország megszállására, megkönnyítve mindezzel Trianon létrejöttét. Szurmay emlékeztetett: „Ha a magyar kormány észbe kap, még november közepén is oly fegyveres erőt tudott volna sorompóba állítani a szent hazai föld megvédésére, hogy Nagy-Magyarország határait teljes biztonsággal meg tudta volna védeni az amúgy is leszerelt román haderő és a cseh légionisták ellen, de a sokat szenvedett és kimerült Szerbiának sem jutott volna eszébe, hogy további harc árán próbáljon területet Magyarország testéből is foglalni.”¹¹⁴ A hadsereg összeomlását és további szétzüllesztését tehát követte a politikai tévedések sorozata.

(Károlyi Mihály és a felelősség kérdése) Gróf Károlyi Mihály politikusi-emberi magatartását, miniszterelnöki időszakát objektívabban figyelve nem a szándékos rosszindulat figyelhető meg, hanem inkább a korlátozott értelmi képességeiből fakadó felelőtlen gyengeség. Károlyi Belgrádban d’Espèrey tábornokkal tárgyalva ugyan felismeri annak megalázó stílusát, de nem horgad föl benne a büszkeség, nem csap az asztalra, nem kéri ki magának ezt a szemtelenséget, hogy valaki így merjen beszélni egy ország kormányfőjével. Nem, Károlyi inkább meglapul, és abban bíz, hogy ez a lenézés idővel enyhülni fog, majd ha újra és újra tanújelét adja az új „magyar” kormány pacifizmusának.

Károlyi és köre képtelenek voltak felfogni, hogy az antant két dolog miatt provokálta ki a világháborút: hogy Németország „világuralmi”, vagy inkább a világereszkedelemben betölteni kívánt szerepét meghiúsítsák, és hogy Ausztria-Magyarország rovására területi követeléseket hajtsanak végre a „kis” szövetségeseiknek, ezzel is saját hatalmi érdekszámjukat kibővítve. A Károlyi–Jászi páros nem érti ezt az egyszerű, nyers logikát, vagy inkább nem hisz benne, de amikor a gróf fölismeri, hogy mire megy ki a játék, addigra elfogy körülötte a levegő, a további kormányzás számára lehetetlenné válik és le is mondatják. Ő még ekkor sem adta volna föl, hiszen alig öt hónapja van kormányon, de a körülötte bábáskodó borsevisták egyszerűen félreállítják, hiszen amit tőle vártak, azt megtette: hatalomba emelt olyan személyeket, akik korábban a közelébe sem mehettek volna a parlamentnek. Károlyi egy végtelenül szüklátókörü, betegesen önhiht és gyenge személyiség volt, aki azt hitte, ő irányít másokat, holott éppen ő lett báb mások kezében.

Károlyi jellemgyengése, vagy túlzott engedékenysége olyan szégyenletes esetekhez vezetett, amelyek hallatára ma is az ember arcába szökik a vér. Mint Erdély román megszállása kezdetén, 1918. decemberében történt a szemtanú, Barabás Samu kolozsvári esperes szerint: „A Magyar Nemzeti Tanács fegyverrel látja el a románokat, ad nekik muníciót és az állampénztárból pénzt. Talán az is ki van kötve, hogy azokkal a puskákkal csak magyarokra lőhetnek?”¹¹⁵ Vagy a másik, a magyarországi Román Nemzeti Párt hivatalos lapja, az Aradon megjelenő Románul felszólítására már november végén megkezdődött a románok Gyulafehérvárra gyülekezése, amihez a Károlyi Mihály-kormány ingyenes különvonatokat bocsátott a rendelkezésükre, holott köztudott volt, hogy a szervezett népgyűlés fő célja Erdély egyoldalú elszakításának a kimondása Magyarországtól. Mert mint Erdély fő kormánybiztosa, Apáthy István közölte emlékiratában: „Egy szavahihető, előkelő gyulafehérvári ismerősöm írta nekem mindjárt a gyűlés után, hogy azon tízezernél többen semmi esetre sem lehetnek. [...] A gyulafehérvári határozat, ha a magyar kormány meg akarja gátolni, sohasem jöhetett volna létre. Igaz, hogy Gyulafehérváron oláh nemzetőrök kezében volt a fegyveres hatalom. De körös-körül még mindenütt volt elég erőnk, elég magyar csendőr és magyar nemzetőr. Magát Gyulafehérvárt is meg lehetett volna vérontás nélkül magyar fegyveres erővel szállni. Csakhogy nekem semmi intézkedési jogom nem volt; a magyar kormánynak kifejezett akaratával nem szállhattam szembe.”¹¹⁶ A Magyar Államvasutak haza is ingyen szállították a résztvevőket. A Károlyi-kormány pedig teljesítette a román hadvezetés és az antant követeléseit, legyenek azok a magyar érdekekre bármilyen hátrányosak is. Mi szükség volt mindezenre, amikor 1918 decemberében még alig volt Erdélyben román katonaság? Miért kellett megkönnyíteni a nyilvánvaló román elszakítási szándékot, ha nem azért, hogy a Károlyi-kormány kimutassa „jó szándékát” az antant felé? Holott tudniuk kellett volna, hogy ekkora alázat már gyalázat és árulás, hiszen kiszolgáltatták az erdélyi magyarságot egy vele ellenséges, erőszakos balkáni népnek.

Az eddig elmondottakban kísérletet tettünk arra, hogy Magyarország száz évvel ezelőtti összeomlásának legfőbb okait egybegyűjtsük. Szükség volt erre azért is, mert egy annyira sajátos összeomlásról beszélhetünk, amely valóban a térség további sorsára is meghatározó lett. Hiszen pusztán Ausztria szétesése nem érdekelt igazán senkit, az osztrákokat sem, legfeljebb a Habsburg családot, és nyugati szomszédunk területi veszteségei semmiképpen nem indokoltak egy olyan mérvű revíziót, mint Magyarország esetében. Osztrákok tömegei nem kerültek idegen, és velük kifejezetten ellenséges megszálló hatalom alá, kivéve Dél-Tirolt. Magyarország számára viszont erkölcsi, morális kötelességévé vált, hogy a diktátumokkal elszakított területek egy részét, legalább azokat, ahol a magyarság nagy számarányban élt, megkísérelje visszakapni, ez a törekvés azonban túl sok

érdeket sértett, azt sikerre vinni csak nagyhatalmi hozzájárulással lehetett elgondolni. Az Osztrák–Magyar Monarchia katonai vereségét szorosan nyomon követő politikai összeomlásakor azt látjuk, hogy a Monarchia összes nemzetisége összefogott, hogy saját államot állítsanak föl, vagy hasítsanak ki a birodalomból, és kizárólag Magyarország került abba a helyzetbe, hogy rögtön védekeznie kellett (volna) a mohó szomszédok aspirációitól. A magyar területek védelmét ráadásul három irányból is biztosítani kellett (volna), amely nemcsak katonailag lett volna nagy kihívás, de a politika, a hátszág szempontjából is, mivel ezt az állapotot a békekonferencia megkezdéséig fenn kellett volna tartani. Ez a körkörös védekezés az első perctől azért nem tudott megvalósulni, mert a Károlyi-kormány tönkretette azt a haderőt, amely erre a feladatra képesnek érezte magát. Az anyagi feltételek – ha leromlottak is – adottak voltak, még mindig volt elég fegyver az országban, hogy a szintén rosszul felszerelt szerb, román, cseh csapatokkal felvegyék a harcot. Ennek a küzdelemnek nem tudjuk, mi lett volna a vége, mivel a Károlyi-kormány meg sem próbálkozott ilyesmivel, hanem felemelt kézzel, hamis elképzelések és a „pacifizmus” jelszavában bízva várta az antant döntését.

Károlyi tevékenységével kapcsolatban a legsúlyosabb vádat Herczeg Ferenc fogalmazta meg: „A Károlyi-forradalom a magyargyűlölet lázadása volt.”¹¹⁷ Tény, hogy Károlyi nem tehet arról, hogy a Monarchia katonai vereségét szenvedett egy önvédelmi háborúban a hatalmas túlerővel szemben. Kizárólag az AOK-vezetés okolható azért, hogy nem vették a bátorságot, hogy legalább 1918 elején vagy nyarán, bármilyen nehéz feltételekkel is, de békét kössenek. Bár egyes kortársak szerint része volt benne, azt sem lehet számon kérni Károlyin, hogy a Wekerle-kormány a lehető legrosszabbkor lemondott. Viszont az ezt követő majd fél év döntéseiért neki kellett volna számot adni bíróság előtt, ha nem menekül emigrációba. Száz év távlatából mindössze annyiban lehet tompítani Herczeg véleményét, hogy vélhetően Károlyi Mihály nem szándékosan tette azt, amit tett, vagyis hogy „lefegyverzési” politikát folytatott. Mint Károlyi is írja: „... nemcsak a háború vége felé, hanem egy darabig a háború befejezése után is hittem abban, hogy annak a nagyszabású propagandának, amely a wilsoni elvekkel indult meg, eredményesnek kell lennie. Lehetetlennek tartottam, hogy különösen az amerikaiak, akik ez elvek alapján csatlakoztak az antant háborújához, amikor a leszámolásra kerül a sor, egyszerűen belenyugodjanak kijátszásukba és elejtésükbe. – Ő lehetetlennek tartotta, – jegyzi meg Herczeg – de hát csalódott! Ki tehet róla?”¹¹⁸ És kit érdekel az utólagos mosakodás, amikor az elkövetett hibák és bűnök visszafordíthatatlan folyamatokat gerjesztettek, nem elfelejtve, hogy Trianonban mindössze rögzítették az akkori határviszonyokat, ráütötték a pecsétet arra, amit addig elértek a környező államok seregei. Ezért a felelősség alól nem lehet felmenteni a „vörös grófot” azzal, hogy ő jóhiszemű volt, és nem látta előre tetteinek lehetséges negatív következményeit. Ez semmilyen bűn, mondjuk ki: a hazaárulás, elkövetése alól nem lehet mentség.

JEGYZETEK

1	József főherceg: A világháború, amilyenek én láttam. Budapest, 1926. VII. kötet. 475. o.	börtönébe került. Ha igaz, Szamuely Tibor fel is akarta akasztani.
2	Rubint Dezső: Összeomlás. Budapest, 1933. 4 139. o.	Vitéz Doromby József: A volt cs. és kir. 38-as gyalogezred Története és Emlékkönyve. Budapest, 1936. 375. o.
3	A történelem fintora (vagy igazsága?), hogy mind Lovászy, mind Fényes a proletárdiktatúra	5 Vermes Gábor: Tisza István. Osiris, 2001. 468. o.

- 6 Vermes, 2001. Uo.
- 7 Svetozar Boroević (horvátul: Borojević) von Bojna, 1856–1920. A Kárpátok védője 1914–1915-ben, majd az olasz frontra kerül, ahol kiérdemli az „Isonzó oroszlánja” elnevezést, soha nem veszített csatát.
- 8 Sréter István: A Bádeni hadsereg-főparancsnokság 1918 októberében és a hadsereg felbomlása. Budapest, 1922. 8. o.
- 9 A 6. hadsereg parancsnoka 1918. júliustól: Alois Eduard Maria Alexander Konrad Schönburg-Hartenstein lovassági tábornok, 1858–1944.
- 10 Sréter, 1922. 8. o.
- 11 A 11. hadsereg parancsnoka 1917 márciusától: Viktor Scheuchenstuel vezérezredes, 1857–1938.
- 12 Sréter, 1922. 11. o.
- 13 Báró vihari Willerding Rezső (Rudolf), gyalogsági tábornok (1866–1928), a nemzeti hadsereg első főparancsnoka. A Katonai Mária Terézia-rend lovagkereszt tulajdonosa.
- 14 Sréter. 1922. 12. o.
- 15 Sréter, 1922. 10. o.
- 16 Szende, 1933. 30. o.
- 17 József főherceg, 1926. 485. o.
- 18 Sréter, 1922. 12–13. o.
- 19 Báró Kövessházi Kövess Hermann tábornagy, 1854–1924. 1918. október 22-től a Kövess-hadseregcsoport parancsnoka az olasz fronton, majd 1918. november és december 19. között a cs. és kir. hadsereg főparancsnoka. Balla Tibor: A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. 2010. 193. o.
- 20 Rubint Dezső: Adatok a magyar katona szerepléséhez a világháborúban. Budapest, 1922. 15. o.
- 21 Rubint, 1922. 15. o.
- 22 József Ágost Viktor Klemens Maria, tábornagy (1872–1962), osztrák főherceg, magyar királyi herceg, rövid időre Magyarország helytartó-kormányzója.
- 23 Arz Arthur von Straussenburg vezérezredes (1857–1937). 1917. márciustól az osztrák–magyar haderő vezérkari főnöke, 1918. november 3. és november 10. között az osztrák–magyar haderő megbízott főparancsnoka. Balla, 2010. 61. o.
- 24 Rubint, 1922. 21. o.
- 25 Ferdinánd király román király ezen a napon adta ki a mozgósítási parancsot a hadseregnek, az előző napon a francia Berthelot tábornok, a román szövetséges katonai misszió vezetője: „fegyverbe szólította Romániát”, és 11-én a francia csapatok átlépték a Dunát Magyarország irányába. Ormos Mária: Padovától Trianonig. Budapest, 1984. 74. o.
- 26 Szende Zoltán: Magyar katasztrófa, 1918–19. Budapest, 1933. 39. o.
- 27 Az itt történt események nem egészen világosak. József, 1926. VII. kötet. 517–523. o.
- 28 Szende, 1933. 36. o.
- 29 Ezt így látta Lukachich Géza altábornagy is: „Pedig a magyar csapatok pillérei voltak a hadseregnek. Amikor ezek a pillérek kezdtek ingadozni, vége lett mindennek. A cseh és a nemzetiségi csapatok akkor már úgyszemlélték.” Lukachich: Magyarország megcsönkítésének okai. Budapest, 1932. 8. o.
- 30 Szende, 1933. 39. o.
- 31 Mint az Arz vezérkari főnök által kiadott parancsban is szerepel: „A tiroli lövészalakulatok már nem hajlandók életüket kockáztatni, hogy Dél-Tirolnak Olaszországhoz való átcsatolását megakadályozzák.” Idézi: József főherceg. 1926. VII. kötet, 532. o.
- 32 Rubint, 1922. 43. o.
- 33 Ligeti Dávid Ádám: A Monarchia utolsó vezérkari főnöke. Arthur Arz von Straussenburg élete és pályafutása. Budapest, 2013. Letöltés: 2018. október 25.
- 34 Rubint, 1922. 45–47. o.
- 35 Rubint, 1922. 48. o.
- 36 Rubint, 1933. 131. o.
- 37 Szurmaj Sándor: A magyar katona a Kárpátokban. Budapest, 2005. 223. o.
- 38 Szurmaj, 224. o.
- 39 Báró Somorjai Lukachich Géza császári és királyi altábornagy, katona szakíró (1865–1943). 1918. október 26-tól négy napon át budapesti kerület katonai parancsnoka.
- 40 A fővárosban állomásozó csapatok ellátatlanságáról, leromlottságukról lásd: Lukachich, 1932. 120–103. o.
- 41 József főherceg, 1926. VII. kötet. 548. o.
- 42 Ligeti, 2013. 205. o.
- 43 1918. október 23-án József főherceg Reichenauban találkozott IV. Károllyal, aki „... politikáról kezdett beszélni, elég optimisztikusan.” József, 1926. 495. o.
- 44 Rubint, 1933. 139. o.
- 45 Rubint, 1922. 65. o.
- 46 Rubint, 1922. 65. o.
- 47 Rubint, 1922. 65. o.
- 48 Rubint, 1922. 66. o.
- 49 Rubint, 1933. 145. o.
- 50 Rubint, 1922. 68. o.
- 51 Rubint, 1922. 78. o.
- 52 Báró Szerényi József (1861–1941) politikus, kereskedelemügyi miniszter, 1918. áprilisban kijelölt miniszterelnök, de megválasztásra nem került.
- 53 Lukachich, 1932. 55. o. Bogat vezérkari főnöke a magyarul szintén nem beszélő, cseh származású lovag, Karnitschnigg Maximilian volt.
- 54 Rubint, 1933. 154. o.
- 55 Hajdú Tibor – Pollmann Ferenc: A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918. Budapest, 2014. 375. o.

- 56 Szurmay, 2005. 230. o.
 57 Rubint, 1922. 68. o.
 58 Rubint, 1922. 68. o.
 59 Rubint, 1922. 69. o.
 60 A diadalmas forradalom. Szerk. Gellért Oszkár. é. n. 171–172. o.
 61 Mint József főherceg naplójából kiderül, ezt a vonalat lehallgatták – József főherceg, 1926. VII. kötet. 590. o. –, de ettől még Lukachich verziója tűnik hitelesebbnek.
 62 Rubint, 1922. 72. o.
 63 Lukachich, 1932. 136. o.
 64 Lukachich, 1932. 134. o.
 65 Lukachich, 1932. 138. o.
 66 Rubint, 1922. 70. o.
 67 Szurmay, 2005. 232. o.
 68 Szurmay, 2005. 234. o.
 69 Szende, 1933. 34. o.
 70 Szende, 1933. 45–49. o.
 71 Vitéz Deseő Lajos: A m. kir. szatmári 12. honvéd gyalogezred valamint menet- és népfőlkelő ezredeinek története. Budapest, 1931. 267. o.
 72 Szende, 1933. 53. o.
 73 Rubint, 1922. 48. o.
 74 Rubint, 1922. 89. o.
 75 Arz Artur: A központi Monarchiák harca és összeomlása, 1914–1918. Bp., 1942. 175. o.
 76 Sréter, 1922. 22. o.
 77 Szende, 1933. 49. o.
 78 Szende, 1933. 49. o.
 79 Viktor Weber von Webenau (magyarosan: Webenaui Weber Győző), gyalogsági tábornok (1861–1932). Az osztrák–magyar fegyverszüneti bizottság vezetője. 1916-ban a Lovćen-hegy elfoglalásánál mutatott személyes bátorságáért és az irányításért később a Katonai Mária Terézia-rend lovagkeresztjével tüntették ki.
 80 Ormos, 1984. 46. és 52. o.
 81 1916. december 30-án az antant hatalmak a központi hatalmak adott válaszukban „leszögezték, hogy a jövőben a Németország és szövetségesei által elkövetett »bűnök« (a háború kirobbantása, az okozott károk, valamint a hadviselők és a semlegesek ellen elkövetett háborús rémtettek) miatt »szankciókra, jóvátételre és garanciákra« van szükség.” Ez utóbbi három fontos elv a francia kormány követelésére került a szövegbe. Ormos, 1984. 16. o.
 82 Gabányi, A világháború története. II. kötet. Utolsó felvonások. é. n. 116. o.
 83 Gabányi, 115. o.
 84 Rubint, 1933. 177. o.
 85 Rubint, 1933. 189. o.
 86 Ostoba közjáték is lezajlott, mert közben a Károlyi-kormány jelezte, hogy mivel Magyarország függetlenné vált, Weber tábornok személyét nem fogadja el főtárgyalóként, és csak az események súlya alatt, hogy ne Budapest késleltesse az aláírást, egyezzen bele annak ideiglenes elfogadásába. Csakhogy Weber jogosultságát a bizottság vezetőjeként már korábban táviratban letisztázta a Károlyi-kormánnyal.
 87 Nyékhegyi, 1922. 17. o.
 88 Nyékhegyi, 1922. 19. o.
 89 Nyékhegyi, 1922. 22. o.
 90 Szende, 1933. 62. o.
 91 Egon von Waldstätten ezredes, 1939-től vezérőrnagy (1875–1951). Az antant propaganda elhárító osztály (der Feindespropaganda-Abwehrstelle (FASt.) vezetője, és egy időben IV. Károly kártyapartnere.
 92 Nyékhegyi, 1922. 28. o.
 93 Szende, 1933. 85. o.
 94 Szende, 1933. 100–101. o.
 95 Rubint, 1933. 63. o.
 96 Rubint, 1933. 166. o.
 97 Hajdú Tibor – Pollmann Ferenc: A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918. Budapest, 2014. 391. o.
 98 Szurmay, 2005. 219. o.
 99 Vitéz Dorombay, 1936. 377. o.
 100 Szurmay, 2005. 237. o.
 101 Rubint, 1933. 183. o.
 102 Dr. Nánási László: A magyar királyi ügyészség története, 1871–1945. PhD-értekezés. Szeged, 2010. 238. o. Letöltés: 2018. november 27.
 103 Idézi Nánási, 2010. 238. o.
 104 Gabányi, 118. o.
 105 Nánási, 2010. 240. o.
 106 Uott.
 107 Uott.
 108 Uott.
 109 Gabányi, 119. o.
 110 Nánai, 2010. 242. o.
 111 Ormos, 1984. 66. o.
 112 Ormos, 1984. 70. o.
 113 A memorandumot idézi Litván György: Jászi Oszkár. Bp., 2003. 142. o. In Berzeviczy Albert, Napló. „Az ország belepusztul ebbe a háborúba”. Berzeviczy Albert kiadatlan naplója (1914–1920). Kolozsvár, 2014. Szerk. Kovács Kiss Gyöngy, a jegyzeteket írta: Gali Máté.
 114 Szurmay, 2005. 242. o.
 115 Idézi Botlik József: A nemzeti önfeladás politikája. A Károlyi-kormány pacifizmusának csődje 1918 november–decemberében. Valóság, 2008. október. 34–62. o.
 116 Botlik, 2008. 60. o.
 117 Herczeg Ferenc: Arcképek. Gróf Tisza István. Budapest, 1934. 35. o.
 118 Herczeg Ferenc: Harcok és harcosok. Károlyi Mihály és az igazság. Budapest, 1934. 26. o.

Tíz éve hunyt el Daniel Carleton Gajdusek

Az 1976. évi orvosi Nobel-díjat megosztva kapta két kutató, bizonyos fertőző megbetegedések eredetének és terjedési mechanizmusának a felfedezéséért. Kettejük közül Daniel Carleton Gajduseknek, a National Institute of Neurological Diseases and Stroke kutatójának még az 1950-es években sikerült a Pápua-Új Guinea területén élő fore emberevő népcsoporton belül gyakori kuru betegség mindennapi vizsgálatával a fertőzés egy addig ismeretlen mechanizmusát felfedeznie. Az addig elismert nézetek szerint a járványos megbetegedéseket kizárólag vírusok vagy baktériumok okozhatnak, ellenben a felfedezés szerint bizonyos fehérjemolekulák is előidézhetnek.

Az anyai ágon magyar, apai ágon pedig szlovák származású Daniel Carleton Gajdusek 1923. szeptember 9-én született a New York állambeli Yonkersben¹. Az anyai nagyszülők, Dobroczi Dániel és Dunowszky Nina mindketten magyarok voltak, Debrecenben születtek, de csak az Egyesült Államokban ismerték meg egymást. Házasságukból született meg Dobroczi Ottilia, Daniel Gajdusek édesanyja.²

Apai nagyapja, Imrich Gajdusek a Szenicei járás Búdöskő (ma Szlovákiában Smrdaky) községben volt gazdálkodó. Fia – Daniel Gajdusek apja –, Karol Gajdusek fiatalon elszökött otthonról, s Bécsben állt be egy hentesüzletbe inasnak. Pár év múlva kölcsönként pénzen Amerikába hajózott, ahol házasságot kötött Dobroczi Ottiliával. Az alábbiakban Gajdusek professzor kora gyermekkoráról és magyar-szlovák gyökereiről a Fizikai Szemlében 1998-ban megjelent emlékező írásából idézek:³

„Noha anyai nagyszüleim egymás közt magyarul beszéltek, a vacsoraasztalnál apám és nagyapám magyar-szlovák keveréknyelven vitatta hosszan a politika fejleményeit és a borkészítés titkait. [...] Édesanyám hozzánk csak szép tiszta angolján beszélt. Önmaga megtanult görögül, latinul, németül, franciául, olaszul, spanyolul, jól beszélt magyarul és szlovákul is. De gyermekeivel egyik nyelvet sem használta. Ő, akárcsak húga és öcsöcse, Yonkersben született. Anyám New Yorkban végezte főiskolai tanulmányait. Testvérei a Cornell Egyetemen tanultak Ithacában. Nagybátyám villamosmérnök lett, nagynéném entomológiából doktorált.”

„Édesanyám, Dobroczi Ottilia, szuperromantikus pogány lélek volt, aki tiszteletet érzett minden vallás iránt, amelyikkel találkozott: katolikus módra érzett katolikusokkal beszélve, protestánsként a protestánsokkal, zsidóul a zsidókkal, mohamedánként a mohamedánokkal, hinduként vagy buddhistaként az ázsiaiakkal. Nekem és öcsémnek azonban ókori görög mítoszokat mesélt. [...] Megtanított arra, hogyan imádkozzam Zeuszhoz, Poszeidónhoz, Artemiszhez, Afroditéhez, Hermészhez és Pallasz Athénéhez, mielőtt még megismertem volna a bibliai történeteket.

Olvasta nekünk Longfellow »Hiawatha« indián meséit, a pueblo, síkvidéki és erdőlakó indiánok történeteit. Később következtek Grimm és Andersen meséi is, az ókori Egyiptom mítoszai, no meg a magyarok, hunok és lappok mondái. Hunor és Magyar regéjét és Attila csatáit előbb hallottam anyámtól, mint írni és olvasni tudtam volna. Talált számunkra sötét gótikus történeteket a Kárpátokból, germán és skandináv ősök vad mítoszait...”

Daniel Carleton Gajdusek gyermekkorában nyarakat töltött az apai nagyszülőknél Szlovákiában és a magyarországi rokonoknál. Tudományos érdeklődését az élettan iránt leginkább anyai nagynénjének, Dobroczi Irénnek köszönheti, aki a rovartan neves ku-

atatójaként Danielt már kisiskolásként megismertette az élővilág megannyi csodájával. Daniel a felsőfokú tanulmányait a rochesteri egyetemen, a Harvard Egyetemen és a kaliforniai műegyetemen végezte. Az USA Nemzeti Egészségügyi Intézetében dolgozva a trópusi betegségeket tanulmányozta, így jutott el Pápua Új-Guineába, ahol nagy jelentőségű felfedezését tette.⁴

A már korábban ismert birkák surlókérdője és a Creutzfeldt–Jakob-betegséghez felso- rako- zó úgynevezett kurukórról kiderült, hogy okozójuk „csak fehérje” („protein only”, azaz prion), amely fehérjemolekulák nem tartalmaznak nukleinsavat, vagyis eltérnek a hagyományos vírusoktól. Az 1980-as években aztán beigazolódott, hogy a birkák sur- lókérdőjét és napjaink rettegett járványát, a marhák szivacsos agyvelőgyulladását (BSE) ugyanolyan prionok okozzák. Ez utóbbi kör előidézője egy olyan prionfehérje, amely a fertőzött szarvasmarhákból nyert hús- és csontliszt formájában került a haszonállatok táplálékába. Gajdusek kutatásai feltárták, hogy a kuru azért terjedt a kannibál bennszü- löttek körében, mert a rituális emberevés során a halottaik agyát is elfogyasztották. Ha pedig abban fellelhető volt a betegségkeltő prion, akkor megfertőződtek vele, vagyis a fertőzés táplálkozás útján is terjedhet emberről emberre.

Magát a fertőzőképességet az adja, hogy a mutációval keletkezett prionok térbeli szerkezete eltér az egészséges idegsejtekben találhatóéktól, és saját formájukra alakítják át a normális szerkezetű prionokat. Ezek aztán további mintaként szolgálnak újabb és újabb prionok átalakításához, amelyek felhalmozódása végső soron az agyszövet sorva- dásához és szivacsos megjelenéséhez vezet.

Daniel Carleton Gajdusek az USA Nemzeti Tudományos Akadémiáján kívül tisztelet- beli tagja még vagy egy tucat tudományos akadémiának. 1988-ban megkapta az angol Királyi Antropológiai Társaság Huxley-érmét. Rendszeresen tartott előadásokat a po- zsonyi és magyar egyetemeken. A pozsonyi Comenius Egyetemen díszdoktorrá avatása- kor a következőket mondta: „A biokémiai kutatás során régebben vagy mostanában tett egyik felfedezés sem eredményezett végleges megoldást. Csak az emberi tapasztalatot szélesítik, no meg az alkalmazott technikákat is, amellyel sorsát elviselhetőbbé és élvez- hetőbbé teheti az ember. Ugyanakkor a kutatás mindig új problémákat hoz a felszínre. Ha a felfedezés eredményes, ez nem a végső megoldáshoz tár fel ajtót, hanem ahhoz, hogy jobban lássuk: milyen keveset tudunk. Minden fontos felfedezés fokozhatja – és fo- kozza is – tudásunkat, de egyben az új kérdések körét bővíti. Szembe kell tehát néznünk a végtelenséggel, ami bennünket körül vesz. Mi szerény kísérleteinkkel megismerni és megérteni próbáljuk ideiglenes jelentésüket ezen a Földön.”

Daniel Carleton Gajdusek a norvégiai Tromsøben hunyt el 2008. december 12-én.

JEGYZETEK

1	Hermann Péter (szerk.)(1981): <i>Ki kicsoda?</i> 3 Kossuth Könyvkiadó, negyedik kiadás, 221. o.	Daniel C. Gajdusek: Polikulturális örökségem – em- lékeim szüleimről. <i>Fizikai Szemle</i> , 1998/8, 260. o.
2	Marx György (2000): <i>A marslakók érkezése.</i> 4 Akadémiai Kiadó, 404. o.	Klein György: Mai Proteus – Carleton Gajdusek. <i>Fizikai Szemle</i> , 1998/8, 253–259. o.

Borsi-Kálmán Béla: *Pseudo-fociesszék* című könyvéről

Borsi-Kálmán Béla neve számomra mindezidáig annak a történésznek a neve volt, akinek kötete a magyar–román kapcsolatokról, illetve a regáti, speciálisan a bukaresti népesség szociálpszichológiai jellegzetességéről, aspektusáról, gondolkodásáról, viselkedésmintájáról és -módjáról,¹ alapműnek számít. Szerény véleményem szerint e dolgozatot tanítani kellene történelemből az egyetemektől a magyar diplomataképzésig.² Szóval: számomra Borsi-Kálmán Béla neve egy első rangú, az *annalesi* iskolához közeli, magyar történezt jelentette.

Nem kevés meglepetést okozott számomra,³ mikor egészen véletlenül megláttam e tárgyalt kötet beharangozóját a neves L'Harmattan Kiadó *Facebook-oldalán*, ezek után drótpostán természetesen gratuláltam is, ugyanis valamikor – hasonlóképpen Borsi-Kálmánhoz – e sorok szerzője is a labdarúgó pályát szerette volna választani (de ahogyan a szerző találóan meghatározza mindezt a 8. oldalon: „*negyedbemaradt focista*” maradt), következtetésképpen jól – rosszul átérzi, érzi, mit jelent az, hogy labdarúgás, illetve labdarúgó, mondhatni kollégát fedeztem fel ebből a szempontból is a kötet szerzőjében.

Borsi-Kálmán Béla velem ellentétben azonban jóval „*szakosodottabb*”: 1953 és 1970 között Romániában, majd Magyarországon szocializálódott futballból, ezzel szemben számomra a foci mindössze néhány évet jelentett. De talán mindegy is: úgy az 50-es, 60-as, mint a 90-es évek Romániájában a foci szerepe, illetve politikai felhasználása, társadalmi fogadtatása sok szempontból hasonlított: a labdarúgás sokkal több volt egyszerű sportnál.⁴ Az, hogy több is marad-e, arra nem tudok válaszolni. Számos jel arra mutat, hogy igen – számos jel arra mutat, hogy nem! Szociológiai szempontból akkor is, illetve talán napjainkig is, de az 1980–90-es években még biztosan, a focistákat egyértelműen társadalmi nimbusz övezte, minderre pedig az *Előszóban* nagyon jól érez, illetve mutat rá a szerző (5–11. oldal).

Áttekintve a tartalomjegyzéket, az Olvasó rájöhet, hogy a kötet nem egyszerű focistatörténetek megörökítése, nem is mindössze futballsociológiai jellegzetességek elemzése, hanem – a foci szűrőjét felhasználva – rendkívülien komplex vizsgálatok olyan jelenségekről, amelyek alapjaiban határozták meg a 19., illetve a 20. század evolúcióját, mindezt pedig olyan eredeti módon ötvözve, színesítve, amelyet jómagam eddig a magyarországi történetírásban nem tapasztaltam: pl. a nemzettudat és nemzetépítés, nemzeti mítoszteremtés, a magyar, a francia és a román társadalom állapota kapcsolatát a focival ilyen mélységekben, szétágazóan elemezve nem olvashattam. Három, látszólag ellentétes nemzettudat (magyar, román, francia) és a foci szoros összefonódásáról van szó. De ne rohanjunk ennyire előre!

A különféle fejezetek elemzése előtt a kötet struktúrájáról szükséges néhány szót ejtenünk. A fejezetek között a legtöbb alkalommal nincsen logikai kapcsolat, annak ellenére, hogy egyesek esetében eléggé közeli, hasonló problémákat elemez. Talán célszerűbb lett volna éppen ezért a kötetet másféleképpen strukturálni.

Kezdjük az első fejezettel, amely a gyanús „*Puskas*”, tehát nem Puskás, címet viseli. Szóval: a „*Puskas*” (*nekrológ helyett*) egy tömény elemzésnek induló megemlékezés Puskásról, a legismertebb magyarról, a magyar és a spanyol bombázóról. A fejezetben

olyan kérdéseket boncolgat, mint például, mivel magyarázható Puskás emblemikus figurává válásának oka a rákosista Magyarországon, de a francói Spanyolországban is, mivel magyarázható személyének varázsa mindenhol, ahol megfordult, miért mondta felesége, hogy Madridba kerülésétől „fogva más ember lett, egyszerűen más ember, egy *spanyollal több*” (15. oldal), úgyszólván miért lett Puskás számára Spanyolország amolyan „*eldorádó*”, illetve mint edző miért dolgozott elsősorban diktatúrákban? Ahogyan fogalmaz a szerző: „... ez már nem a focirajongó, hanem a történész okvetetlenkedése.” És meglepő történészi magyarázatot olvashatunk, amire személyesen nem gondoltam volna: „*Puskás valahogy vonzódott a parancsuralmi rendszerekhez*” (17. oldal), de ahogyan folytatja: „*Ez persze így túl egyszerű s rosszhiszemű okoskodás volna – egyszersmind méltatlan Puskás legendásan megnyerő egyéniségéhez.*” (17. oldal) A következő sorokban ki is fejtí, mire gondolt valójában: különféle, modern kori történeti példák révén a spanyol és magyar történeti, geopolitikai, geokulturális helyzetek hasonlóságára, úgyszólván a magyar és spanyol társadalmak evolúciójának hasonlóságai bizonyítják, hogy miért is tudott olyan jól integrálódni Puskás a spanyol társadalomba, miért is futott be egy újabb nagyszerű karriert: „*Puskás spanyol elfogadottsága, nimbusza sohasem ért volna csaknem eposzi magaslatokra –, ha nincs mögötte a spanyol és a magyar (nemesi típusú) társadalomfejlődés már említett rokon vonásaiból és mentális mélyszerkezeteinek hasonlóságából következő, azokra visszavezethető csaknem csere szabatos megfelelés (kompatibilitás).*” (19. oldal) Eszme-, társadalom-, illetve politikatörténeti elemzés a javából.

A regényes II. fejezet egy olyan kérdés elemzését tűzte feladatul, amely a 20. század egyik magyar *hungarikumának* vizsgálatáról, illetve ennek mítosztalanításáról szól („*Egy magyar mítosz: az Aranycsapat*”) (23–44. oldal). Sajnos a magyar történetírás elég keveset foglalkozik⁵ úgy általánosan nemzeti mítoszokkal (pedig mint minden modern nemzet esetében, ezek nagyon is léteznek),⁶ ellentétben pl. elsősorban a Lucian Boia neve által fémjelzett román történetírással.⁷ A „*mítosztalanítás*” nem nemzetellenes (az is lehet, de szakszerű művelői esetében ez kizárható), ahogyan vádolták Romániában pl. Lucian Boiat, hanem éppen ezzel ellentétes: a világ minden nemzetének megvannak a maga mítoszai, ezeknek a történészek általi kritikai elemzése, felülvizsgálata lényeges a történelmi folyamatok jobb megértéséhez, amelyek viszont nemegyszer éppen a nemzet érdekét, illetve ennek jövőjét szolgálják.⁸

Mindezt azért tartottuk fontosnak leszögezni, mivel a *szerző* kritikus attitűdje az *Aranycsapat*tal kapcsolatban nem ez ellen van, nem is e világverő csapat úgynevezett lejáratásáról szól, hanem éppen fordítva: komplex módon próbálja vizsgálni és megérteni a világtörténelem egyik legjobb, az addig mindenkit elverő (csak gondoljunk a londoni 6:3-ra) focicsapatának *berni* fiaskóját. Mi volt a háttérben, a mitikus hősöknek látott és láttatott csapat svájci vereségében? E fejezet ellenére számomra az *Aranycsapat mítosza* megmarad, viszont olyan tényeket és adatokat tudhattam meg, nem is beszélve a nagyon érdekes szociálpszichológiai vizsgálódásokról, fejtegetésekről, amelyekről eddig személyesen fogalmam sem volt. Szóval miért lett 2:3 Bernben és miért nem mondjuk, 8:3 ismét, hiszen, „... akkor is tönkre kellett volna verni a német alakulatot, ha – Kocsis szavaival – mind a tizenegyen bordélyban töltik az éjszakát.” (35. oldal)? Ezen töpreng a *szerző* egy egész fejezeten át, de ezen töpreng azóta is minden futballszerető magyar identitású ember, hogy az a csapat, amelyik valószínűleg a focitörténet legjobbja volt, s talán leszámítva az 1970-es brazil válogatottat, a legtöbb tudással bírt a maga korában, hogyan bírt veszíteni egy Puskás által aposztrofált, „*falábú*” német válogatott ellen?

Mielőtt nekikezdenénk a kérdés boncolgatásához, szükséges feltennünk azt a kérdést is: miért Magyarországon alakult ki olyan jellegű fociláz az '50-es években? Ezt a *szerző* a sikertelen 19. századdal, a torzóban maradt nemzetépítéssel, illetve a trianoni traumával magyarázza: a focipálya maradt, ahol az összmagyar *natio* tagjai kiélhették történelmi frusztrációjukat. A szellemes magyarázat, nagy ívű történelmi háttérmagyarázattal tetszetős, arra (még) nem mernék válaszolni, hogy mennyire reális is. Hiszen – ahogyan majd a 8. fejezet kapcsán kitérünk rá – úgy általánosan nem volt jobb sorsa Közép- és Kelet-Európa többi népének sem. Jómagam „*földhözragadtabb*” maradnék: e magyar sportjelenséget inkább abból vezetném le, hogy a már osztrák–magyar alapokra szerveződött magyar foci egyszerűen előrébb tartott, mint általában az európai,⁹ ez pedig egyrészt óriási tömegtámogatást biztosított, mindegyre pedig természetesen a kommunista politikai hatalom is ráépült.

Szóval lássuk a *szerző* által rendszerezett okokat, amelyek a mitikus *Aranycsapat* berni vereségéhez vezettek:

1. A magyar–német 8:3-as meccs során Puskás átgondolatlan beszólását „... *mond meg ennek a falábúnak* [Werner Liebrichről, az akkori német válogatott egyik sztárjátékosáról van szó], *hogy annyiszor viszem el a labdát a lába közt ahányszor akarom*”, amellyel porba alázta az ellenfél játékosát, a *szerző* nemcsak hogy nem tartja elégánsznak és sportszerűnek, de a berni vereség egyik okát is ebben látja. Az ezek utáni német becsúszás „eredményeképpen”, Puskás lesérülése azt jelentette, hogy nemcsak kihagyta a következő meccseket, illetve ezzel kiesett a formájából, hanem meginogott a vezéri pozíciója is a csapatban, ahogyan fogalmaz a *szerző*, az 1950 óta veretlen csapatgépezetbe homok került (35. oldal), illetve ahogyan emlékirataiban Otmar Walter megjegyezte: „*A magyarok idegesek – talán lelkileg össze is roppantak –, meg lehet verni őket*”. Ezt mintegy jelképezi, hogy az addig igazán megkérdőjelezhetetlen vezéregyenységnek számító Puskással a pályán – szóval a szimbolikus harctéren – Hidegkúti a legdurvábban üvöltözött. Aki focizott valamikor, illetve ismeri a pályák légkörét, tudja mit jelent ez: a *vezér* hatalma kikezdve, meginogva.

2. Puskás a sérülése miatt – véli a *szerző* – több helyzetet is kihagy, ami csak pszichikailag magyarázható: nem hitt annyira már önmagában. A korábban ezeket a helyzeteket százszázalékosan kihasználó Puskás megingott: megijedt volna élete legnagyobb lehetőségétől vagy mindez a sérüléssel magyarázható?

3. A döntőben Sebes Gusztáv szövetségi edző, szakterminológiával élve – mindmáig érthetetlenül –, felforgatta a csapatot (a 41. oldalon elsősorban). Mindezt senki nem mesélte el senkinek, és ahogyan a *szerző* fogalmaz, Puskás távozásával már soha nem is tudjuk meg ezeknek a döntéseknek a hátterét.

4. Különösebben ezzel sokat nem foglalkozom, csak megemlítem: a meccs előtti éjszakát a csapat egyik, vagy talán több tagja, nem az ágyban, pontosabban nem a saját ágyában töltötte. Minderre a *szerző* a 35–38. oldalon tér ki, a 36. oldalon pedig egy konkrét példát is szolgáltat: az első német gólnál hibázó magyar hátvédsor egy-két embere esetében több mint bizonyos, hogy nem pihentek a meccs előtt éjszakán.

Ezek az okok definiálhatóak mint a magyar önsorsrontás példái. Ha politikai, katonai, nemzeti szempontból a magyar katasztrófa Mohács, Trianon, akkor a magyar focinak az **Bern, 1954. július 4-e**. Ezzel szemben a németeknek *szociálpszichológiai* szinten, a vesztes világháború után, a fél világ gyűlöletétől kísérve, a *Das Wunder von Bern*¹⁰ visszaadta a lelkekben azt, amit Hitler és „csapata” földig romboltatott.

A *szerző* okfejtésével nagymértékben egyetértek; jéghideg kritika, de igaz: „*Ebben az összefüggésben sem volt semmilyen véletlen mindabban, ami 1954. június 20. és július 4. között s különösen a berni döntőben történt. Ellenkezőleg, minden magán viselte nemzeti*

gyarlóságainkat, a tehetség elfecsérlésének módozatait, a rossz szervezést, a széthúzást, a kisebbségi érzésekből fakadó kivagyiságot, az önbizalomhiányból eredő melldőngést, az érők hibás el- és beosztását, a kapkodást, a következtelenséget, az intrikákat, végül a pánikreakciók sorozatát.” (41. oldal)

A berni katasztrófa meglátásom szerintem azonban nem magyar jellegzetesség. Mikor olvastam e sorokat, képtelen voltam nem egy másik esetre asszociálni – és pedig Románia Svédország elleni vb-meccsére – (amelyet élőben volt szerencsém megtekinteni), amelynek román szempontból tragikus végkifejlete nem véletlenül jutatta eszembe a „*magyar Bernt*”. Az 1994. július 2-ai mérkőzés nem világbajnoki döntő (csak negyeddöntő), de a román futball számára felért azzal (az addig a dél-amerikai csapatokkal elbánó, Hagi által vezetett román válogatott bizony esélyes lett volna az elődöntőben Brazíliával szemben!). Igaz, hogy a meccsen Thomas Brodin a 78. percben vezetést szerzett, azonban Florin Răducioiu a 88. percben egyenlített, majd a *szárguldó szőke* a 101. percben mérnöki pontossággal lőtte ki Thomas Ravelli kapujának bal sarkát. Minden a román csapatnak állt: 2:1, román betonvédelem, a 102. percben pedig kiállították Stefan Shwarzot is. Mondhatni: Svédország a földön. 11 román kontra 10 svéd. És mi történik? A 115. percben, Kennet Andersson a „*felhőkben úszva*” befejezi azt a gólt (Prunea hálóírt kb. 25 centiméterrel „lefejelte”), amelyik lélekben összeroppantotta a román válogatottat (Belodedici és Petrescu 11-es hibázásai pedig minderre csak feltette a koronát) és azzal talán a román focit is. Ez a mérkőzés technikailag sem, taktikailag sem hasonlítható Bernhez (hiszen nem volt világbajnoki döntő), de a román szíveknek ugyanaz.¹¹ Akárcsak a magyar fátum, hogy a *szertőt* idézzem, a román esetben is előjött, habár egy nagyon jól felépített és fegyelmezett csapatról beszélhetünk, elég volt egy megingás a védelem és a kapus részéről, hogy az egész konstrukció földbe döngölődjön. Igazi kelet-közép-európai sztori, ha kissé fatalista akarok lenni, a mindenkori vesztesek sorsa? Kelet-közép-európai fátum vagy pedig más? Nem tudom. Döntse el az *Olvasó*. Azonban, az a tény, hogy Kelet-Közép-Európa a napjainkig *periféria* (és az is marad minden bizonnyal), megmagyarázza e vereségek mély, társadalomlélektani okait. Nevezhetjük akár *regionális vagy periferikus frusztrációnak*? Hasonló eseteket ismerünk még Közép-Európából, valamint Latin-Amerikából is, következőképpen egy e, két régió eszme- és focitörténeti összehasonlítása is nagyon érdekes témának bizonyulhatna.¹²

Visszatérve a *berni katasztrófához*: értelmetlennek tűnik már feszegetni, hogy ki miért játszott és ki miért nem játszott, hiszen mindez már a történelem kódéba tűnik el. Válasz nincs – s talán nem is lehet – fejezi be a *szertő*.

Tegyük hozzá: e fejezet egyáltalán nem mítosztalanította az 1950–1954-ig vereséget nem ismerő magyar válogatottat, hanem tárgyilagosabbá tette a megnyerhető, eltékozolt meccs történéseit, ezáltal pedig a világbajnokságot. Érdekes eljátszani a gondolattal – kontrafaktualitás keretei között –: mi lett volna ha? Mi lett volna Magyarországgal, a magyar focival? Ilyen lett volna vagy más irányban ment volna a történelem „*vonata*”? Soha nem tudjuk meg.

A III. fejezet (45–58. oldal), amely a *Puskás, Albert, Varga. A három muskétás drámája* címet viselő írás, társadalomtörténeti, társadalompszichológiai szempontból is talán a legmélyebb, legegységesebb fejezete a kötetnek. Három, a magyar futballtörténetet meghatározó labdarúgó-egyéniség élettörténete és a közöttük húzódo részleges konfliktusok, illetve kompromisszumaik révén rajzolja meg nem egy, hanem valójában két korszak embertípusát: a korszakának lázadó, harsány, kompromisszumot nem nagyon kötő, sporttársait megvédő szimbóluma, sztárja, Puskás révén az 1956-os forradalomban kicsúcsosodó embertípusáról, valamint a kádári korszak¹³ beforduló, kis

paktumait megkötő embertípusáról, a magyar társadalom teljesen atomizált közösségéről is kitűnő elemzést nyújt a *szervő*. Egy olyan társadalomról, amelyben senki nem állt ki senki mellett, sőt talán be is súgta polgár-/nemzettársát. Egy teljesen atomizált magyar nemzetéről.¹⁴ A *homo kadaricus* ebből a szempontból sokszor ugyanaz az ember, aki az 1956-os forradalmi, lázadó mivoltából a rendszer behódoló figurájává vált.

A fejezet sziporkázik kognitív pszichológiai, szociálpszichológiai, politológiai-történeti jellegű megfigyelésekből, de mindezt a labdarúgás, mint társadalmi játék által láttatva. E fejezet (is) markáns kísérlete a jelenlegi magyar történetírásban teljesen elhanyagolt és a már fentebb említett mítosz-kutatás/„mítosztalanítás” jellegű tendenciának, amelyet, a magyarral ellentétben a román történetírásban úgymond „csúcsra” járatott Lucian Boia.¹⁵ Valószínűleg az *Annales-iskola*¹⁶ hatása alatt (is) áll a kötet szerzője, amikor a magyar társadalom legendás Öcsijéről lerántja a félisten leplét: „*meghajolt... megkötötte újabb paktumát az immár emberarcú rendszerrel*” (46. o.), mintegy jelezve, hogy hasonlóképpen halandóval, gyarlóval van dolgunk – minékünk, hasonlóképpen gyarlóknak és halandóknak. Egy újabb demitizáció.

A könyv tökéletes pszichológiai portrét rajzol meg a „*Császárrol*”, Albert Flóriánról, a kádári éra elsőszámú futballistasztrájáról, de mindez nemcsak egy emberről, hanem a korszak embertípusáról szól. Szemben Puskással, aki a Rákosi-korszak fociistene és – nem csak – szimbóluma volt, Albert egy zárkózott személyiség, prototípusa a Kádár-korszak embertípusának: kompromisszumkészsége alapján, nemcsak egy emberről, hanem egy korszak emberéről van szó, amely már nem pusztán pszichológiai, illetve szociálpszichológiai elemzés, hanem annál több: az *Annales-iskola* munkamódszerét alkalmazó történész korszakos politológiai, politikátörténeti elemzése. Mindennél semmi nem mutatná jobban, hogy a *szervő* nemcsak szimplán történész, hanem a francia történeti iskola egyik követője. Albert Flórián amellet, hogy zseniális focista volt, nem véletlenül lett a Kádár-kor labdarúgóbálványa, személyiségéről a *szervő* hiteles képet fest, még akkor is, amikor tulajdonképpen bírálja. Albert személyén át mutatja be az egész kádári éra társadalmi, emberi nyomorúságát.

Annak ellenére, hogy a „*Császár*”, ellentétben Puskással, az egyetlen eddigi magyar aranylabdás labdarúgó, a „*lázaóó*”, nagyszájú Puskás és a csendes, kompromisszumot kereső Albert Flórián közötti rivalizálás kapcsán nem volt kérdés (legyen a *szervő* által elmesélt és értelmezett *bilbaói* eset,¹⁷ vagy éppen a megbánást tanúsító Puskás liverpooli „rendezése”, amolyan „*öcsis*” módon), hogy ki a magyar focitörténelem főnöke, „*császár-királya*”: Puskás. Az öregfiúk 3:3-ra végződő meccse kapcsán mindezt nagyon ötletesen mutatja be a *szervő* (Albert csak Puskást keresi a labdával: aki focizott tudja mit jelent!). Meglátásom szerint azonban még ennél is többről volt szó: Albert Flórián, a kompromisszumkészségű focizseni nemcsak Puskás harsány, lázadó egyénisége, s a nemcsak Magyarországon, de a Real Madridban is történelmet író személyisége előtt hajolt meg, hanem a Rákosi-korszak lázadó, úgymond 1956-os embertípusa előtt is. A Kádár-kor kompromisszumra nevelt, atomizált társadalmának embertípusa mintegy fejet hajtott az 1956-os forradalomban csúcsosodó, makro- és mikrocsoportban hívó és amellet kitartó, a Rákosi-korszak embertípusa előtt (mert Puskás ez a típus volt). A történelem, mint küzdelem, de mint játék és mindezek (szubjektív) (mások általi) narratívája – mondaná erre hajdani professzorom, Lucian Boia.

E két focistazseni különféle szakmai és emberi drámáját megítélésém szerint gyakorlatilag egyesítette Varga Zoltán. Ahogyan a *szervő* utal rá, Varga a pályán levő stratégiai gondolkodásban csak Puskáshoz mérhető, vagyis méltán tartható a 20. század egyik legnagyobb magyar focizsenijének. Hogy nem lett a legnagyobb, az a kornak, a magyar

társadalmat teljesen szétforgácsoló, az egyéni kompromisszumokat, megalkuvásokat preferáló rendszer eredménye, amely egészen a fociöltözőkig eljutott. Mindezt szemléletesebben aligha lehet bemutatni, mint ahogy a kötet 53. oldalán találjuk: „... *közben egy történelmi léptékű változás is végbement a magyar társadalomban: az ügyek kijárásának módozatai finomodtak, ki-ki megkötötte a maga kis kompromisszumát...*” Vagyis – és amit a mai napig meg lehet figyelni – az „*asztal alatti*” kiegyezésnek, alkudozásnak sokkal több értelme van, mint nekimenni a vezetőknek, legyen az futballklub vagy éppen kutatóintézet. „*Az 1960-as évek közepére-végére egyszer és mindenkorra lejárt a kapudöngető Botondok kora, inkább taktikusan, diplomatikusan, a kiskapukat kellett tudni kitapogatni*” – írja ugyancsak az 53. oldalon, mintegy jelképezve, hogy valójában a '60-as évekre, emigrációja ellenére, a Puskás-féle emberek kora a Kelet-Közép-Európába ékelődő Magyarországon lejárt.¹⁸ Lejárt, hiszen eljött a kádári rendszernek megfelelő kompromisszumkészségre, hallgatólagos alkukra törekedő ember kora, ami egyet jelentett Varga Zoltán és a Varga Zoltánok emberi és futballista tragédiájával/tragédiáival. Hogy milyen volt a focistaöltözői hangulat e korban, azt egyértelműen az jelzi, hogy egy játékostársra feljelentette állítólagos államellenes kijelentései miatt! Varga Zoli valamiféleképpen Puskáshoz hasonlítható, azonban szerencsétlenségére ő már más korszak, a kádári „gyermek”. Politikai szempontból: rossz gyermeke. A rebellis személyiségű Varga, e megváltozott korhangulatban, integrálódni képtelen focizszeni, Alberttel való konfliktusa valójában a rendszer, a magyar társadalom elleni lázadásaként (is) értékelhető! Ennek mintegy „*megkoronázása*” pedig az volt, hogy akárcsak mint Puskás, Czibor vagy Kocsis, 1968. október 11-én Mexikóvárosból ő sem tért haza, az emigrációt választva. Ellentétben azonban az előbbiekkal, nyugati pályafutása elmaradt tőlük, és ahogyan a *szervő* megállapítja, Puskás *bilbaói* sértése vezette Albertet, hogy mindezt éppen Vargán torolja meg. „*Nem tudta valószínűleg még a gondolatát sem elviselni annak, jöllehet mindig tiltakozott e feltevés ellen, hogy Varga esetleg hosszú távon megelőzi őt, átveszi a primhegedűs szerepkörét. Inkább, jó magyar szokás szerint, belerokkantak mind a ketten: Varga önkéntes emigrációjában, Albert idehaza, időnap előtt.*” (56. oldal) Azonban Varga emigrációjának kiváltó okait nem feltétlenül szükséges redukálnunk Varga és Albert látens konfliktusára, inkább éppen Varga rebellis személyiségében keresném: a '60-as évek magyar társadalmának kiegyező, „*mindent lezsírozó*” légrétege egy ilyen embernek nem felelt meg. Az már más kérdés, hogy mit veszített a magyar foci ezzel (de maga Varga is), a *szervő* értelmezésével itt csak egyet lehet érteni.

Három sors – három ember. Mindegyiküket emésztette valami: Puskást a berni elfecsérelt történelmi esély, Albertet, valamint Vargát a politikai rendszer, illetve az abból eredő következmények. Így vagy úgy!

A kötet IV., illetve V. fejezete Varga Zoltán emlékének dedikált. A IV. fejezet mindjárt az elején egy fájdalmas kérdéssel indít, idézve Berendi Pált¹⁹: „*Hozzá hasonló fenomén akkoriban nem volt egész Európában. Varázslatos játékos volt, sokkal többre kellett volna vinnie.*” Torzóban maradt karrier? – tehetjük fel a kérdést. A *szervő* erre egy történelmi jellegű választ ad, amely elgondolkodtató, de mindent nem magyaráz meg. Valóban a politikai rezsimek jellegével („... *a Horthy-érában szocializálódtak, szüleik még a »boldog békeidők« végén jártak iskolába, és, ha mást nem is, azt beléjük sulykolták, hogy a magyar uralkodó nemzet, államalkotó nép, a magyar dicsőség előbbre való holmi »tót«, »oláh«, »rác« és »sváb« nemzetiségi törekvéseknél.*”) magyarázható a Puskás két karrierje (magyar és spanyol), illetve a nála nem rosszabb labdarúgó, Varga sokkal gyengébb pályafutása közti különbség, nem is beszélve akár a hazai, akár a nemzetközi ismertségről? Az 1954-es berni vereség is oka annak, hogy a következő generáció

(„*tékozló fiúk*”) már sokkal gyengébb szintet ért el? Történetpolitikai magyarázata lehet annak, hogy 1954 után a magyar labdarúgás egyre alacsonyabb szintre kerül, illetve 1986-ban Irapuatóban a szovjetek elleni 0:6 már azt jelzi, hogy ilyen szintű rohamos hanyatlást tényleg nemigen ismer a labdarúgás története? Mind olyan kérdések, amelyre a szerző – Varga Zoltán személyén keresztül is, rá emlékezve – keresi a választ e két fejezetben. Számomra, mint „nem magyarországi” magyarnak ismét elgondolkodtató, hogy a magyar „kádári” társadalmat nagyon jól ismerő *szerző* miért magyarázza a magyar foci '80-as években bekövetkezett csődjét éppen ezzel: a mindenre kiterjedő kis-korrupciós rendszerrel, amely – kapcsolatban van, ahogyan fogalmaz „*a politikai állhatatosságot előtérbe helyező, megalkuvásra, álságosságra, önbecsapásra építő, polipszerű*” viszonyaival. (64. oldal) Varga – ahogyan az előbbi fejezetekben is kifejtésre került – tragikus hőse ennek a korszaknak: „*Száz szónak is egy a vége: ebben a társadalmi légkörben és futballmilióben kellett (volna) érvényesülnie a magyar labdarúgás történetének egyik legkiemelkedőbb képességű – csak Puskáshoz, Kocsishoz és Kubalához mérhető – alakjának.*” (65. oldal)

Magyar szintről nemzetközire. A *szerző* ezzel mintegy szimbolikusan kilép egy másik dimenzióba, amely sajnos a magyar foci számára a '80-as évektől tényleg egy másik világ: a könyv egy „nem klasszikus” értékelést ad a 2010-es világbajnokságról, amelyet egyrészt az első alkalommal rendeztek a fekete kontinensen, másrészt sok szempontból a legcsapnivalóbb turné volt a világbajnokságok történetében. Szóval: a spanyol–svájci meccs apropóján elmélkedik a modern fociban megfigyelhető *középszerűség vs. tehetőség* viadaláról, amelyet a megbízható *középszerűség* nyert (konkrétan a zseni Silva és a robotoló Busquets csatájáról beszél, amelyet az utóbbi nyert meg). És a nemzetközi színtér elmés vizsgálatából a *szerző* egy vargabetűvel, visszalendít a honi „*foci-mocsárba*” egy elmés, ugyanakkor több mint kritikus kérdéssel/megállapítással: „*Jóval nehezebb lesz kigyomlálni, de legalább háttérbe szorítani a (magyar) „busquetsek” hálózatát (networkjét), amely a futballt (s napjaink „rendszer váltós” magyar társadalmát) keresztül-kasul átszővi, s minden szinten, mondhatni, minden szegmensében és sejtjében domináns (uralkodó) helyzetbe került.*”²⁰ (87–88. oldal) Kritika a javából, bárhogyan is vesszük, eszme- és társadalomtörténeti gondolataira pedig értelme lenne reflektálnia a futball elitjének is. A berni pokol utáni kádári évtizedek nemcsak a magyar nemzetet tették bénává, hanem magát a magyar focit is. Ahogyan írja Borsi-Kálmán Béla, az 1986-ban leszerepelt csapat már csak a nevében volt magyar: amolyan *holland import* volt. Sajnos nem holland, hanem csak annak az importja – teszem hozzá. Számomra – remélem nemcsak számomra – megfontolandó a *szerző* mintegy fejezetet záró mondatainak egy része: „... *vissza kell(ene) térni a Bozsikék által világszínvonalon művelt magyar futballhagyományhoz! Társadalom- és politikatörténetileg pedig – megannyi felemásra sikeredett XX. századi kísérletezgetés (Horthy-rendszer, Rákosi- és Kádár-féle „szocialista építés”, valamint „rendszer váltás/változtatás”) után (s a sorozatos kudarcok tanulságait végre megszívlevélve) – ugyancsak vissza kellene kanyarodni a francia mintákon nyugvó európai polgárosodás (polgári átalakulás) magyar (hungarus) változatához.*” Ezzel részlegesen egyetértve, éppen csak a követendő módszer leírása marad el: hogyan?²¹ De azt a furcsa kérdést is szükségesnek tartom feltenni, hogy mi is lenne a *hungarus*, a magyar ember, illetve a magyar „*Commonwealth*” a 21. század elején?²²

A következő fejezet (VII. fejezet) a *futball* és a *politika* kapcsolatáról szól. A szociálpszichológiai fejtegetései mellett, olyan információkat is olvashatunk benne, mint François Hollande *félbemaradt karrierje*, azonban sokkal *érdekesebb* José Mourinho és Pepp Guardiola kapcsán a katalán és a spanyol kasztíliai konfliktus és a foci mély,

pszichológiai kapcsolatának tárgyalása. Ugyanakkor Mourinho frusztrált nárcisztikus személyiségéről is kitűnő leírást olvashatunk. Ahogyan a politika is „vére megy”, úgy ez tapasztalható elsősorban a profi foci öltözőiben is, erre pedig a *szertő* Kaká esetét hozza fel a Mourinhóval való kapcsolatban. A fejezet végén található „Óvatos következtetések”, úgy érezzük, kissé elszakadt a fejezetben levő mondanivalótól. De ezt már döntse el az *Olvasó*.

Nem férhet kétség hozzá, hogy számomra a legérdekesebb fejezetet (VIII. fejezet) a *Nemzetépítés és nemzetudat a futball tükrében. A magyar, a francia és a román példák (Vázlat)* jelenti. És mindez többféle szempontból érintve, kezdve maga a nemzetépítés és a foci kapcsolatától, nem beszélve a vizsgált három esetről.

Kezdjük mindjárt az elején a *szertő* bevezetésével, ami a modern nemzetépítést illeti. Egyet tudunk érteni abban, hogy a főleg 18. századi organikus polgárosodás mintegy eredménye a különféle társadalmi rétegek „*egybe növése*”: a nemesedő polgárság, illetve a polgárosodó nemesség egy olyan modellt hozott létre, amely a feudalizmust is a maga, jellegzetes módján átvevő (és nem modellt létrehozó) Magyarország, nem is beszélve az ortodox világról, teljes mértékben, kritikátlanul mint *sablonra* tekintett/tekinthetett (113. oldal). Ennek későbbi fájdalmas következményeit értelmetlenség lenne azonban a 19. század első felében élő, a polgárosodást zászlajára tűző nemességre háritani, való igaz viszont, hogy nem mehetünk el azon tény mellett, hogy megemlítsük azt, hogy a rendszerek perifériáin levő elitekkel többnyire ez történik: legtöbb esetben nem modellt/modelleket kreálnak, hanem általánosságban (és erre körülbelül örökké ráfáznak) átvesznek modelleket.²³

Megegyezhetünk a szerzővel abban, hogy a modern nemzetek és a nemzeti tudat kialakulása, a mai értelemben vett nemzetfogalom, nacionalizmus a modern kor „szülötte”,²⁴ „... a nacionalizmus az, ami létrehozta a nemzeteket, és nem pedig fordítva”,²⁵ ezért is hívjuk a folyamatot *nation building*-nek, nemzetépítésnek (érzékeny, hogy ebben az esetben is nem egy természetes, törvényszerű, biológiai folyamatról van szó – ahogyan próbálták láttatni a 19. században nemegyszer –, hanem politikai és kulturális konstrukcióról!).²⁶ A nacionalizmus legismertebb kutatói műveinek mellőzése furcsán hat (Anderson, Hobsbawm, Gellner, Smith neveit említhetjük), még akkor is, ha a nemzetépítés folyamatát (a francia nemesség és a polgári rétegek évszázados együttlétét, egymásba olvadását) – Norbert Elias műve alapján, mint a *civilizáció folyamata* – logikusan vezeti le a 115–116. oldalon.²⁷

E bevezetőt követő két, a modern magyar nemzetépítés kapcsán tett munkahipotézisével azonban csak részlegesen tudok egyetérteni. Egyrészt a *szertő* azon megállapítása, hogy a francia modellt teljes mértékben átvette a 19. századi magyar elit, csak részben fedi a valóságot.²⁸ Az tény, hogy a kapitalista gazdálkodási modellt Széchenyi majdhogynem erőltette, azonban az is igaz, hogy 1849-ben Kossuth és Bălcescu szegedi találkozója,²⁹ vagyis a formálódó román elit és a magyar nemesi réteg kapcsolatrendszerre ebben az esetben egyáltalán nem a francia modellt juttatja eszünkbe, még akkor is, ha e találkozó eredményeinek gyakorlati megvalósításáról nem beszélhetünk. Maga az a tény, hogy a Magyar Királyság területén az első pillanattól létezett „*nemzetiségi kérdés*”, nemcsak a nacionalizmus jelenségének megkérdésére utal – ahogyan értékeli a *szertő* –, hanem arra is, hogy akárcsak a feudalizmust a maga módján átvevő és a helyi realitásokhoz alkalmazó Szent István (pl. a 10. század végén még jelentős nomád közösségek élhettek a Kárpát-medencében!), a modern francia nemzetfogalmat sem teljes mértékben vette/vehette át a magyar nemesi elit, éppen a helyi realitások miatt.³⁰ Még ha akarta is azt.

A *nemzetépítésnek* azonban volt egy másik alapja is, ami eredendően határozta meg Kelet-Európa megképesítését, illetve a napjainkig határozta meg térségünk helyzetét.

A nagy földrajzi felfedezések után az addig szinte elszigetelt civilizációkból álló világ folyamatosan a globalizáció útjára lépett, eme folyamat motorja, mondhatni kirobbantója a *Nyugat* volt. Az 1500-tól az 1800-as évekig eltelt időszakban kialakultak azok a nagy gazdasági-politikai centrumok a nyugati világban, amelyek a mai napig is léteznek, és amelyek sokáig szinte hegemon szerepet játszottak globális szinten is. Abban egyetérthetünk, az Immanuel Wallerstein-féle modell értelmében,³¹ hogy a fokozatosan fejlődő nyugati térségek rendkívül nagy innovációs képességük révén ún. *növekedési pólusokká* váltak a 16–18. században. A fejlődés tempóját ezek a *centrumtérsegek* adták, amelyek a többi központot (mint pl. Madrid, a Mediterráneum központjai, Észak-Európa központjai) fokozatosan periferizálták.

A centrumtérsegek növekedésük miatt fokozatosan kiterjesztették befolyásukat, vagyis:

- 1) *kihasználták a perifériák nyersanyagát és munkaerőjét;*
- 2) *a perifériákkal biztosították a termékeik felvevőpiacát.*

Mintegy következménye ennek, hogy a perifériák előnytelen kondíciójuk miatt ugyanabban a helyzetben maradnak.

A 19. század második felében a nagy gazdasági és pénzügyi központok keleti irányú aktivitása nem a perifériák közeledésének tudható be, hanem éppen fordítva: nem a perifériák közeledtek a centrumhoz – ez hiú ábránd –, hanem a centrumok tolták ki ellenőrző (gazdasági-fiskális) hatalmukat a perifériák, vagyis pl. a Magyar Királyság, az Orosz Császárság, a Román Királyság stb. felé.

E talán hosszú nyúl felvezetőt azért tartottam fontosnak, mivel mindenképpen rá szerettem volna mutatni: a 19. század elején, az akkori világ perifériáján leledző magyar elitnek sok esélye nem volt, illetve valljuk be: kapacitása sem, ahhoz, hogy egy eredeti, sajátos, modern magyar nemzetmodell kidolgozzon. De, hogy napjaink felé is „*evezünk*”: az 1990-es rendszerváltás után történő változásokra eredeti jövőmodellel válaszoltak/válaszolhattak a kontinens kelet-európai elitjei? Egyáltalán nem.³²

A kérdés csak az marad, hogy a magyar elit teljes mértékben át akarta-e venni a nyugati modellt vagy nem? Erről a kérdéstről is hosszasan értekezni a szerző. Az, hogy a Magyar Királyság nem lett francia mintára *egy állam – egy nemzet* – és ebben egyet tudunk érteni a *szerzővel* –, az egyrészt az idő hiányának tudható be. Azonban a 19. századi perspektívát szemlélve, egyértelmű, hogy ami megvolt a francia esetében és nem volt meg a magyar elitnek, az a középkori magyar központi hatalom (ez „*kiadta a lelket*” 1526 után). A modern korban Franciaország esetében már XIV. Lajostól kezdődően sikerült elindítani azt a folyamatot, amelyre az 1789-es forradalom feltette a koronát. A magyar elit a Habsburg Birodalom *egyik* elitje volt és nem egyetlen elitje (nem is beszélve a birodalmon belüli státusáról, presztízséről és lehetőségeiről), ellentétben a francia példával. Azzal viszont mindenképpen egyet tudunk érteni a *szerzővel*, hogy a magyar nemzetépítés³³ teljes mértékben befejezetlen, torzó maradt.³⁴

Ezen elméleti észrevételek alapján több mint érdekes a *szerző* azon észrevétele, hogy a Puskás-féle *Aranycsapat* nem más valójában, mint a befejezetlen nemzetépítés, a trianoni trauma felszámolása, a Duna-táji³⁵ magyar *hegemonia* megjelenítésének szimbóluma. Természetesen, ez a feltételezés egy olyan gondolkodási sémába illeszthető, amelyet sem bizonyítani, sem cáfolni nem tudunk. Jómagunk mindehhez kissé kritikusabban viszonyulunk: vagyis az igaz, hogy a sport, illetve elsősorban a foci óriási társadalmi frusztrációk levezetésére alkalmas, azonban nem látnánk ebben a *szerző* által feltételezetteket.

Másképpen ítélem meg a szerző által feltételezett másik jelenséget is: a kommunista modernizációval párhuzamosan egy újabb *nation-building* jelensége is lezajlott Kelet-Európában (szeretjük vagy sem), ugyanis 1945 után nem csak a történelmi eliteket semmisítette meg gyakorlatilag az új rendszer. A hatalomra jutó „*történelem nélküli*” elit alapjaiban szervezte újra e társadalmakat, amelyek eredményeképpen olyan jellegű modernizációs jelenségek játszódnak le 1945 után, amelyek gyakorlatilag Kelet-Európát a feudalizmusból a teljes modernitásba helyezik át. Magam részéről az *Aranycsapatot* inkább e modern, kommunista jellegű nemzetépítés keretrendszerébe sorolnám,³⁶ azonban azt nem vitatva el, hogy teljes diszkontinuitást az 1945 előtti időszakkal szemben hiba lenne vonni, következtetesképpen a játékosok küzdeni akarását is akár le lehet vezetni a két világháború közötti eszmeiségből, de hiba lenne az 1946 utáni rendszer hatását a szőnyeg alá söpörni.

A szerző által bemutatott nemzetmodellel tehát nem mindenben tudok egyetérteni, de ez vonatkozik a regáti–erdélyi kettős ellentétpár érvényességre is, amelyet a *magyar nemesi úriember* és a *regáti* sikamlós embertípus ellentétpárra fűz fel. Nem állítom, hogy a múlt század 60-as éveiben ezt nem lehetett megfigyelni, azonban állíthatom (mint aki Erdélyt éppen olyan jól ismerem, mint Bukarestet), hogy ez a már majdnem idilli társadalmi ellentétpár napjainkban nem létezik. A '90-es évektől kezdődően Romániában jelentős belső migrációk történtek és történnek, következésképpen ez a jelenség társadalmi térben már érvénytelen. Úgymond már történelem!³⁷

E fejezet rész egyik érdekes aspektusa, amely a modern nemzetépítés kutatásának mintegy gyakorlati része, úgymond szociológiai terep, a magyar, a francia és a román „nemzeti tizenegy” névlistájának kielemezése. Az, hogy a román 1930-as első világbajnokságon résztvevő focisták között alig volt román nevű és bukaresti, azt minden becsületese erdélyi (nem csak magyar) fociőrült tudja,³⁸ de valahogy nem jutott személyesen eszébe e sorok szerzőjének, hogy ilyen kritikusan nézze a magyar foci mindenkori legjobb keretét is. Ahogy a szerző kielemezi, az 1950 és 1954 között vereséget nem ismerő *Aranycsapatban* mindössze Kocsisnak van, ahogyan fogalmaz a 131. oldalon, „*echte*” magyar neve, a többiek már elmagyarosodott különféle nemzetiségek. A román nemzeti csapatok esetében a nem vizsgáló 1994-es román válogatottban már sokkal nagyobb az aránya a román nevéeknek összehasonlítva a '60–70-es évekkel, azonban ennek ellenére a kezdő tizenegyben egy machidon, egy magyar, egy roma, egy bolgár-szerb-román, valamint egy szerb is részt vállalt (Hagi, Selymes, Dumitrescu, Răducioiu, Belodedici) a többi román mellett a világbajnokságon véghez vitt menetelésben. Tehát azt mondhatjuk, hogy a totális homogenizáció még a '90-es években sem következett be. (Az már más kérdés, hogy e játékosok milyen identitásúak voltak?)

A román és a francia foci hátterét kevésbé ismerő fociőrülteknek igazi csemege Borsi-Kálmán elemzése a 133–149. oldalon. És nemcsak a fociőrülteknek, hanem a nacionalizmust kutatóknak is: hogyan lesz idővel lassan teljesen román (nevű?) a román válogatott,³⁹ illetve hogyan válik „*afrikaivá*” a francia válogatott (a keret 23 játékosából mindössze 6 francia, a többi jórészt „*afrikai*”). A románok esetében, aki nem ismeri Romániát vagy éppen csak felszínesen ismeri, értékes információkat talál nem pusztán abból a szempontból, hogy hogyan vált „románná” a válogatott, de arról is, hogy lett időközben, a centralizáció eredményeképpen *regatívá*.⁴⁰ A szerző által vizsgált utolsó román keretben, amely Mexikóban 1970-ben nem mutatott nagy bravúrt, mintegy 15 játékos *regáti* volt, ez az 1994-es vb-n az USA-ban legnagyobb eredményt elérő csapatban tovább szilárdult: a kezdőcsapat tizenegyéből 5-en Bukarestben születtek (Răducioiu, Dumitrescu, Petrescu, Lupescu, Prunea), egy Olténiában (Popescu), egy Dobrudzsában

(Hagi), ketten a hegyvidéki Bánságban (amely gyakorlatilag Olténia: Munteanu, Belodedici), illetve mindössze egy játékos volt Partiumból (Szatmárnémeti: Prodan) és egy Erdélyből (Balánbánya: Selymes), vagyis ez 9–2-es „felállítás”. Romániában a foci teljesen *regáti* érdekszférába került, és ezen az sem változtat, hogy az utóbbi évtizedben a Kolozsvári Vasutas (CFR) összevissza verte a fővárosi nagycsapatokat, 2008-tól a bajnoki serleg már 4 alkalommal is Kolozsvárra, azaz Erdélybe került (ez a II. világháború óta sohasem fordult elő!).

Láthatjuk: ellentétes folyamatok történnék, ugyanabban az időszakban, amelyet különféle (nagy)politikai folyamatok generáltak, generálnak: Magyarországon a Trianon utáni homogenizáció befejeződése (pl. Purczeld Ferencből ebben az időszakban lett Puskás Ferenc), Románia még jobban megkésett homogenizációs, 20. századi folyamatának eredményessége, de ezzel párhuzamosan a francia gyarmatbirodalom szétesésének demográfiai következményei, amely a francia fociban egyértelműen érezeti hatását. E három, hasonló folyamat (a régebbi francia, a megkésett magyar, és a még jobban megkésett román nemzetállami homogenizáció) közül a román nacional-kommunista változat volt, amely gyakorlatilag a focisták neveinek megváltoztatását is előírta.

Elgondolkodtatók a *szőrő az Epilógusban* feltett kérdései, illetve erre adott értelmezései. Miért nem észlelte a francia politikai elit, hogy a magyar társadalom- és mentális fejlődés jóval több rokon vonást mutat a francia mintával, mint (a horvátton és a lengyelen kívül) bármelyik kelet-közép-európai népé és nemzeté, illetve Magyarország akár legerősebb szövetségese lehetett volna Franciaországnak Kelet-Közép-Európában? Trianon nem annak (is) az eredménye-e, hogy túlságosan „*összebútoroztunk*” az osztrák, Habsburg érdekekkel? Mindebben sok igazság van, ugyanakkor valljuk be: a 19. század második felében a magyar elitnek egyre kevesebb mozgásteret maradt, ugyanis a folyamat első szakaszában (vagyis a 19. század első felében, illetve 1848–1849-ben) a Habsburgok éppen a nemzetiségi törekvések támogatásával játszódtak az akkori magyar elit egy része, gyakorlatilag a Magyar Királyság ellen (történeti mércével: maguk, a Habsburgok ellen!).

Mondhatjuk tehát: a nemzetépítések, illetve birodalmak széthullásának eredményei, vagyis a történelem játéka(i) hatással vannak a focira (is).

E kitűnő kötet utolsó fejezete nem kapcsolható a többihez semmilyen szempontból, mintegy független részt képez. Az *Emlékek és reflexiók E. P. „Mesterről”* az emlékezés és megemlékezés kategóriájába esik. Emlékek a focipályáról, focistársról, ugyanis a pályán nem számít semmi, sem politikai meggyőződés, sem bírszín, sem nemzetiség. Egyetlen dolog számít, éspedig az, hogy a csapatod győzzön – sportszerűen („*Gólt kell rúgni, s akkor nincs probléma!*” – hogy a legismertebb magyart idézzem). Emlékezés, megemlékezés egy volt csapattársról, akit az *Olvásó* ismert íróként ismerhet, illetve olvashat.

(*Következtetések helyett benyomások*) Sok minden megfordult a fejemben, kritika gyanánt is, ami a nemzetépítés irtózatosan komplex és bonyolult voltát illeti, azonban nem tudok elvonatkoztatni a tényről: összehangoltan ilyen sikeresen megírva – ha még minden megállapításával nem is értek egyet – a politika- és mítoszteremtés kapcsolatát a labdarúgással személyesen még nem volt szerencsém olvasni. Ahogyan nem olvastam máshol olyan mély pszichológiai és társadalomtörténeti elemzést sem Puskás személyiségéről, a *legismertebb magyarra* ható szociálpszichológiai légkör történetiségéről, mint ebben a könyvben, de több mint elgondolkodtatók maradnak Borsi-Kálmán a magyar foci állapotának társadalomtörténeti vonatkozásai kapcsán írt sorai is.

Borsi-Kálmán Bélának úgy sikerült megragadnia a foci révén az előttünk lévő időszak, de a korszakunk szociológiai, szociálpszichológiai evolúcióját is, hogy nem merev tudósi, ügymond dokumentarista, történész jellegű elemzést kínál. Mindez azonban nem egy felszínes művet eredményezett, hanem éppen az ellenkezőjét: egy kitűnő, igazi mélyfúrású társadalomtörténeti dolgozatot tarthat kezében az *Olvasó*, s kalandozhat benne Berntől Guadalajaráig, illetve a szégyenteljes Irapuatóig, de megismerheti a magyar társadalom ezerféle baját, a kommunistának nevezett nemzeti homogenizációt erőltető 20. századi Romániát, nem is beszélve a gyarmatbirodalmának emlékeiben élő Franciaországról, mindezt a futballtársadalom személyiségein keresztül, legyen az a magyar Dembróvszky Imre (román focistaként Emerich Dembrovszky), Szatmári Lajos (román focistaként Ludovic Sătmăreanunak ismert), az olasz Michel Platini vagy éppen a kabilágír származású Zinedine Zidane.

(Borsi-Kálmán Béla: *PSZEUDO-FOCIESSZÉK. Szélgjegyzetek a futball, a politika és az irodalom határvidékéről*. Budapest, 2018, L'Harmattan Kiadó, 226 p.)

JEGYZETEK

- 1 Borsi-Kálmán Béla: *A békéltenség stádiumai. Fejezetek a magyar–román kapcsolatok történetéből*. Osiris, Budapest, 1999.
- 2 Senki nem vizsgálta konkrétan, hogy a különféle alapszerződések megkötése mennyi „hasznót” hozott vagy inkább éppen mennyire súlytalanította el Magyarországot, illetve a magyar külpolitikát.
- 3 Áttekintve a kötetet tudtam meg, hogy Borsi-Kálmán Bélának nem ezek az első hasonló írásai, ugyanis a fejezetek egy része, különféle folyóiratokban, rövidebb formában már megjelentek.
- 4 „... a szellemet, a testet és a jellemet is neveli...”
Ld. Orbán Viktor beszédét: <https://bit.ly/2sigoR0>
- 5 Pedig a század elején megvolt ez a tendencia a magyar történetírásban, példaként a sok vitát generáló Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi* (Budapest, 1913) c. művét említhetjük.
- 6 Ebből a szempontból is feltűnő, új keletű és új jellegű Szabados György dolgozata. Szabados György: *Mitoszok és történetek Álmosról és Árpádról*. In: Már a múlt sem a régi... Az új magyar mitológia multidiszciplináris elemzése. Szerk.: Hubbes László Attila – Povedák István. /A VALLÁSI KULTÚRAKUTATÁS KÖNYVEI 18./ Szege, 2015, 84–96.
- 7 Az első ilyen jellegű mű, Lucian Boia szerkesztésében: *Miturile comunismului românesc*. Szerk.: Boia, Lucian. Editura Universităţii Bucureşti, Bucureşti, 1995. A román történelem mítoszai kapcsán alapműnek számít a magyarul is megjelent kötete: Boia, Lucian: *Történelem és mítosz a román köztudatban*, Kriterion Kiadó, Bukarest–Kolozsvár, 1999. Ide sorolható azonban számos más történész, mint Sorin Mitu vagy Marius Turda.
- 8 Magyarországon a múlt század '60-as éveiben valójában egy *negatív* mítoszteremtés indult el, amelyet a „*merjünk kicsiknek lenni*” szemléletnek nevezhetünk (Medgyessy Péter legendás mondata ebből a szempontból megspóroltat nagyon sok sort). De ez sem lett vizsgálva, mint ahogyan általában a 19. századi mítoszok sem. Nem tisztünk megítélni, hogy miért, de több mint érdekes, ugyanakkor fontos lenne.
- 9 Itt egyértelműen Jonathan Wilson véleményét osztom, aki a *Futballforradalmak* című könyvében külön fejezetet szentelt a magyar csapat taktikai újításainak, amelyben egyébként pl. az 58-as brazil csapat sikereinek alapját is látja! A magyar foci a dunai iskola „leszármazottja”, ami meg az angol-skót (erős vs. *taktika*) ellentét skót oldalán áll. Erről ld.: Wilson, Jonathan: *Futballforradalmak – A foci története és taktikai fejlődése az angliai kezdetektől a 2014-es brazilig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2014, 151–168.
- 10 Erről film is készült. Rendezte: Sönke Wortmann (2003). Vö. https://de.wikipedia.org/wiki/Das_Wunder_von_Bern
- 11 Mindezt jól illusztrálja a 17 év után is búslakodó román cikk: <https://www.gsp.ro/gsp-special/diverse/17-ani-de-la-meciul-nationalei-care-nea-intristat-cel-mai-tare-esecul-cu-suedia-din-sferturile-cm-94-247005.html>
- 12 Hasonló eset egyébként Ausztria 1934-es fiaskója (az is egy amolyan *osztrák Aranycsapat* volt!), vagy a braziloké 1950-ból. Ez természetesen

- annyiban más, hogy később a brazilok ötször is javították, ugyanakkor e brazil fiaskó is óriási népharagot eredményezett, volt, aki helyben leugrott a stadion pereméről, az esetet a mai napig emlegetik.
- 13 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2010, 269–280.
- 14 Amennyiben a korszak magyarországi politikai gondolkodásához híven a nemzethez az tartozott, aki az illető állam területén él, vagyis ezzel magyarázható, hogy a kádári külpolitikát soha nem érdekelte az úgynevezett, helytelen elnevezésű „határon túli magyar” közösségeinek sorsa. Ezzel a dehonasztól, ostoba jelzővel nem is érdemes tovább foglalkozni, hiszen erre egy kitűnő szurkolói refrén ismert: „*Nem határon túli magyarok vagyunk, hanem határtalanul magyarok.*”
- 15 Ld. a 7. jegyzetet.
- 16 Ennek magyarországi recepciója nagyon gyorsan megtörtént: az Annales első számát a Századoknak már az 1930. augusztus-októberi 7–8-as számában hivatkozta Komoróczy György, egy német monográfíró írt recenziójában. Komoróczy György: *Heinz Maybaum: Die Entstehung der Guts herrschaft im nordwestlichen Mecklenburg. (Amt Gadebusch u. Grevesmühlen)*. Stuttgart, 1926. (Beihefte e z. Vierteljahrschrift f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch.). Századok 64/7–8, 1930, 790–795. Az Annales-iskolával kapcsolatban ld.: Le Goff, Jaques: *Van-e Annales-iskola?* In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Budapest, 2007, 517–538.
- 17 „*Albert, és az egész 1956 utáni magyar futball szemszögéből, sokkal rosszabb dolog történt Bilbaóban: a Rákosi-rendszer legnagyobb futballszárja nyilvánított (szak)véleményt a Kádárkor épülőfélben levő bálványáról*” (48. oldal).
- 18 Jellemző, hogy nálunk a *kompromisszum*, mint olyan, más kontextusban jelenik meg, mint nyugaton, ahol éppen a fejlett polgári társadalom alapját jelenti.
- 19 https://hu.wikipedia.org/wiki/Berendy_P%C3%A1ll
- 20 De nem tehetjük fel azt a kérdést, hogy maga a neoliberális kapitalizmusnak egyre kevésbé van szüksége *zsenikre*, és egyre inkább robotosokra?
- 21 A magyar focihagyományok meglátásom szerint a '60-as évek generációjával megszokadtak (éppen a *szerző* ír a '80-as évek holland importjáról). Ha pedig egy hagyomány nem él, akkor a feltámasztására tett kísérlet csakis muzeális jellegű lehet!
- 22 Azt hiszem a 2010-ben hatalomra kerülő magyar kormány meglépte azt a szintet, amelyet valójában 1945 után, vagy legalábbis 1990 után azonnal meg kellett volna lépni: konkrétan a nemzeti integrációra gondolok, amelynek mintegy szimbóluma a kettős állampolgárság intézménye. Sajnos a külügyi magyar rövidlátás tökéletesen működött, akárcsak 1918–1920 között is. Mintegy szimbolikus – a „foci térben” mindenképpen –, hogy manapság olyan fociakadémia működik Csíkszeredában, amelynek nagycsapata a napokban búcsúztatta a Románia Kupában, a bukaresti sztárszapatot, a Dinamo București-et. A kicsi nagy akar lenni (?) – tehetem fel a kérdést, némi cinizmussal.
- 23 Szingapúr esete ebből a szempontból mintegy erősíti a szabályt.
- 24 Edward Hallet Carr a *Nationalism and After* című művében a nacionalizmus három korszakát határolta el: 1. premodern korszak; 2. a francia forradalom és 1914 közötti korszak: demokratikus politikai nacionalizmus és liberális rendszerek; 3. két világháború közötti korszak: autoriter, xenofób és kizáró jellegű nacionalizmus, e rendszer lényege pedig az, hogy a nemzetet egy elégséges, egységes szerves közösségnek gondolta (ezt még biológiai egységként is gondolták, mindez viszont a 18. századi evolucionista interpretációkhoz vezethető. Griffiths, Martin: *Fifty Key Thinkers in International Relations*. London – New York, 1999, 9. Hasonló kronológiai felosztást vázol Eric Hobsbawm is, azonban a liberális, állami indíttatású nacionalizmus nyelvi-etnikai alapon elzárkózó nacionalizmussá alakulását már az 1880–1914 közötti időszakra teszi. Hobsbawm, Eric: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest, 1997.
- 25 Gellner, Ernest: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009, 76.
- 26 Utolsó enciklopédikus összefoglalása, illetve rendszerezése a témának: Malešević, Siniša – Pavasović Trošt, Tamara: *'Nation-State and Nationalism'*. In: Wiley Blackwell Encyclopedia of Sociology. Eds.: Ritzer, George – Rojek, Chriss. Wiley Blackwell, London, 2018 (https://www.academia.edu/37514571/Nation-State_and_Nationalism_In_G_Ritzer_and_C_Rojek_ed_Wiley_Blackwell_Encyclopedia_of_Sociology_London_Wiley_Blackwell).
- 27 Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest, 2004.
- 28 Politikai rendszer működtetése kapcsán Csizmadia Ervin műve alapján, inkább az angol-szász kétosztatú modelljét követte inkább a magyar politikai elit. Ld. Csizmadia Ervin: *A magyar politikai fejlődés logikája – Összehasonlítható-e a jelen a múlttal, s ha igen, hogyan?* Gondolat Kiadói Kör Kft, Budapest, 2017.
- 29 E kérdésre lásd pl. Petrusány György: *Kossuth és Bălcescu*. Belvedere Meridionale kiskönyvtár 15, 2003, 99–114.
- 30 Ezt nevezi John Plamenatz „*keleti nacionaliz-*

- mus”-nak. Plamenatz, John: *A nacionalizmus két típusa*. In: Eszmék a politikában. A nacionalizmus. Szerk.: Bretter Zoltán – Deák Ágnes. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995, 52–53.
- 31 Wallerstein, Immanuel: *The Modern World-System, I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, Academic Press, New York – London, 1974; Wallerstein, Immanuel: *The Capitalist World-Economy*, Cambridge UP, Cambridge, 1979; Wallerstein, Immanuel: *The Modern World-System, II. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750*, Academic Press, New York – London, 1980.
- 32 Nyugat-Európa ’80-as évekbeli szociális, jóléti államainak szétzúzása, valamint a kelet-európai államok rendszereinek, gazdaságainak időrendben az ezt követő szétverése ugyanazon globális jelenség-sorba illeszthető: *liberalizáció, privatizáció és dereguláció*. E kérdés kapcsán lásd pl.: Dardot, Pierre – Laval, Christian: *A globálrezon. A neoliberalizmus múltja és jelene*, EgyKettő Kiadó, Budapest, 2013, 219–475. Pierre Bourdieu szerint a neoliberalizmus maga a „*pokol gépezete*”. Bourdieu, Pierre: *A neo-liberalizmus lényege. Esély* (Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat), 1998/6, 3–8.
- 33 Szükségesnek tartjuk azt is megemlíteni, hogy etnikailag a magyar polgárság hiánya vagy legalábbis csekély száma lényegesnek számít e folyamatban. A nemzetépítés végül is polgári folyamat, amiben a nemesek, privilegizált rétegeként általában akadályként vesznek részt, ill. csak késve kapcsolódnak be. Valami ilyesmire célzott Szekfű Gyula is remek művében, amelyet egyik akadémikusunk „esszének” minősített. Ld. Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935.
- 34 Ebből a szempontból például érdekes a széke-lyek 21. századi, eléggé amatőr *nation-building* jelensége: a székelység, hol mint külön nemzet, hol mint a magyar nemzet része jelenik meg a különféle diskurzusokban (ez is a *szerző* a magyar nemzetépítéssel kapcsolatos véleményét támasztja alá!). Legalább ennyire érdekesek a korrupciós tüntetésekkel (#*Rezist* féle mozgalom) kapcsolatban megfigyelt szociológiai jelenségek: Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Temesváron a magyar fiatalok együtt énekeltek a román fiatalokkal a román himnuszt, amely mintegy jelzésértékű, hogy a román politikai nemzet részeként (is) tartják/képzelik magukat! Hasonló jelenségeket csak az 1989-es forradalom során tapasztalhattunk, mintegy 28 év távlatából. Hogy mivel magyarázható e jelenség, nem tisztem eldönteni.
- 35 Ebből a szempontból érdekes, hogy a *szerző* nem a *Kárpát-medence*, hanem a *Duna-táj* fogalmát használta. Eszmetörténeti kérdés, hogy e fogalmak mikor, hogyan, milyen hatásra alakultak ki és kerültek használatba a tudományban, publicisztikában és a politikai diskurzusban?
- 36 Brandenberger, David: *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956*. MA: Harvard University Press, Cambridge, 2002.
- 37 Ebből a szempontból ld. Boia, Lucian: *România elrománosodása*. Koinónia, Cluj-Napoca, 2015.
- 38 https://ro.wikipedia.org/wiki/Loturile_pentru_Campionatul_Mondial_de_Fotbal_1930#Rom%C3%A2nia. Ezek között hét magyar nevével szemben, összesen mintegy négy román név.
- 39 Ld. pl. a 2008-as válogatottat: a 23 játékosból egy volt félig román – félig magyar (Tamás Gabriel), illetve egy roma (Bănel Nicolită). Vö. <https://sport.hotnews.ro/stiri-fotbal-3111480-iata-lotul-care-romania-aborda-euro-2008-florin-braturamane-acasa.htm>
- 40 Boia: *i. m.*

Az egészségügy reformjai az Antall- és a Boross-kormány idején

A hazai egészségügy átszervezésének, illetve korszerűsítésének folyamata Antall József kormányhivatalba lépésénél korábbra nyúlik vissza. Tényként kell elfogadni, hogy a második világháborút követő években drasztikus változások következtek be a két világháború közötti állapotokhoz képest. A 19. század utolsó harmadában európai színvonalra emelkedett magyar orvostudomány igen tartalmas, minőségi keretek között erősödött meg, hiszen az 1876. évi közegészségügyi törvény – mind igazgatási, mind infrastrukturális vonatkozásban – olyan alapokat nyújtott, amelyen a mai napig hazai közegészségügyünk és betegellátásunk nyugszik. Az utóbbi vonatkozásban lényeges volt a betegbiztosítás, ami állami és magánbiztosítási társasági rendszerben működött. A kórházi rendszer főleg állami pénzen épült ki, de a magánbiztosítók is felépítették saját ellátási rendszerüket. Az első világháború kitöréséig a hazai betegellátás városi szemléletű volt, a falu egészségügye jóval elmaradt a követelményektől. Éppen a trianoni magyar állam változtatott ezen a helyzeten, egyre jobban központi kérdés lett a falu, illetve a vidék egészségügyi ellátásának fejlesztése. Kialakultak az ellátási szakterületek: járványügy, anya- és gyermekgondozás, iskola-egészségügy, s a városi és vidéki betegellátás nyugvópontja a háziorvosi (akkor hatósági orvosi) hálózatok lettek. Lényeges lett a közegészségügyi rendszerek (vízellátás, szennyvízelvezetés, a városi higiéniai feltételek megteremtése stb.) kiépítése. A legnagyobb feladat a vidéki lakosság betegbiztosításának megszervezése lett.

Az 1950-es években ugyan mindenki élvezhette az általános és ingyenes betegbiztosítást (kivéve a magángazdalkodókat), a körzeti orvosi rendszert, a kórházi ellátást, de ennek ára a magán-, egyházi és a biztosítási kórházak teljes államosítása lett. A kórházi vonatkozásban nehezen lehetett a háborús károkat felszámolni, majd egy rossz és hirtelen döntés értelmében az akkor 45 ezres kórházi ágylétszámot kétszeresére emelték, ami teljes káoszt eredményezett a kórházi betegellátás vonatkozásában. (Ratkó Anna miniszter rendelte el a keretszámok emelését „Sztálin elvtárs” 70. születésnapja tiszteletére.) A járványügyi körülmények rendezése után csak az 1960-as évektől következett be lassú javulás, hiszen a házigyógyászati épületekkel lehetett javítani a lakhatást, kiváltani a zsúfoltságot. A vidéki kórházakban – olyan városokban, mint Vác, Hatvan, Salgótarján, Nagykanizsa, Kecskemét stb. – ez csak a fekvőbetegek környezetében jelentett javulást, de az intézmények műszerezettségé maradt a régi. Valójában az 1980-as évektől tapasztalható számottevő változás, amikor elképzelések fogalmazódtak meg az orvosi ellátás feltételeinek javítására. Az Egészségügyi Minisztériumban életre keltették a Reformtükárságot, ahol már számítógépes programok segítségével készítettek tervek a szükséges reformokról.

Az Antall-kormány hivatalba lépése után nemcsak szerkezeti, de az egészségügy-finanszírozás tekintetében is változások következtek be – például a járulék és a nyugdíjalap szétválasztása, bizonyos pénzügyi normák megteremtése, a társadalombiztosítás új formáinak kialakítása, a magánorvosi és magánkórházi rendszer kialakítása, a szabad orvosválasztás, a rendszerben résztvevők érdekvédelmi szervezeteinek megalakítása stb. Mindezek hatalmas erőfeszítéseket kívántak. A tárgyalt kötet szerkesztője és az interjúk „végrehajtója” tiszta rendszerben építette fel könyvét, olyan interjúalanyokat – Surján

László, Jávor András, Pusztai Erzsébet, Pál Tamás, Vincze Zoltán stb. – szólaltatott meg, akik valóban szervezői és aktív résztvevői voltak a folyamatoknak. Elsőnek Surján László miniszter vázolja fel az egészségügy átszervezésének akkori programját, azokat a feladatokat, amelyek az átalakítási menetrendben szerepeltek. Részletesen ismertette a folyamatban levő ügyeket, amelyeket az előző kormány elkezdett, s a szabadon választott első kormány is lényegesnek tartott. Gyógyszerészeti vonatkozásban a gyógyszer-tárak privatizációja ebben az időben már folyamatban volt, de meg kellett akadályozni, hogy gyógyszerári birodalmak formálódjanak ki egy-egy tehetős patikus körül. Surján László elég részletesen szökött arról, hogyan került a kereszténydemokraták feladatkörébe az egészségügy és a szociális kérdések. Antall József miniszterelnökkel a múltban nem állt kapcsolatban, csak a rendszerváltoztatást megelőző pártküzdelmek idején ismerték meg egymást. Viszont teljes bizalmáról biztosította miniszterjelöltjét, ami megmaradt a kormány megbízás teljes idején. Olyan munkatársak (államtitkárok, államtitkár-helyettesek) kerültek igazgatása alá, akik nemcsak kiváló szakemberek voltak, de bírták a kormányfő bizalmát is. A könyv legterjedelmesebb interjúja Jávor András közigazgatási államtitkárral készült, aki nemcsak az Antall-kormány időszakában volt államtitkár, hanem a későbbi Orbán-kormányokban is hasonló szerepet töltött be. Az adott időszakban neki volt a legnagyobb áttekintése az egészségügy teljes szerkezetéről és működéséről, éveken keresztül irányította a Reformtitkárságot, ami teljes képet adhatott a szükséges reformokról, szerkezeti változtatásokról. Jávor András nem volt tagja az MSZMP-nek, sőt akkori feladatköréhez valóban szakemberre és nem „párttagra” volt szükség. Amikor az Antall-kormány hivatalának kezdetén ki kellett választani az egészségügyi közigazgatási államtitkárt, Jávor Andrásnál alkalmasabb személyt valóban nem találhattak volna. Személyét nemcsak a minisztériumon belül ismerték, de 1989-ben több orvosi fórumon, így a Magyar Orvostudományi Társaságok és Egyesületek Szövetségében több szakmai eseményen kifejtette a távlati terveket és a szükséges intézkedések sorát. Valójában a legfontosabb feladat a szerkezeti változások megtétele, a társadalombiztosítás szerkezeti és tartalmi átszervezése, a betegellátás különböző szintjeinek (házi orvosi rendszer, szakorvosi ellátás, kórházi betegellátás stb.) megalkotása lett, amelyhez olyan szakemberekre volt szükség, akik nem feltétlenül a működő egészségügyi rendszerből jöttek. A változtatást tükrözte az is, hogy az új szakági szervezetek élén új személyek jelentek meg. Ezek nem feltétlenül kötődtek a kormánykoalíció valamelyik pártjához, sőt többségük egyáltalán nem. Jávor András részletesen szökött az egészségügyhöz tartozó szakterületek változásairól, az érdekvédelmi szervezetek (Magyar Orvosi Kamara, Magyar Gyógyszerészeti Kamara) megalakulásáról, hiszen ezen területen – a szocialista korszakban – ilyen köztestületi forma nem létezett. Ugyan a szakszervezeteknek lett volna ilyen jellegű érdekvédelmi szerepe, de más hangsúllyal. Mindkét kamarának beleszólási joga volt a minisztériumi intézkedések meghozatalába, véleményezési, sőt indítványozási jogokkal is rendelkezett. A kamarák a legfontosabb etikai fórumok lettek, a gyógyszerészek maguk is részt vettek a privatizációs folyamatokban. Továbbra is, mint régi gond, feszültséget jelentett az egészségügy bérszínvonala, amelyet sem akkor, sem később nem tudtak érdemben orvosolni, sokan külföldön kíséreltek meg új életet kezdeni. Ez nem segítette a magyar kórházügyön, égető lett a nővér-, később az orvoshiány. Az első négy évben bizonyos változások következtek be a népjóléti tárca irányításában, Kelemen András politikai államtitkár a Külügyminisztériumba távozott, helyét Pusztai Erzsébet foglalta el, akivel ugyancsak terjedelmes beszélgetést olvashatunk a kötetben. Pusztai a rendszerváltozás előtt az Ajkai Kórház belgyógyász orvosaként működött, de bekapcsolódott a politikába, az MDF tagjaként Ajka és környéke (Veszprém

megye 1. sz. választókerület) országgyűlési képviselője lett, innen vezetett az útja az államtitkári megbízáshoz. (1992-ig az Országgyűlés szociális, egészségügyi és családvédelmi állandó bizottságában, ezen belül az egészségügyi albizottságban dolgozott ekkor kinevezték a Népjóléti Minisztérium politikai államtitkárává.) Antall József nagy odafigyelésére jellemző, hogy figyelemmel kísérte a Külügyminisztérium vonatkozásában Katona Tamás és Jeszenszky Géza súrlódásait, úgy látta jónak, hogy az orvosi végzettséggel és a WHO szervezetében szerzett tapasztalataival Kelemen András segítségére lehet a Külügyminisztériumnak, így oda helyezték át, míg Katona Tamás a Miniszterelnökségi Hivatalban lett államtitkár. Valójában tehát Pusztai Erzsébetre Antall József figyelt fel és kérte fel e tisztség betöltésére. Pusztai Erzsébet tapasztalatai teszik egészszé a Népjóléti Minisztérium négy esztendejének történetét, amit kiegészít Pál Tamás és Vincze Zoltán tapasztalatainak elmesélése. Pál Tamás a gyógyszerészi szakma legkiemelkedőbb „tudós képviselője”, akinek mint országos főgyógyszerésznek egy megváltozott világban kellett szervező tevékenységet kifejtetni. Megváltozott ugyanis a gyógyszerészi „közélet”, a magánpatikák hálózatai keltek életre, miközben a meglévő szervezet az „állami patikákra” és Gyógyszertári Központokra épült fel. Külön terület volt a gyógyszergyári világ, amelyben megjelent a külföldi tőke, a termékeket (gyógyszereket, készítményeket) a nagykereskedelem terjesztette a betegek irányába. Ebben az időszakban tulajdonjogi (volt tulajdonosok) kérdéseket kellett rendezni, miközben a gyógyszerek vonatkozásában „piacot” kellett keresni külföldön. Vincze Zoltán – mint az MGYT elnöke és a Gyógyszerészi Kamara egyik vezetője – Pál Tamással együtt – teljes képet ad az 1990–1994 közötti évekről, akkor, mikor a gyógyszerészből valódi szakember lett, nem csak a patikában működő „egyszerű eladó” szerepét töltötte be.

A kötet igen fontos szereplője Botos József közgazdász, az újjászervezett társadalombiztosítási intézmény vezetője, aki részletesen szolt a szocialista biztosítási rendszer átalakításának gyötrelmes útjairól, az új feladatokról, az első időszak hibáiról, amit nagy nehézségek árán sikerült kijavítani. Komoly gondot jelentett, hogy sokan továbbra is „kifizető” helynek tekintették a betegellátással kapcsolatos költségek elszámolását, mintha a világ legtermészetesebb dolga lenne az esetleges túlköltekezések elismerése, kiegyenlítése. Az ipari szervezet változásával – a leépülő gyárak feleslegessé vált munkásairól történő gondoskodás kérdése – valóban sok ember került a munkanélküliek táborába, ahonnan sokan kényszer- és korhatár nélküli nyugdíjazással szabadultak meg. Ez utóbbi megterhelte a nyugdíjalapokat, így az életszínvonallal nem került kapcsolatba a nyugdíjak összege. Sok gondot okozott a nyugdíjak kérdése, amit az egyik oldalon a nyugdíjba vonulás időhatárainak emelése, másik oldalon a kényszer-nyugdíjazás határolt be.

A könyvet jól használható rendeletgyűjtemény egészíti ki, valamint a kötetben szereplők névmutatója.

A kötet méltó összefoglalása az Antall-, valamint a Boross-kormány négyéves ciklusa egészségpolitikájának, a jelentős szerkezeti változások korszakának, amit a választott interjúalanyok segítségével remekül oldott meg Hollósi Gábor történész. A megjelentetés azért is indokolt, hiszen erről a témáról teljes képet nyújtó összefoglalás nem látott napvilágot.

(Hollósi Gábor: Az egészségügy reformjai az Antall- és a Boross-kormány idején. Jogalkotás és hat visszaemlékezés. Veritas füzetek 10. Budapest, 2018, Magyar Napló, 196 p.)

Eugénie Bastié

Az egyetemeken értelmiségiek válnak a politikai korrektség áldozatává

TANULMÁNY – Michèle Tribalat, Christophe Guilluy, Stephen Smith... Az egyetemek parkolópályára állítják azokat az elismert kutatókat, akik az iszlám-kérdéshez és a bevándorláshoz hasonló, érzékeny témákat feszegetik, publikációiknak pedig azt róják fel, hogy a szélsőjobboldali politikai szövegek malmára hajtják a vizet. A szakemberek azzal érvelnek, hogy valójában a legitimitásukat korlátozzák ahelyett, hogy az általuk felsorolt érveknek próbálnának ellentmondani.

A „sárgamellényesek” tiltakozásai közepette nagy visszhangot keltett egy kiáltvány, amelynek eredményeként november végén 80 értelmiségi írta alá az a *Le Point* c. hetilap véleményrovatóban megjelent cikkét, amely a „dekoloniális” szemlélet – társadalomtudományi irányzat, amely rehabilitálja a „faj” fogalmát – egyetemeken belüli térnyerésével szembeni aggályokat fejezi ki, és felhívja a figyelmet az „intellektuális terrorizmus” elleni fellépés fontosságára. Hogy a vészharangok még hangosabban szóljanak, ezzel egy időben Danièle Obono, a *La France insoumise* (A le nem igazott Franciaország) parlamenti képviselője – akiről köztudott, hogy közel áll az Indigènes de la République (A Köztársaság Öslakosai) nevű mozgalomhoz – bekerült a párizsi Sorbonne Egyetem politikatudományi kutatóintézetének igazgatótanácsába. A társadalomtudományokba történő, ilyen jellegű, aggasztó beszivárgás egy jóval régebbi, és sokkal mélyebben gyökerező irányzat felszíni kivetüléseként értelmezhető. Az egyetemek ellehetetlenítik azokat az oktatókat, akik köntörfalazás nélkül feszegetnek olyan érzékeny témákat, mint az iszlám vagy a bevándorlás.

„Már nem vitázunk, csak végezzük a dolgunkat”, fejezte ki csüggedtségét Michèle Tribalat demográfus egy 2018. október 25-i blogbejegyzésében. A szakember így reagált Christophe Guilluy geográfus, és Stephen Smith amerikai professzor egyetemi kiközösítésének kísérletére, akik közül az előbbit a *La France périphérique* (A periférikus Franciaország), az utóbbit pedig a *La ruée vers l'Europe* (Beáramlás Európába) című könyve miatt támadták. Tribalat – aki 1976-ban helyezkedett el az Inednél (Országos Demográfiai Kutatóintézet), és bevándorlási kérdéseket vizsgált – maga is az akadémiai diszkvalifikáció egyik iskolapéldája. 1997-ben, *A történelem meglepő újrajrása* című cikkében mutatott rá Hervé Le Bras, általa tévesnek ítélt, bevándorlással kapcsolatos előrejelzéseire. Le Bras a *Le Démon des origines* (A származások démona) című könyvében (1998) válaszolt, amelyben a bevándorlók összeszámolására tett kísérletet a wannseei konferencia náci jegyzőkönyvéhez hasonlította. Ezt követően éles vita alakult ki az etnikai statisztikákkal kapcsolatban, amelyért Michèle Tribalat majdnem saját állásával fizetett.

„A társadalomtudományok területén történő folyamatos szakmai ellehetetlenítés támadások és kritikák olyan elegyéből épül fel, amelyek – hogy még hatásosabbak legyenek – részleges értelmezésekkel, kiskapukkal és csalárd magyarázatokkal társulnak”, írja a kutató. A szemére vetik, hogy nem írt doktori disszertációt, valamint, hogy az általa közölt adatokat sem vitatta meg kellő mértékben. „Napjaikban szinte ez a kötelező szakmai életút” – mondja sajnálkozva, és emlékeztet, hogy Louis Henry, a francia demográfia atyja sem szerzett doktori fokozatot. „Napjainkban a társadalomtudományok a pillanatnyilag felkapott beállítottság szolgálatában állnak” – nyilatkozza a *Les Yeux grands*

fermés (*Tágra zárt szemek*) szerzője, akinek szakmai pályafutása igencsak megsínylette a cenzúráját.

A delegitimáció folyamata

François Héran demográfus, aki Michèle Tribalat kegyvesztetté válásakor az Ined igazgatója volt, tavaly szeptemberben többször is Stephen Smith, az Afrika tanulmányok professzora ellen fordult. A *La ruée vers l'Europe* (*Beáramlás Európába*, Grasset kiadó) című, igen jó fogadtatást kapott műben a szerző az afrikai demográfiai robbanás következményeit elemzi. Smith több díjat is elnyert, köztük a Francia Akadémia elismerését, a könyv pedig több mint 15 000 példányban kelt el. Talán csak nem zavaró ez a siker?

2018. szeptemberében François Héran, a Collège de France Migrációk és Társadalom Tanszékének vezetője, a *Population et Sociétés* (*Népesség és társadalmak*) című magazin hasábjain szedte ízekre a *La ruée vers l'Europe* elgondolásait. Bár a „diaszpórák bilaterális mátrixának” forrására támaszkodó szemlélet – amelyet Smith vélhetően figyelmen kívül hagyott – tudományosnak tűnik, már kevésbé nevezhető annak az a stílus, amelyet Héran néhány nappal később a *Libération* egyik cikkében ütött meg, és amelyben véleményét kívánta a nagyközönség elé tární. Héran leírja, hogy Smith munkásságának „nincs semmilyen tudományos érdeme”, és azzal vádolja meg, hogy egyrészt „észak dél által történő előzőnlésének téveszméjét táplálja”, másrészt „ráerősít a közvélemény által hangoztatott félelmekre”.

A *La Vie des idées*, a Collège de France weboldala tovább folytatta a már megkezdett áskálódást, és közzétette Julien Brachet, a Sorbonne kutatási megbízottjának egy cikkét, amely Smith könyvét Jean Raspail a *Le Camp des saints* (*A szentek tábora*) című regényéhez hasonlítja, és azt „a szélsőjobb hangneméhez közel állónak” minősíti. Elindult a delegitimáció folyamata. 2018 februárjában a *Le Monde* migrációért felelős újságírója úgy írt Stephen Smith könyvéről, mint amely „jól dokumentált”, „megfontolt”, „számokkal alátámasztott”, és „célja a viták hevének lecsillapítása”. 2018 szeptemberében

viszont, François Héran közbelépését követően, ugyanaz az újságíró szemrebbenés nélkül átveszi a demográfus ellentétes elképzelését, és úgy jellemzi, mint amely „érvényteleníti” Stephen Smith állítását, amely utóbbi, bőséges beszédtemát szolgáltatna a „grand remplacement” (nagy felcserélés) elméletének hívői számára.

Christophe Guilluy, *A periférikus Franciaország* szerzőjeként ismertté vált geográfus hasonló bánásmódban részesült. Az ismeretlen és kisebbségben lévő szakemberrel Serge July készített interjút a *Libération*-ban. „Delanoë megválasztásának előestéjén írtam egy cikket Párizs dzsentrifrikálódásáról. Akkoriban lelkesedtek érte” – meséli. „Mivel a társadalom alsóbb rétegeit kutattam, elég gyorsan elértem a kulturális és identitási kérdésekhez, ahol viszont megakadtam.” A diszkvalifikációs gépezet azonnal beindult, amint Nicolas Sarkozy, Manuel Valls és a Nemzeti Front (Front National) kezdte el idézni állításait. „Az egyik egyetemi kollégámtól kaptam egy SMS-t, amely így szólt: „Vigyázz! A náci (sic) Finkielkraut épp most idézett téged”, emlékszik vissza a *Fractures françaises* (*Francia töredékek*) szerzője.

Napjainkban, miközben esszéi több tízezres példányszámban kelnek el, Guilluynek már nincs bejárása bizonyos baloldali körökbe. Legutóbbi könyve, a *No Society* (Flammarion) megjelenésekor a *Libération* „Vitába lehet-e szállni Christophe Guilluyval?” címmel írt kétoldalas cikket a geográfusról, amelyben kissé szőszegő módon „végzettsége szerinti geográfusnak” minősíti a szerzőt. A napilap egy, a *Métropolitiques* folyóirat tagjai által aláírt véleménycikket is publikált, amelyben a „feltételezett periférikus Franciaország szövésővéről” ír, aki a „tudomány álarca mögé bújva” „másokkal együtt táplálja Franciaország szorongást előidéző vízióit”. „Legitimitási eljárást indítanak ellenem, pedig geográfusi mesterdiplomám van summa cum laude minősítéssel. Azért nincs doktorim, mert dolgoznom kellett” – védekezik a szakember.

Egy korábbi példa: a 2008-as Gouguenheim-ügy. Sylvain Gouguenheim középkortörténész, akkreditált történelemprofesszor, az ENS de Lyon oktatója, a neves Seuil kiadónál megjelent

Aristote au Mont-Saint-Michel (Arisztotelész a Mont-Saint-Michelnél) című könyvében árnyaltan mutatja be a muszlim világnak az ógörög örökség európai meghonosításában betöltött szerepét, és kiemeli a keresztény értelmezés fontosságát.

Megjelenésekor Roger Pol-Droit filozófus a *Le Monde*-ban tömjenező cikket írt a könyvről, amelyet nem kevesebb, mint három egyetemi petícióban is támadtak, és amelyek közül egyet kétszáz olyan személy írt alá, akik azt állították, hogy „Sylvain Gouguenheim műve számos, az iszlámmal kapcsolatos értékítéletet tartalmaz, és hogy a könyv a véleményüket az interneten nyíltan felvállaló idegengyűlölő és iszlámmellenes csoportok érveit erősíti”. Patrick Boucheron történész azzal vádolta meg Sylvain Gouguenheimet, hogy rájátszott az akkor uralkodó közhangulatra, hogy könyvét még többen megvegyék: „Amikor szeptember 11. után azt írja, hogy semmivel sem tartozunk az araboknak, akkor azzal igen nagy dolgot mondott.”

„Rendszerszintű baloldaliság”

Tribalat, Gouguenheim, Smith, Guilluy. Mi a közös bennük? Úgy nyúltak hozzá az identitás témájához, hogy nem mentek el a felhőtlen multikulturalizmus irányába. A diszkvalifikáció minden esetben hasonlóan működik: először rámutatnak a szerző tudományosságának hiányára, majd megvádolják, hogy nem vette figyelembe a téma összetettségét (ugyanazt az összetettséget teljes mértékben elutasítják, ha a kapitalizmus ellen kell szót emelni, vagy ha társadalmi kifogásokat kell találni a radikalizációra), végül pedig felróják neki, hogy a – szokásos kifejezéssel élve – szélsőséges nézeteket vallók „malmára hatja a vizet”. Az utolsó pont pedig a vitába szállás visszautasítása.

Jól emlékszünk az Édouard Louis és Geoffroy de Lagasnerie által közzétett, Marcel Gauchet és Nathalie Heinich elleni bojkottfelhívásokra. Tavaly nyáron, Pierre Rosanvallon szociológus visszautasította az Alain Finkielkraut *Répliques (Replika)* című műsorába szóló meghívást. Van egy közös pont ezekben az esetekben: mindig a személyt támadják, nem pedig az érveit. Az építő jellegű vita elutasítása annak az „intellektuális integritásnak” a nevében, amely már korántsem

az igazság hajthatatlan és megosztó keresésén, hanem egy olyan – feketelistára került – erkölcsi hierarchián alapul, amelynek csúcán az egyetemi hatóság szemet huny a *nihi obstat* felett, teljesen elfogadhatatlan.

Úgy tűnik, hogy a Collège de France fontos szerepet tölt be a delegitimáció folyamatában – azon a véleményformáló trión keresztül, amelyet Pierre Rosanvallon szociológus, François Héran és Patrick Boucheron, az *Histoire mondiale de la France (Franciaország világtörténelme)* szerzője alkotnak.

Ehhez jön még a népszerűsítéssel szembeni elutasító hozzáállás és az esetleges sikereket kísérő féltékenység. „Egyre nagyobb a szakadék a közvélemény és a leközölt vélemények között. Ha a könyv eladható, az csak azért van, mert írója eladta magát” – foglalja össze a helyzetet Stephen Smith, aki egy olyan „agresszívítást, erőszakot és a Francia Akadémia világára jellemző, személyeskedő vitát lát, amelyet igen rosszul fogadnának az Egyesült Államokban”.

Napjainkban a „rendszerszintű baloldaliság” meggyökeresedésének vagyunk tanúi, nyilatkozta Laurent Bouvet, a Saint-Quentin-en-Yvelines Egyetem politikatudományi professzora, akinek a *Le Sens du peuple (A nép józan esze)* című könyvének 2012-es megjelenése óta nemcsak a Cevipof (Politikatudományi Kutatóintézet) elnöki posztjára benyújtott pályázatát utasították vissza, hanem előremenetelét is egyértelműen akadályozták. „Az egykor pluralista intézmények élére olyan embereket választanak vezetőnek, akik a pluralizmus gyökeres kiirtásának politikájában hisznek. Érezhetően fojtogató légkör uralkodik az egyetemeken a humán- és társadalomtudományok területén” – állítja a „kulturális bizonytalanság” elméleti szakembere. „Az Inednél kellemetlenebb a légkör, mint korábban volt” – csatlakozik véleményéhez Michèle Tribalat. „Már nem érdekes a demográfia, hiszen olyan szociológusokat alkalmaznak, akik a gendert és a diszkriminációt tanulmányozzák.”

Bár a média és a könyvesboltok alapján a pluralizmus megújulására lehetne következtetni, az egyetemek egy része továbbra is egy

mindinkább szűkülő körbe látszik bezárkózni. Stephen Smith ugyanakkor próbálja megőrizni optimizmusát: „A vita minősége továbbra is ösztönzően hat rám. Öt évvel ezelőtt még a könyvem sem ismerték volna el.”

(Le Figaro)

A „dekolonizáció” – hegemoniára törekvő stratégia: 80 értelmiségi felhívása

Filozófusok, történészek, tanárok... Ezzel azokat az irányzatokat leplezik le, amelyek – az emancipációért vívott harc ürügyén – újra felelevenítik a „faji” megkülönböztetést.

A „dekolonizáció” elleni felhívás aláírói között olyan személyiségek szerepelnek, mint Boualem Sansal, Jean-Claude Michéa, Dominique Schnapper, Mona Ozouf (lásd alább), Elisabeth Badinter és Alain Finkielkraut.

A havonta rendszeresen megrendezett egyetemi és kulturális események alkalmával egyre gyakrabban találkozhatunk olyan aktivista kezdeményezésekkel, amelyeket a „dekolonizációs” mozgalom és egyesületbe tömörülő hívei képviselnek¹. Ezeknek az igen eltérő csoportoknak rangos egyetemek², előadótermek és múzeumok³

adnak lehetőséget a fellépésre. Ilyen volt például a Társadalomtudományok Házában októberben megrendezett „Gender, nemzet, laicitás” című szeminárium, melynek témái csak úgy bővelkedtek a rasszizáló utalásokban, mint a „gender koloniális jellege”, a „fehér feminizmus”, a „rasszizáció”, a „gender-vezérelt faji alapú hatalom” (értsd ez alatt a „fehérek” által gyakorolt hatalmat, amely fogalmat rendszeresen és szándékosan az általa „eltérő fajúként” megjelölt egyénekre nézve sérelmező jelleggel használnak).

Márpedig ezek az irányzatok, miközben haladónak (antirasszistának, dekolonizátornak, feministának...) tüntetik fel magukat, több év óta az egyén emancipációjáért és szabadságáért vívott harcot más irányba terelik, olyan célokat követve, amelyek ezzel és a köztársasági egyetemességgel szemben szöges ellentétben állnak: faji megközelítés, rasszizálás, differencializmus, szegregáció (a bőr színe, a nemi identitás, a vallás alapján). Odáig „fejlesztik” ideológiájukat, hogy a feminizmusra hivatkozva igazolják a nők fátyolviselését, a laicitásra alapozva legitimálják a vallással kapcsolatos követeléseiket és az univerzalizmust alapul véve fogadják el a kommunitarizmust. És végül, a nyilvánvaló tények ellenére, „leleplezik” a Franciaországban pusztító „állami rasszizmust”. Ugyanakkor ettől az államtól elismerést és anyagi támogatást kérnek, és szubvenciók formájában kapnak is.

A dekolonizátor aktivisták és támogató híveik stratégiája abban rejlik, hogy saját ideológiájukat tudományosan megalapozottnak tüntetik fel, és azzal lehetetlenítik el a velük szemben állókat, hogy őket rasszistáknak és iszlámelleseknek kiáltják ki. Ebből következően többnyire nem hajlandóak velük nyílt vitába bocsátkozni, ellenben démonizálják őket. Módszereiket az intellektuális terrorizmus jellemzi, amely arra emlékeztet, ahogyan annak idején a sztálinizmus lépett fel a világosan látó európai értelmiségiek ellen.

Így az olyan osztracizmust idéző támadások után, melyek célpontjai történészek (Olivier Pétré-Grenouilleau, Virginie Chaillou-Atrous, Sylvain Gouguenheim, Georges Bensoussan),

- 1 Például: a Köztársaság öslakói pártja, a Franciaországi iszlámgyűlölet elleni egyesület, a Nők menete a méltóságért, a Menet a méltóságért, a Dekolonizációs tábor, a Fekete egyesületek képviselői tanácsa, Tengerentúli franciák képviselői tanácsa, a Négergyűlölet elleni brigád, a Művészetek dekolonizálása, a Láthatatlanok (Rokhaya Diallo), az Anyák frontja, a MWASI egyesület, a Nem rasszizáltak csoportja, Befektetésellenes szankciók bojkottja, a Rasszizmus és az iszlámgyűlölet elleni koordináció, Minden anya egyenlő, a Világi oktatók köre, a Javíthatatlanok, az Osztály/gender/faj hálózata.
- 2 Például: a Collège de France, a Politikatudományi intézet, az École normale supérieure, az Állami kutatóintézetek, az EHESS (Társadalomtudományi főiskola), Párizs-VIII Vincennes-Saint-Denis egyetem, Párizs-VII Diderot egyetem, Párizs-I Panthéon-Sorbonne egyetem, Lyon-II Lumière egyetem, Toulouse-Jean-Jaurès egyetem.
- 3 Például: a Párizsi filharmonikusok, a Louvre Múzeum, a Roueni állami színházművészeti központ, A rabszolgaság eltörlésének emlékközpontja, az Eugène-Delacroix állami múzeum, a Nemzeti Aquarium színpad.

filozófusok (Marcel Gauchet, Pierre-André Taguieff), politológusok (Laurent Bouvet, Josepha Laroche), szociológusok (Nathalie Heinich, Stéphane Dorin), közgazdászok (Jérôme Maucourant), geográfusok és demográfusok (Michèle Tribalat, Christophe Guilluy), írók, publicisták (Kamel Daoud, Pascal Bruckner, Mohamed Louizi) voltak, most összeesküvésük áldozatai olyan irodalom- és színházkutatók, mint Alexandre Gefen és Isabelle Barbéris, s céljuk az ő lejáratásuk. A kulturális szférában dühödt támadásuk bosszú jelleggel olyan ismert művészek ellen irányul, akik az univerzalizmus talaján állva a differencializmust és a rasszizációt bírálták.

Bevált módszerük: a fent nevezett és „nem megfelelőnek” kikiáltott értelmiségieket a valódi viták ellenségei megfigyelés alá helyezik, a legártatlanabb ürügyet keresve, hogy elszigetelhesék és ellehetetlenítsék őket. Eszmei tevékenységük abban merül ki, hogy rágalmozást indítanak másokkal szemben, egyes megnyilvánulásait kiemelik a kontextusból, megalázó kitételekkel illetik őket (mint a szélsőjobb csatlósai, a mindennel szemben gyűlölettel élők) petíciók formájában – mindezt néha felkapja a sajtó, és rasszizmus vádjával akár pert is akaszthatnak a nyakukba. A közösségi médiában folytatott zaklató rágalomkampányukkal párhuzamosan „a felvilágosodás ellenfelei” bosszúcélzatú feljelentéseikkel árasztják el a Köztársaság bíróságait.

Most már kulturális, egyetemi, tudományos intézményeinket is (nem beszélve az erős befolyás alatt álló középfokú oktatási intézményekről) olyan támadások érik, amelyek – mindenfajta „koloniális” eredetű diszkrimináció elleni harc ürügyén – arra törekednek, hogy aláássák a felvilágosodás korából kiinduló szólásszabadságot és univerzalizmust magában foglaló elvek létjogosultságát. A rasszizmusnak új lendületet adó dekolonizáló konferenciák, kiállítások, filmek, könyvek egyre erősebben kihasználják és felfokozzák egyesek büntudatát és neheztelését, erősítve az etnikai csoportok közötti gyűlöletet és megosztást. Ebbe a stratégiába tartozik a

dekolonizátor aktivisták azon törekvése, hogy beépüljenek a felsőoktatásba (egyetemek, tanárképző főiskolák, állami újságíró iskolák) és a kulturális szférába.

A helyzet aggasztó. A „dekolonizáció” szószólói által támadott intellektuális pluralizmus a francia demokrácia jó működésének egyik alapvető feltétele. Ezenfelül az, hogy ez az ideológia behatol az egyetemekbe, az egyetemi szféra tekintélyét biztosító több évszázados minőségi színvonalnak is árt.

A helyzet alapos felmérésére hívjuk fel a hatóságok, a kulturális, egyetemi, tudományos, kutató intézmények, valamint a bíróságok figyelmét. A tudományos megközelítés legelőkelőbb kritériumainak kell érvényt szerezni. A viták során minden fél fejtsse ki álláspontját. A hatóságokat és a felelős intézményeket nem szabad a jövőben a Köztársaság ellen felhasználni. Az ő feladatuk, de mindannyiunké is, hogy végleg megszüntessük a francia demokrácia alapját képező szabadság, egyenlőség és testvériség értékrendjének méltatlan tévútra vezetését.

AZ ALÁÍRÓK:

Waleed Al-Husseini, publicista; *Jean-Claude Allard*, az Iris volt kutatási igazgatója; *Pierre Avril*, a Panthéon-Assas egyetem professor emeritusa; *Vida Azimi*, CNRS Kutatóintézet igazgatója; *Elisabeth Badinter*, filozófus; *Clément Bénéch*, regényíró; *Michel Blay*, történész és tudományfilozófus; *Françoise Bonardel*, filozófus; *Stéphane Breton*, etnológus és filmrendező; *Virgil Brill*, fotográfus; *Jean-Marie Brohm*, szociológus; *Marie-Laure Brossier*, baignolet-i képviselő; *Sarah Cattan*, újságíró; *Philippe de Lara*, filozófus; *Maxime Decout*, egyetemi docens és publicista; *Bernard de La Villardiére*, újságíró; *Jacques de Saint-Victor*, egyetemi tanár és irodalmi kritikus; *Aurore Després*, egyetemi docens; *Christophe de Voogd*, történész és publicista; *Philippe d'Iribarne*, a CNRS Kutatóintézet igazgatója; *Arthur Dreyfus*, író, filmművészeti tanár; *David Duquesne*, ápoló; *Zineb El Rhazaoui*, újságíró; *Patrice Franceschi*, utazó és író; *Jean-Louis Fabiani*,

szociológus; *Alain Finkielkraut*, filozófus, akadémikus; *Renée Fregosi*, filozófus és politológus; *Jasmine Getz*, egyetemi oktató; *Jacques Gilbert*, egyetemi tanár; *Marc Goldschmit*, filozófus; *Philippe Gumpowicz*, egyetemi tanár; *Claude Habib*, egyetemi tanár és publicista; *Noémie Halioua*, újságíró; *Marc Hersant*, egyetemi tanár; *Marie Ibn Arabi*, okleveles filozófiatanár; *Pierre Jourde*, író; *Gaston Kelman*, író; *Alexandra Lavastine*, filozófus; *Françoise Lavocat*, az összehasonlító irodalom tanára; *Barbara Lefebvre*, oktató és publicista; *Jean-Pierre Le Goff*, szociológus; *Damien Le Guay*, filozófus; *Noëlle Lenoir*, a Párizsi ügyvédi kamara tagja; *Anne-Marie Le Pourhiet*, a közjog tanára; *Laurent Loty*, CNRS kutató; *Catherine Louveau*, professor emeritus; *Yves Mamou*, újságíró; *Laurence Marchand-Taillade*, a Világi szféra elnöke; *Jean-Claude Michéa*, filozófus; *Isabelle Mity*, okleveles tanár; *Yves Michaud*, filozófus; *Franck Neveu*, egyetemi nyelvész-tanár; *Pierre Nora*, történész és akadémikus; *Fabien Ollier*, a QS? kiadó igazgatója; *Mona Ozouf*, történész és filozófus; *Patrick Pelloux*, orvos; *René Pommier*, egyetemi oktató és publicista; *Céline Pina*, publicista; *Monique Plaza*, pszichológiai doktor; *Michaël Prazan*, filmrendező és író; *Charles Ramond*, egyetemi oktató és filozófus; *Philippe Raynaud*, egyetemi oktató és politológus; *Dany Robert-Dufour*, egyetemi oktató és filozófus; *Robert Redeker*, filozófus; *Anne Richardot*, egyetemi docens; *Pierre Rigoulot*, publicista; *Jean-Pierre Sakoun*, a Világi köztársaság bizottság elnöke; *Philippe San Marco*, publicista; *Boualem Sansal*, író; *Jean-Paul Sermain*, a francia irodalom egyetemi tanára; *Dominique Schnapper*, politológus; *Jean-Eric Schoettl*, jogász; *Patrick Sommier*, színházművész; *Véronique Taquin*, tanár és publicista; *Jacques Tarnero*, kutató és publicista; *Carine Trévisan*, egyetemi irodalomtanár; *Michèle Tribalat*, demográfia-kutató; *Caroline Valentin*, ügyvéd és vezércikkíró; *André Versaille*, író és kiadó; *Ibn Warraq*, író; *Aude Weill Raynal*, ügyvéd; *Yves Charles Zarka*, egyetemi filozófiatanár.

(*le Point*)

Steven Radelet

Ítéletnap téveszmék

Mi adhat okot optimizmusra egy borúlátó korban?

Gregg Easterbrook: *It's Better Than It Looks* ('Jobb, mint ahogy kinéz' PublicAffairs, 2018, 352 oldal), Hans Rosling: *Factfulness* ('Tényszerűség' Sceptre, 2018, 352 oldal) és Steven Pinker *Enlightenment Now* ('Felvilágosodás most' Viking, 2018, 576 oldal) című könyveinek recenziója

Ha napjainkban belepillantunk egy újságba, csak a bajokat soroló litániákat találunk, háborút, bűnözést, betegséget, terrorizmust és környezeti katasztrófákat, mindezt a piaci kapitalizmus és a liberális demokrácia közelgő összeomlásáról szóló jóslatok közé beékelve. Amerikai politikusok – Donald Trumppal a jobboldal élén, és Bernie Sanders vermonti szenátorral a baloldalon – egyaránt arra figyelmeztetnek, hogy az Egyesült Államok és a világ a vesztébe rohan.

Tényleg vannak megoldandó problémák a világon. Ugyanakkor szinte bárhogyan is nézzük, az élet csaknem valamennyi szempontból egyre jobbá válik a legtöbb ember számára. A háborúk és a fegyveres konfliktusok száma közel van a történelmi mélyponthoz. Az emberek hosszabb és egészségesebb életet élnek, és iskolázottabbak, mint valaha. A legtöbb család magasabb jövedelmet élvez, mint ezelőtt bármikor a történelemben. Az utóbbi két évtizedben világszerte egymilliárd embert sikerült kiemelni a mélyszegénységből, és bár sok nyugati országban nőttek a jövedelmi egyenlőtlenségek, a földgolyón ma egyenletesebbek a jövedelmek, mint ahogy ez századokon keresztül volt. Még soha nem éheztek ilyen kevesen, és a világ ma több élelmiszert termel, mint amennyire szüksége van. A nők számára kitárult a lehetőségek tárháza, a demokrácia elterjedtebbé vált, és az alapvető emberi jogokat minden eddiginél szélesebb körben tartják tiszteletben. Az elektromosság, az autók, az internet, a modern gyógyszerek és az egyszerű

kényelmi megoldások a legtöbb ember életét jóval könnyebbé tették, mint az valaha elképzelhető lett volna dédnagyszüleink számára. S miután az effajta jótétemények évszázadokon át főként csak a Nyugat kiváltságai voltak, az 1980-as évektől kezdve elterjedtek az egész világon – nemcsak Kínában és Indiában, hanem Brazíliában, Chilében, Costa Ricában, Ghánában, Indonéziában, Malajziában, Mongóliában, Mozambikban, Peruban, a Dél-Afrikai Köztársaságban, Dél-Koreában és még tucatnyi más országban is.

Az uralkodó pesszimizmus közepette – főként a Nyugaton – kevesen vannak tudatában e fejlődés mértékének. Ez a fajta tudatlanság nem elhanyagolható tény. Mivel, mint e három fergeteges könyv – Gregg Easterbrook: *It's Better Than It Looks* ('Jobb, mint ahogy kinéz'), Hans Rosling: *Factfulness* ('Tényszerűség') és Steven Pinker *Enlightenment Now* ('Felvilágosodás most') című művei egyértelművé teszik, ez a fejlődés lehet, hogy folytatódik, de nincs rá teljes biztosíték; ha az emberek nem ismerik el azokat az intézményeket és azt a politikát, amelyek ezt a sikert előidéztek, a polgárok és a döntéshozók nagyobb valószínűséggel hagynak fel velük a jövőben. A folytatás biztosításához nélkülözhetetlen, hogy teljességgel megértsük ezt a példátlan előrelépést az emberi fejlődésben.

Nézd mindig az élet napos oldalát

Easterbrook, a *The Atlantic* újságírója, főként az Egyesült Államokra összpontosít, miközben az egész világra igaz törvényszerűségeket is vizsgál. Azt szeretné megmagyarázni, hogy miért vált országuk politikája ennyire borúlátóvá ilyen mértékű gazdasági jólét idején. Nézetei szerint Trump azért járt sikerrel 2016-ban, mert meggyőzte a választóit, hogy az ország az összeomlás szélén áll: a gazdaság romokban van, határait előzönlik az illegális bevándorlók, városaikban virágzik a bűnözés. Nem számított, hogy ezeknek a dolgoknak egyike sem volt igaz. Ezekért a hazugságokért Trump inkább elismerést kapott, mivel megmondta „úgy, ahogy van”. Easterbrook megjegyzi, hogy Sanders ugyanerre az érzületre játszott rá,

amikor azt állította, hogy az országban mindenki számára egyre rosszabb a helyzet, kivéve a leggazdagabbak szűk körét.

Easterbrook olyan válsághelyzetek leírásával támadja meg ezt a borúlátó gondolkodást, amelyeket volt hírmagyarázók beharangoztak, de aztán soha nem következtek be: az emberiség nem éhezett, és nem fogyott el az energia; nem szabadultak el szörnyű járványok; a légszennyezéstől nem vált belélegezhetetlenné a levegő, vagy ihatatlanná a víz; valamint a diktátorok megjósolt hatalomátvétele sem következett be. Épp az ellenkezője történt. A technika, ahelyett, hogy megsemmisülést hozott volna, az emberi élet szinte minden területét könnyebbé és biztonságosabbá tette. Az Egyesült Államokban 1993 óta csaknem 30 százalékkal csökkent az erőszakos bűncselekmények száma. Sok amerikai – főként kisebbségek és nők – nagyobb szabadságot élvez, mint valaha. Ugyanitt a légszennyezés jelentősen visszaesett az utóbbi ötven évben: az ólomszint 99 százalékkal ment lejjebb, a szénmonoxid 77, a szmog pedig 33 százalékkal. A világ alultáplált lakosságának aránya 50 százalékról 13-ra esett vissza az 1960-as évek óta. A második világháború és 1990 között átlagosan tíz katonai államcsíny történt évente; azóta évente körülbelül hármat hajtanak végre, mivel demokráciák váltották fel a diktatúrákat.

Easterbrook elismeri, hogy nem minden téren mennek jól a dolgok. Az Egyesült Államoknak és más országoknak meg kell küzdeniük a klímaváltozással, az egyenlőtlenséggel és egyéb fenyegetésekkel. Fő érvként azonban azt hozza fel, hogy ezeknek a problémáknak a megoldásához a világnak fel kell ismernie sikereit, és le kell szűnie a helyes tanulságokat abból, hogy ezeket miként érte el. Visszavág azoknak, akik naivitással keverik össze az optimizmust. „Az optimizmus – írja – az a meggyőződés, hogy a problémák megoldhatók, ha valamennyien nekigyürközünk és munkának látunk.” Egy egész fejezetet szentel a klímaváltozásnak, egy másikat pedig az egyenlőtlenség leküzdésének.

Easterbrookot nyilvánvalóan elkészeríti ez a sokakat jellemző rövidlátás. Nagymértékben a médiát teszi felelőssé, ahol a véres sztoriknak

van hírértéke, és részben a politikusokat, akik a legsötétebb színben tüntetik fel ellenfeleiket, szinte mindent kudarcnak könyvelnek el, és visszasírják a megszipított múltat. A kutatóközpontok és a kormányügynökségek „hajlamosak baljóslatú kijelentéseket tenni, mert azok indokolják a további támogatásokat” – mondja. A demográfiai változások is hozzáadnak ehhez a borúlátáshoz: a nyugati társadalmak előregedőben vannak, és Easterbrook szerint az idősebb embereknek többnyire komorabb a világlátása. Továbbá azt állítja, hogy ez részint benne rejlik az emberi természetben: „Az emberek a legrosszabbat akarják hinni a társadalomról.”

Az adatok nem mindig támasztják alá meggyőzően a szerző érveit. Például, nem meggyőző az az állítása, hogy az Egyesült Államokban a középosztály vásárlóereje gyorsabban nő, mint azt a legtöbb elemző hiszi, és felhozott idézetei sem igazolják ezt. Másutt olyan adatokkal szolgál, amelyek hihetőnek tűnnek, de nincsenek kellőképpen dokumentálva, ami nem tesz jót elemzésének.

Easterbrook fő következtetéseivel magával ragadja az olvasót, azonkívül mestere az írásnak. A kételkedők meggyőzéséhez azonban valamennyi tény és számadat átfogó dokumentálása kívántatik.

Semmittudók

A *Factfulness* ('Tényszerűség') című könyvében Rosling ezt a hiányt akarja pótolni. Épp annyira tanácstalanul áll a fejlődés általános félreértelmezése előtt, mint Easterbrook. Hogyan láthatja ilyen sok ember ennyire tévesen a világot? – tűnődik. Ola fiával és Anna menyével közösen írt könyvében azokra a többéves kutatási tapasztalatokra támaszkodik, amelyeket Stockholmban a nemzetközi egészségügy professzoraként szerzett; életpályája nem sokkal a könyv megjelenése előtt szakadt félbe hirtelen halála miatt. „Ez a könyv – írja – a legutolsó csata, amelyet a romboló hatású világméretű tudatlanság leküzdését célzó, egy életem át tartó küldetésem során vívok.”

Rosling felméréseiben emberek ezreinek tett fel egyszerű kérdéseket a világot jellemző tendenciákról. Az eredmények azt mutatják,

hogy az emberek nem pusztán tájékozatlanok, hanem rendszeresen hajlamosak a borúlátásra. 2013-ban Rosling megkérdezte, hogy mi történt a világ népességének mélyszegénységben élő részével a megelőző húsz év folyamán, és három válaszlehetőséget kínált fel: csaknem megduplázódott, ugyanaz maradt, illetve majdnem a felére csökkent. Ha az emberek csak véletlenszerűen tippeltek volna, körülbelül egyharmaduk eltalálta volna a helyes választ (csaknem megduplázódott). De mindössze hetven százalékuk adott helyes választ. Rosling megkérdezte, hogy az egyéves gyerekek milyen arányban lettek beoltva különböző betegségek ellen, és megint csak három lehetőség közül lehetett választani: 20 százalék, 50 százalék, illetve a helyes 80 százalék közül. Ezúttal a válaszadók 13 százaléka döntött helyesen. Az emberek nemcsak téves válaszokat adtak sorjában a kérdésekre. Állhatatosan azt bizonyították, hogy a világ állapotát a ténylegesnél sokkal rosszabbnak ítélik meg.

Rosling célja nem pusztán az volt, hogy tényekkel szolgáljon, bár bőséggel kínálja őket. Azt akarja, hogy az emberek megváltoztassák a gondolkodásmódjukat, hogy pontosabb legyen a világlátásuk, és hogy több eszköz legyen a kezükben a problémák megoldásakor. Könyvét tíz olyan emberi ösztön köré építi, amelyek inkább katasztrófákat láttatnak az emberekkel, semmint előrelépést. A „félelem ösztöne” például az evolúció során kifejlesztett tulajdonság, amely segít az embereknek a veszély elkerülésében, de olyan ritka eseményektől való megmagyarázhatatlan félelem felé is taszíthatja őket, mint például a csepátámadás és a villámcsapás. Ezzel az ösztönnel magyarázható a sajtót uraló állandó válsághangulat is, amely az emberek szorongását használja ki. „Azok a félelmek, amelyek valamikoron segítették őseinket az életben maradásban, ma megélhetést adnak az újságíróknak.” Egy másik emberi vonás a „választóvonal-ösztön”, amely alapján a világot a „mi” és „ők” kategóriáira osztjuk, és sokkal nagyobb különbségeket képzelünk magunk és mások közé, mint ahogy azok a valóságban léteznek.

Rosling azt állítja, hogy ezek az ösztönök leküzdhetők azáltal, hogy tudatosan megtanulunk „tényszerűek” lenni: megvizsgáljuk az

adatokat, résen vagyunk a fenyegető végzetéről szóló történetek hallatán és kételkedve szemléljük a gyors megoldásokat, miközben próbáljuk megérteni azt a valóságot, amely az egyszerű átlag és a szélsőségek mögött rejlik. A „tényszerűsége” épülő gondolkodásmóddal nézetei szerint kordában tarthatjuk negatív ösztöneinket, pontosabb képet alakíthatunk ki a világról, és tehetünk a jobbítása érdekében is.

A csodák kora

Bár Rosling bőséges anyaggal igazolja, hogy mit nyert ezáltal a világ, nem foglalkozik az alapvető kérdéssel: mindenekelőtt mivel magyarázható mindez a fejlődés? Pinker pszichológus-professzor megkísérli a válaszadást. Az *Enlightenment Now* ('Felvilágosodás most') a legátfogóbb és leginkább lebilincselő a három könyv közül. Pinker gazdag történelmi anyagot kínál benne az emberi fejlődés mutatóinak széles skálájáról. Átlagosan körülbelül százszor olyan gazdagok vagyunk, mint kétszáz évvel ezelőtt. Az elmúlt évszázadban az intelligenciatesztek eredményei elképesztő sebességgel évtizedenként három ponttal emelkedtek. Az általánosan javuló biztonságnak köszönhetően az amerikaiak 90 százalékkal kevesebb eséllyel halnak meg tüzesetben vagy áramütés következtében, mint száz évvel ezelőtt. Ugyanebből az okból kifolyólag 1921 óta több mint 95 százalékkal csökkent az autóbalesetekben meghaltak száma a megtett kilométerekhez viszonyítva. A harctereken évente szedett áldozatok száma világszinten 75 százalékkal esett az 1980-as évek óta (bár újabban emelkedett a szíriai háborúnak köszönhetően). Pinker kiemeli, hogy milyen széles körben élvezhetők ezek a nyereségek, és felhívja a figyelmet a sebességre, amellyel a gazdag és szegény országok közt tűnnek el a jóléti különbségek. Például, az 1950-es évek óta a világ valamennyi országában csökkent a gyermekhalandóság. A világnépesség mélyszegénységben élő hányadának az 1980-as években mért 40 százalékról kevesebb, mint 10 százalék alá zuhant 2015-re. Jóllehet az 1980-as évek óta az Egyesült Államokban és több más nyugati országban nőttek a jövedelmi egyenlőtlenségek, világszinten javulás mutatkozik:

a 0 (teljes egyenlőség) -1 (teljes egyenlőtlenység) tartományban mérő Gini-együttható 0,60-ról 0,47-re javult 1990-től 2013-ig.

Pinker azt állítja, hogy a fejlődés túlmegy az anyagi nyereségeken: a viselkedés és erkölcsiség egyéni és társadalmi normái szintén javulóban vannak. A műszaki fejlődéssel egy időben az erkölcsök terén is történt előrelépés. A zsarnoki rendszerek, a rabszolgaság, a kínzás, az erőszak, a fajgyűlölet és a nők alávetettsége mind elfogadott jelenségek voltak a múlt nemzedékei számára; ma a legtöbb ember erkölcsileg helytelennek ítéli meg ezeket.

Pinker nézetei szerint ezek a nyereségek a tizennyolcadik századi felvilágosodásból és a nyomában felhalmozódott tudásból, illetve szemléletbeli változásokból adódnak. Pinker négy felvilágosodás kori témára – értelem, tudomány, humanizmus és haladás – és az ezekkel párosuló hitre összpontosít, mely szerint ezeknek az eszméknek az alkalmazása az életminőség folyamatos javulásához vezetne. Ezek voltak azok az erők, amelyek a csaknem egyetemes szegénység, betegség, írástudatlanság és erőszak világát középosztálybeli jövedelemmel rendelkező, jóval nagyobb személyes biztonságot és szabadságot élvező, egészséges emberek világává formálták át – érvel a szerző. „A felvilágosodás megtette a hatását” – írja. „Elsöprő sikere ellenére hajlamosak vagyunk szinte teljesen megfeledkezni róla.”

Kétszázötven év óta különböző felvilágosodás-ellenes mozgalmak mégis azzal próbálkoznak, hogy visszafordítsák a történelem kerekét. A nacionalizmus, a tekintélyelvűség, a vallási óhitűség, a tudományellenes mozgalmak és a közelgő világméretű végítéletet megjósoló különféle „hanyatláselméletek” mindmind a jőzőn ész és a haladás erejébe vetett hitet akarták megtörni. Pinker azt állítja, hogy ismét a felvilágosodás értékeit vették célba azok, akik nem értékelik eléggé a tudományos ismereteket, a nacionalizmus és a törzsi szellem hívei, és igyekeznek lerombolni a modern intézményekbe vetett bizalmat. Úgy látja, hogy ezek a támadások egyformán érkeznek a politikai bal- és jobboldalról is.

Pinker kíméletlenül ostromozza a modernséggel szembenő értelmiséget és az új technikai vívmányok elutasítóit, akiket „romantikus zöld” aktivistáknak nevez, és azok tudománytalan nézeteit is kigúnyolja, akik ellenzik a géntechnológiát és az atomenergiát. A felvilágosodás értékeit fenyegető legnagyobb veszélynek azonban az önkényuralmi populizmus uralomra jutását látja. A szerző abban látja ezeknek a mozgalmaknak az alapvető problémáját, hogy inkább a törzsi közösségre összpontosítanak az egyén helyett, és nem tartják értéknek a választott csoporton kívül állók jogainak védelmét vagy a más országokban lakók jólétének előmozdítását. Lekicsinylik a tudást és a vélemények másságát, nagy becsben tartják az erős vezetőket, és megvetéssel tekintenek a szabályokra épülő kormányzásra, a kompromisszumokra és a központi hatalmat korlátozó demokratikus intézményekre. Egy megszépített múlt felé tekintgetnek vissza, ahelyett hogy a haladás eszméjét tennék magukévá. A populista fenyegetés ellenére Pinker hisz abban, hogy fennmaradnak a „liberális” demokrácia intézményei. Állítása szerint a jobboldali populizmus „inkább értelmezhető a népesség egy dühös és csökkenőben lévő csoportjának mozgósításaként, ... semmint egy évszázados múlttal rendelkező, egyenjogúságért küzdő mozgalom hirtelen visszajára fordulásaként”.

Ne adjuk fel a hitet

Az általános pesszimizmus egyik veszélye, hogy azokat a politika vezetőket ruházza fel hatalommal, akik a haladást előmozdító intézményeket akarják szétrombolni. Különösen igaz ez az Egyesült Államokra, amikor a külpolitikáról van szó. A második világháború után Washington egy olyan nemzetközi rendszert léptetett életbe, amely az USA biztonságáról és jólétéről volt hivatott gondoskodni a szabadság, a lehetőségek és a jogállamiság eszméinek – bármennyire is tökéletlen – terjesztése közben. Az Egyesült Államok célja az ezekben az értékekben osztozó országoknak a megerősítése volt, hogy aztán szövetségessé váljanak ezen értékek terjesztésében – ami viszont segítene elhozni a békét.

Ezek a célok sokkal nagyobb mértékben valósultak meg, mint 1945-ben bárki elképzelte volna. A valamikor az Egyesült Államok esküdő ellenségeinek számító Németország és Japán jelenleg legszorosabb szövetségesei között vannak. Nyugat-Európában béke honol. Világszerte a legtöbb ország jóváhagyta az Egyesült Államok által megalapozott gazdasági és politikai rendszert. Még Kína sem maradt le, és közelebb áll ahhoz, hogy osztozzon ezekben az eszmékben, mint Mao Ce-tung és a kulturális forradalom idején. Kínában ma kitárult a gazdasági lehetőségek tárháza, némiképp jobban érvényesül a személyes szabadság és a jogállamiság.

Maga a tény, hogy ilyen mértékű fejlődés zajlott le, korántsem jelenti azt, hogy minden rendben van, és nincs szükség semmilyen változásra. E fejlődésnek a pusztá mérete azt eredményezte, hogy az intézmények, amelyek létrehozták, változtatásra szorulnak, ha továbbra is szeretnének megoldást kínálni a világ problémáira. Mára érvényüket veszítették a második világháború után jól működő struktúrák, döntéshozó folyamatok és hatalmi erőviszonyok, amikor olyan sok ország jogosan szeretné hallatni a hangját a világpolitika színpadán. Az Egyesült Nemzetek Szövetsége, a Nemzetközi Valutaalap, a Kereskedelmi Világszervezet, a regionális biztonsági megállapodások és más intézmények mind nagyobb teret kell biztosítani a fejlődő országoknak. Ezek az országok csak ebben az esetben lesznek hajlandók együttműködni az Egyesült Államokkal a világra váró óriási kihívások leküzdésében. Az Egyesült Államoknak újból hajlandóságot kell mutatnia a hatalom megosztására annak pusztá gyakorlása helyett. Meg kell értenie, hogy ha ekképp jár el, ezáltal hosszú távon erősödik, nem pedig gyengül a biztonsága.

A Trump-kormány ennek épp az ellenkezőjét csinálja. Abból a téves feltevésből indul ki, hogy a világon egyre romlik a helyzet, és az Egyesült Államok veszítésre áll a jelenlegi nemzetközi rendszerben. Ezért Trump igyekszik szétzúzni a régi rendet. Élvezettel sértegeti az USA szövetségeseit, tárt karokkal fogadja a diktátorokat, előszeretettel kezd kereskedelmi

háborúkba, és látványosan vonul ki nemzetközi megállapodásokból, többek között a csendes-óceáni partnerségi megállapodásból, az iráni atomszerződésből és a párizsi éghajlatvédelmi egyezményből.

A liberális világrend, amely oly nagy fejlődést hozott magával, nem halott, és nincs pusztulásra ítélve. Ugyanakkor veszély fenyegeti – nem valamilyen kívülről támadó uralkodó részéről, hanem belülről. A fenyegetést súlyosítja, hogy általánosan képtelenek vagyunk a fejlődés felismerésére, illetve hogy hajlamunk van a rossz hírekre összpontosítani. Ahogy mindhárom szerző rámutat, a borúlátás beteljesítheti önmagát: azokban az országokban, ahol az emberek a világ egyre rosszabbá válásában hisznek, épp azokat az intézményeket zilálják szét, amelyek jobbá tették azt, és ezáltal beteljesítik a hanyatlásról szóló jóslatot. Ahogy mindig, úgy most is keményen kell majd harcolniuk a liberális világrend híveinek, hogy megtartsák – és jobbitsák a világot. Csak ily módon lesz fenntartható a világon az emberi létállapot példátlan fejlődése, amelynek megteremtésében ez a rend segédkezett, hogy egyre többek életében érkezzen el a béke, a jólét és a szabadság.

(Foreign Affairs)

Helen Dixon⁴

Felszabadító szabályozás Megmentheti-e Európa az internetet?

A személyes adatokat védő rendelkezések nem váltanak ki belőlünk pozitív érzelmeket. A cégek nem ritkán csak nyűgnek, felesleges kiadásnak és az innováció akadályának tekintik. A kormányok azt gondolják, hogy a szabályok mindenkire vonatkoznak, őket kivéve. Az utca embere pedig gyakran úgy tesz, mintha nem érdekelné, hogy adatait védik-e vagy sem.

Ez a szabályozás azonban jelenleg fontosabb, mint valaha. A világot egyre inkább meghatározzák a technika terén tapasztalható

tó egyenlőtlenségek; nagy szakadék tátong, amelynek egyik oldalán a nagyvállalatok és a hatalommal bíró kormányok, a másikon pedig az egyszerű emberek vannak. Az egyén autonómiája még a gazdag demokráta társadalmakban is annak a veszélynek van ma kitéve, hogy akár olyan egyszerű döntéseket, mint hogy milyen híreket olvassunk vagy milyen zenét hallgassunk, a szoftver és az eszközök mélyén működő algoritmusok szabnak meg – ezek olyan mélyen vannak, hogy a felhasználók rendszerint nincsenek is tudatában, hogy az adatfeldolgozás milyen mértékben formálja döntéseiket és lehetőségeiket. Ma a technikát „használgják fel, hogy irányítsák, amit látunk, amit csinálhatunk, és végül, amit mondunk – írta Bruce Schneier titkosírás- és adatvédelmi szakértő. Kevésbé érezzük magunkat biztonságban. Kevésbé érezzük magunkat szabadnak.”

A legtöbb embernek még rá kell ébrednie erre az igazságra. Az internet és a mobiltelefonos kommunikáció korszakában az emberek inkább azokra az árukra, szolgáltatásokra és élményekre hajlamosak összpontosítani, amelyeket a technika kínál, és kevésbé azokra a módokra, amelyek magánéletünket veszélyeztetik a mindennapi élet láthatatlan, de szerves részévé vált szoftverek, kódok és eszközök által. Bár sokan szeretnének fogalmat alkotni arról, hogy az adatfeldolgozás miként befolyásolja őket, legtöbbjüket nem érdeklik a részletek.

Lev Trockij szavait átfogalmazva, a gond az, hogy még ha minket esetleg nem is érdekelne a big data-nak nevezett adatmennyiség, a big data viszont érdeklődhet irántunk. A cégek és kormányok folyamatosan új utakat találnak, hogy bővülő mennyiségű információt gyűjtsenek össze és aknázzanak ki minél több emberről. Néha jó, néha rossz szándékkal. Ezt első kézből tapasztaltam meg: adatvédelmi biztosként Írországból, ahol a világ leghatalmasabb műszaki cégei közül soknak az európai főhadiszállása található, a magánszféra sorozatos megsértésének problémájába ütköztem, ahogy egyre inkább nőtt a cégek és kormányok adatok iránti étvágya, és egyre merészebbek lettek azok beszerzésének és felhasználásának módjait illetően. Az Európai Unió azzal

4 Írország adatvédelmi biztosja.

a céllal vezette be nemrégiben az Általános adatvédelmi rendeletet (GDPR), a 2018 májusában hatályba lépett új szabályrendszert, hogy megakadályozza a személyes információval – szándékos vagy más módon – való visszaélést. A semmitmondó elnevezés megtévesztő: a GDPR nagyratörő kísérlet modern életünk alapvető fontosságú részének alakítására. Az egyre inkább digitális technikára épülő világban a személyes adatok védelme nem pusztán fényűzés; ez „alapjognak” minősül, mint a GDPR szövegében olvasható. Az adatvédelmi rendelet új fejezetet nyitott az internet történetében, modellt teremtve, amelyet majd más államok és szervezetek fognak gondosan tanulmányozni, miközben ők is próbálják majd megtalálni a helyes egyensúlyt az egyén adatvédelemhez való joga és más jogaik, illetve az üzleti élet és a kormány jogos érdekeltségei között. A világ kormányainak el kell kezdeni adatvédelmi törvényeik közelítésén dolgozni, lehetőleg a GDPR-rendeletből ösztönzést merítve. Máskülönbön önkényuralmi rendszerek és gátlástalan óriás iparvállalatok lesznek a nyertesek, a demokratikus államok és a hétköznapi emberek pedig vesztesen fognak kikerülni.

Miért fontos az adatvédelem?

Az internet korszakában rendkívül sebezhetővé váltunk, mert a digitális gazdaságban és a tágabb értelemben vett társadalomban való részvétel ma gyakran azt jelenti, hogy személyes információt adunk ki nagy szervezeteknek, amelyek azt könnyűszerrel tudják tárolni, feldolgozni és megosztani, az egyén bármiféle hozzájárulása nélkül. A piaci erők és az esetleges negatív közvélemény nem riasztották el a cégeket és a kormányokat ennek az óriási hatalomnak a kihasználásától; csakis a törvények akadályozták meg a legsúlyosabb visszaéléseket. Az adatvédelmi rendelet megköti a tisztességtelen hivatalnokok kezét, amikor kormányzati adatbázisokban bírálóikat és vetélytársaikat befeketítő információ után kutakodnak. Meggátolja a korrupt bűnüldöző szerveket, hogy akadálytalanul hozzáférjenek bárki telefonjához és internetes bejegyzéséhez. Továbbá nehézségeket gördít az olyan

ellenőrizetlen vagy pontatlan adatok felhasználása elé, amelyek segítségével helytelenül tagadják meg az emberektől a biztosításokat, hiteleket vagy munkahelyeket.

Mindazonáltal nem sikerült teljes mértékben megvalósítani azokat a törekvéseket, hogy egy átfogó szabályzó rendszer jöjjön létre a személyes adatok védelmére, ideértve az EU korábbi ez ügyben tett kísérleteit is. Az Unió 1995-ös adatvédelmi irányelve (Data Protection Directive), némiképp homályos volt, és nem tudott rátapintani azokra a jogsértésekre, amelyeket megelőzni vagy mérsékelni akart, valamint a következetességre is híján volt, amikor az egyes EU-tagállamoknak adott tanácsokat az ügyben, hogy miként építsék be az adatvédelmet a nemzeti jogba. A GDPR többnyire mindkét hibát elkerüli. Ezenkívül világossá teszi, hogy célja a hátrányos megkülönböztetés, a személyazonossággal való visszaélés, a pénzügyi bűncselekmények és a jóhírnevet ért sérelem elleni harc. (Az Európai Bizottság hangsúlyozta továbbá, hogy az adatvédelmi rendelet erősíteni fogja az európai gazdaságokat azáltal, hogy fenntartja a digitális kereskedelem biztonságába vetett bizalmat, amely igen megrendült a sorozatos nagyszabású adatvédelmi botrányok nyomán.)

Ráadásul a GDPR közvetlen hatállyal bíró jogszabály, ami azt jelenti, hogy az egyének a nemzeti törvényekre való utalás nélkül hivatkozhatnak rá a nemzeti bíróságoknál, így általánosságban szükségtelessé téve az EU-tagállamok számára a GDPR-t tükröző, új nemzeti jogszabályok megalkotását. A törvény területi hatálya az Európai Unión túlra is kiterjed, mivel bármilyen az Európai Unióban működő szervezetre vonatkozik, még ha a valóságban az nem is az EU területén helyezkedik el. Minden ilyen adatokat feldolgozó szervezet, valamilyen szektorban, méretétől függetlenül köteles a GDPR szellemében eljárni: kormányok, internetes szolgáltatók, médiacégek, bankok, orvosi rendelők és egyetemek – bármilyen szervezet, amely digitális információt gyűjt az emberekről.

A törvény legfőbb újítása, hogy az elszámoltathatóságot teszi meg alapelvének: a személyes adatok helyes gyűjtésének és feldolgozásának

felelősségét nyíltan a szervezetek vállára helyezi, és kiterjeszti az egyénekre azt a jogot, hogy megakadályozzák adataik gyűjtését és feldolgozását. Például, ha a cég adatokat gyűjt rólunk azzal a céllal, hogy árucikket vagy szolgáltatást adjon el nekünk, jogunk van bármikor tiltakozni, amely arra kényszerítené a céget, hogy abbahagyja mind az adatgyűjtést, mind az értékesítési tevékenységet. A GDPR arra is feljogosítja az egyéneket, hogy ragaszkodhassanak adataik törléséhez. Például, ha egy cégnek megadjuk e-mail-címünket üzleti kapcsolatunk során, később követelhetjük, hogy a cég távolítsa el azt iratanyagából. Bizonyos körülmények között pedig a GDPR azzal a joggal ruházza fel az egyéneket, hogy adataikat átvihetjük egyik szervezettől a másikhoz. Például, ha bankot vagy mobilszolgáltatót szeretnénk váltani, fiókunkat és a fióktörténeti információkat az eredeti szolgáltatótől átadjuk az új szolgáltatóknak.

A GDPR-rendelet sok szervezetet arra kötelez, hogy adatvédelmi felelőst alkalmazzon az új szabályok betartása érdekében. Ezenkívül hatásvizsgálatok végzését is előírja, azt meghatározandó, hogy az adatfeldolgozás egyes típusai milyen hatással vannak az egyénekre. Például, ha egy nagy szervezet szeretne bevezetni egy rendszert, amely a létesítménybe való belépéshez biometrikus aláírást követel meg az alkalmazottaktól és a látogatóktól – mondjuk retina-szkenneres azonosítást –, vizsgálatot kellene végezni, hogy mérlegelni lehessen egy ilyen rendszer szükségességét, esetleges hatásait és veszélyeit, és ezek mérséklésének lehetséges módjait. A GDPR kötelezi a szervezeteket, hogy úgy tervezzék meg rendszereiket, hogy korlátozzák a begyűjtendő személyes adatok mennyiségét, és minél inkább növeljék ezeknek az adatoknak a biztonságát. Például, ha egy cég online űrlap kitöltését követeli meg potenciális ügyfeleitől árajánlat kéréséhez, akkor az űrlapban csak olyan adatra kérdezhetnek, amely feltétlenül szükséges az adott ügy elintézéséhez. Az új szabályok azt is megkövetelik a szervezetektől, hogy haladéktalanul értesítsék a hatóságokat, amikor az egyénekre veszélyt jelentő adatvédelmi incidenst tapasztalnak. Végül

a GDPR előírja, hogy a szervezetek világos és részletes információval kötelesek ellátni a nyilvánosságot az általuk gyűjtött és feldolgozott személyes adatokkal – és különösképpen azzal kapcsolatban, hogy ezt milyen céllal teszik. A GDPR mindezt a szabályozást döntő mértékben megtámogatja azáltal, hogy új végrehajtási eszközöket ad a szabályzók kezébe, többek között azok szigorú utasításokat adhatnak a jogszabály betartatására, és szigorú büntetést róhatnak ki olyan szervezetekre, amelyek megszegik azt.

A nagy szervezetek jelentős beruházásokra kényszerülnek majd, hogy eleget tegyenek az új törvény elszámoltathatósági előírásainak; a hatékonyság érdekében arra kapnak ösztönzést, hogy az új eljárásokat és rendszereket ne csak Európában, hanem minden olyan piacon alkalmazzák, ahol jelen vannak. Ezenfelül a GDPR kimondja, hogy ha egy szervezet személyes adatokat továbbít az Unióból, gondoskodnia kell arról, hogy az adatokat ugyanúgy kezeljék az új helyszínen, mint ahogy ez az Európai Unióban történne. Ily módon a GDPR által megtestesített előírások a világ többi részén is megjelennek majd.

Az új törvény érvényesítése

A GDPR nem tökéletes. Egyfelől, nem oldja meg a régóta fennálló problémát, amit annak világos meghatározása jelent, hogy mi számít személyes adatnak. Ez jól tükrözi azt a tényt, hogy még a digitalizált világban eltöltött három évtized után is a kormányok, a szabályozók, az elméleti szakemberek, a cégek és az emberek valamennyien annak meghatározásával küzdenek, hogy milyen fajta információt kell védeni. Továbbá az új törvény a felügyeleti hatóságokra és bíróságokra bizza, hogy egyértelműen különbséget tegyenek súlyos jogsértések, illetve pusztán technikai szabálysértések között. A GDPR-rendeletnek nem sikerült megkönnyítenie az adatvédelmi hatóságok dolgát az ügyben, hogy előtérbe helyezze az állítólagos visszaélések súlyosságán alapuló panaszokat. Ezért Michal Bobek, az Európai Bíróság főtanácsnoka azt javasolja, hogy a jogszabály értelmezését ne csak a jogelmélet, hanem a józan ész is vezérelje.

Általánosabb, nem annyira technikai jellegű problémák is vannak a jogszabállyal. Először is, a helyzet az, hogy a gyakorlatban a magánélet védelméről szóló uniós előírások betartása a világ más részein olyan politikai és diplomáciai eszközöket fog igényelni, amelyeket a GDPR önmagában nem tud biztosítani. Azonkívül itt van a hihetetlenül gyors ütemű műszaki változások okozta probléma: ahogy halad előre a mesterséges intelligencia és a gépi tanulás fejlődése, maga a „beleegyezés” és a „magánszféra” jelentése is változni fog, és nem lesz könnyű a törvényeknek és a szabályozóknak lépést tartani a technikai haladással és a technikát körülölelő társadalmi normák fejlődésével.

Ilyen akadályok láttán talán megbocsátható az a gondolat, hogy a GDPR-nak meg vannak számlálva a napjai. Az effajta borúlátás azonban alaptalan. A GDPR azt adja a szabályozók kezébe, amire szükségük van, hogy megbirkózzanak akár a legnehezebb esetekkel is – a legtöbb eset pedig egyáltalán nem lesz olyan nehéz. Arra is lehetőséget ad a szabályozóknak, hogy segítsék a különböző ágazatokat olyan magatartáskódok kifejlesztésében, amelyek a GDPR szellemiségét tükrözik az elszámoltathatósággal kapcsolatban, illetve hogy neveljék az embereket az egyéni joggyakorlás mikéntjével kapcsolatban.

A *Financial Times* egy nemrégiben megjelent „op-ed” véleménycikkében az amerikai kereskedelmi miniszter, Wilbur Ross arra panaszkodott, hogy a GDPR „súlyos, jogilag tisztázatlan kötelezettségeket ró mind a magán-, mind a közszféra szereplőire. Nem tudunk pontos fogalmat alkotni arról, hogy mihez kell igazodnunk.” Jogosak az aggodalmai. De éppen ez a szerepe a hozzáértő szabályozóknak, hogy útmutatást adjanak az ágazatoknak és a kormányoknak – és hogy velük együtt tanuljanak. Az intelligens, dinamikus szabályozás iránti igény már néhány hónappal azután világossá vált, amikor a GDPR hatályba lépett, mivel a súlyos büntetések kilátásba helyezése a vállalkozásoknál túl sok aggályt szült. Az európai uniós adatvédelmi hatóságoknak nemcsak a végrehajtásra kell összpontosítaniuk, hanem a cégek ránevelésének feladatát is fel kell vállalniuk azzal kapcsolatban, hogy miként lehet a legkedvezőbben értelmezni az új rendeletet.

A szabályozóknak meg kell követelniük a rendelet szigorú betartását, és – annak szellemét tükröző – alapvető magatartásbeli változásokat is. Ez a cél csak a végrehajtás és a ránevelés közt teremtett egyensúllyal érhető el.

A GDPR-hoz fűződő ígéretek beváltásához a szabályozóknak világos előírásokat kell megfogalmazniuk és magatartásmintákat kidolgozniuk, hogy segítsék a cégek és tisztviselők alkalmazkodását az új viszonyokhoz. A szabályozóknak esettanulmányokat kellene közzétenniük, amelyek megmutatnák, hogyan tették át a gyakorlatba a GDPR irányelveit a panaszok kivizsgálásakor. Idővel újfajta eseti jogi anyag fog megjelenni, ahogy az egyének bíróság elé idézik a szervezeteket, hogy megtámadják azok adatkezelési gyakorlatát, a szervezetek viszont bíróság elé idézik az adatvédelmi hatóságokat, hogy megtámadják azok végrehajtási intézkedéseit. Az effajta jogi eljárásokból talán hiányozni fog a gyilkossági ügyek vagy celebpárok válásának drámája. Azonban tévedés ne essék: az ember önrendelkezésének és méltóságának jövője végképpen független a formálódik majd.

(Foreign Affairs)

Fred Weir⁵

Burját föld – 3. rész

A cárok által egykoron elüldözött, több száz éves szekta új életre talál a modern Oroszországban

Regényesnek hangzik: az 1600-as években Szibériába száműztek egy vallási csoportot, majd később a szovjetrendszerben is üldözték őket. Ez igazából Burját föld óhitűinek története, akiket ma újra befogad az orosz társadalom

Hamisítatlan orosz helynek tűnik a hegyek közt zöldellő völgyben elnyúló falu Burját föld déli részén. Észrevehetően különbözik a

⁵ Moszkvában élő kanadai újságíró.

közben lakó, szarvasmarha-tenyésztő, többnyire buddhista burját nemzetiségű közösségektől. A szilárd szibériai-stílusban épült *izba* gerendaházakat nagy kertek és földutak veszik körbe, a középpontban egy kis fehér templom áll. A házak oromzata és kerítése élénk színekben pompázik, a kertek katonás rendben állnak, és minden frissen van festve.

Az oroszországi Tarbagataj az óhitűek egyik legnagyobb fennmaradt közössége; a vallási másként gondolkodókat a cári időkben erőszakkal elnyomták, és kétszer száműzték. Végül a szibériai vadonban találtak menedéket kétszázötven évvel ezelőtt. Úgy sikerült fennmaradniuk, hogy nem érintkeztek senkivel, miközben makacsul megtartották hitüket – amely egy kívülálló számára nem sokban különbözik a szokásos orosz ortodox hittől – és keményen dolgoztak.

A hetven év kommunista elnyomás alatt majdnem felmorzsolódtak, de a Szovjetunió összeomlása óta fáradságot nem kímélve próbálják feléleszteni az ima, az ének, a főzés, az öltözködés és a kézműves tevékenységek egyedülálló középkori hagyományát, amelyek ma „szellemi kulturális örökségként” az UNESCO oltalma alatt állnak. Újjáépítik egykoron szétzilált közösségeiket. A tágabb orosz közösség is újból szívesen látja őket, még a legmagasabb szinten is; tavaly Putyin elnök udvariassági látogatást tett az óhitűek Rogozsszkaja Zasztava téri spirituális központjában Moszkvában – 350 év alatt ez volt az első alkalom, hogy egy orosz vezető békejobbot nyújtott nekik.

„Őseim a 18. században jöttek ide a mai Belorusszia területéről. Akkor csak burjátok éltek itt, az éghajlat rendkívül zord volt, és az első idők nagyon embert próbálóak lehettek. A burjátok szarvasmarha-tenyésztéssel, őseink gazdálkodással foglalkoztak, így kereskedtek egymással, és többnyire békében megvoltak – meséli Ljubov Plastyinyina, az Óhitűek Központja nevű múzeumegyüttes igazgatója Tarbagatajban. – Ősapáink a hegyek közti helyeket választották, és kerülték a nyílt sztyeppét, ahol a burjátok laktak és legeltették marháikat. Elkülönülten éltek, és nem volt

túl sok keveredés. Túlságosan különböztek a kultúráink. De már kétszázötven éve sikerül megőriznünk a békét.”

Cárok által üldöztetve

A legtöbb óhitűhöz hasonlóan Plasztinyina asszony is azokhoz az oroszokhoz tudja visszavezetni családfáját, akik ellenálltak a Nyikon pátriárka által 1652-ben bevezetett vallási reformoknak. A reformok az orosz ortodox egyház szertartásainak és imáinak a modernizálását célozták meg, hogy azok összhangba kerüljenek a görögkeleti anyaegyházéval. Olyan változtatásokat tartalmaztak, amelyek a mai ember számára jelentéktelennek tűnnek: a régi két ujjal való kereszttetés három ujjal való kereszttetésre cserélése, a „Jézus” név orosz írásmódjának, a keresztelés eljárásainak, liturgikus szövegeknek és a szertartások alatt kántált Alleluják számának megváltoztatása.

A reformok orosz hívők ezreinek heves ellenállásába üldöztek, akik az Antikrisztus művének tartották azokat. Válaszul a cári titkosrendőrség könyörtelen üldözést indított ellenük. A „szakadároknak” bélyegezett vezetőiket letartóztatták, megkínózták és kivégezték, míg sokan végképp elmenekültek Oroszországból.

Legtöbbjük a mai Belorusszia és Lengyelország területére ment, amely akkor a katolikus Nagyhercegség fennhatósága alatt állt. A következő évszázadban Oroszország azonban ezek felé a részek felé terjeszkedett nyugati irányban, és az óhitűeket ismét begyűjtötték, s ezúttal örök száműzetésbe küldték őket a távoli Szibériába. Ők voltak az elsők azok közül az orosz másként gondolkodók közül, akiknek később számos hullámban ezt a sorsot kellett elszenvedniük. Némelyek más irányban menekültek, és jelenleg több mint húsz országban található meg az óhitűek közösségei.

„A mi embereink mindenütt megállják a helyüket – mondja Szergej Petrov, az Ulan-Ude-i óhitűek kulturális egyesületének vezetője, és a szekta történetéről szóló könyv szerzője. – Szoros közösségeket alkotnak. Továbbá két dolognak köszönhető a virágzásuk: a hitnek és a kemény munkának.”

A cári időkben Szibériában többnyire magukra hagyottan éltek az óhitűek. Minthogy állami szolgálatba nem léphettek, kereskedők, iparosok és gazdálkodók lettek belőlük. A bolsevik uralommal azonban az elnyomás újabb hulláma érkezett hozzájuk. Előtte nyolcvanegy óhitű templom volt azon a vidéken, amely a Burját Köztársaság jelenlegi területe. Valamennyit sorjában lerombolták, míg sok pap és rendíthetetlen hívő tűnt el a szünni nem akaró szovjet üldöztetés alatt. A szovjet kalapács ütései egyaránt érték minden vallást, sok ortodox templomot és buddhista datszant (templomegyüttest) is elpusztítva.

Bár Burjátföld lakosságának mintegy húsz százaléka származik az ide száműzött eredeti negyvenezer óhitű őstől, a hitüket rendszeresen gyakorlók száma jelenleg alig éri el a tízezret, és mindössze tíz működő templomuk van. Legtöbben a szovjet érárt hibáztatják történelmi közösségük lerombolása miatt.

„A szovjet rendőrség begyűjtötte, börtönbe vetette és lelőtte a hitűkhöz ragaszkodókat – meséli Petrov. – Sokan mások egyszerűen eltávolodtak a hittől. Napjainkban újjáéledés zajlik, de nagyon lassan és nehézkesen megy.”

Visszatérés az orosz nyájba?

Szergej Palij tiszteletes Tarbatagajban, a kicsinyke Kresztovozsdi szentszékja templomban szolgál; ez egyike azoknak az óhitű templomoknak, amelyeket a szovjet összeomlás után rendbehoztak. Egy szokásos júniusi délutánon a pap elmélyült beszélgetést folytat orosz turisták egy csoportjával, akik apró részletekbe menően kérdezzék a – számukra jól ismert – ortodox vallás és az óhitűek hitének és vallási gyakorlatainak különbségeiről. Kíváncsinak, sőt megilletődöttnek tűnnek, és a legkevésbé sem nevezhetők barátságatlanoknak. Ahogy egymás után jöttek ki a parányi templomból, sokan adományt helyeztek el a perselyben. Szergej atya, aki huszonöt éve pap, elmondja, hogy többé már nincs ellenségeskedés a két egyház között. „Nincs közünk az ortodox egyházhoz. Az emberek békét és biztonságot

találtak Szibériában, bár az uralkodó egyház továbbra is üldözött bennünket. [A bolsevikok előtti időben] megengedték, hogy adót fizessünk, és hogy szolgáljunk a hadseregben. Ez volt minden – meséli a pap. – Jelenleg az a célunk, hogy megőrizzük, amink van, és akik vagyunk. Az ortodox egyház a helyén van – és mi is a magunkén. Fogalmam sincs, hogyan vélekednek rólunk. És ez így jó. Most jól megy a sorunk.”

Amióta Mihail Gorbacsov 1988-ban, az oroszországi kereszténység ezeréves évfordulóján újból felkarolta az orosz ortodox egyházat, a Kreml komoly erőfeszítéseket tett az állam és a vallási csoportok közti viszonyok rendezésére. Ez nagyon sikeresnek bizonyult az ortodox egyház esetében, mivel a bolsevikok által államosított vagyonának jó részét visszakapta, nyilvános elismertsége és befolyása pedig rendkívüli mértékben megemelkedett. Oroszország másik három alkotmányosan elismert „alapító vallása” – az iszlám, a zsidó vallás és a buddhizmus – szintén mind élveznek bizonyos mértékű hivatalos jóindulatot napjainkban.

Nem érvényes ez az olyan hitekre, amelyeket külföldről érkezettként tartanak számon, mint például a baptisták és a Jehova Tanúi esetében, akiknek az ortodox egyház részéről nyílt ellenségeskedést, és állandó rendőri rajtaütéseket kell elviselniük. A katolikus egyház, amely éveken keresztül hasonló problémákkal küzdött Oroszországban, vélhetőleg tisztázta a fennálló nézeteltéréseket 2016-ban az orosz pátriárka és a pápa találkozáján.

A hozzáértők azonban azt mondják, hogy az óhitűek hitére belső vallásként tekintenek, amely az orosz ortodoxiából nőtt ki, és következőképpen a politikai hatalom támogatását kell élvezze.

„Putyin pragmatikus politikus – állapítja meg Alekszandr Korbajev politológus a Burját Állami Egyetemről. – Elfogadja, hogy szabad utat kell adni a vallások fejlődésének, különben földalatti mozgalmak lesznek belőlük. Azáltal, hogy mindegyiket üdvözli, a jogállamiság kap egyre több értelmet országában.”

(Christian Science Monitor)

Tim Wu⁶

**Nagyszerű közepszerűség
Teljesítménykényszer szabadidős
tevékenységeinkben**

Kissé meglep, hogy hány embertől hallok azt, hogy nincs hobbija. Apró dolognak tűnhet, de – akár a hangzatosság vádját megkockáztatva – egy hanyatlóban lévő civilizáció jelének látom. A szabadidőről szóló elgondolást nehéz harcok árán sikerült kivívunk; ez feltételezi, hogy már leküzdöttük a pusztá túlélés kényszerítő körülményeit. Mégis úgy tűnik, hogy itt az Egyesült Államokban, a világtörténelem során a legnagyobb gazdagságot felhalmozott országban elfelejtettük annak fontosságát, hogy kizárólag azért csináljunk dolgokat, mert élvezzük őket.

Igen, tudom: mindannyian olyan elfoglaltak vagyunk. Hol kellene időt találnunk a munka, a család és a társadalmi kötelezettségek között?

Van azonban egy ennél mélyebb oka is, ha jobban belegondolok, hogy ennyi embernek nincsen hobbija: félünk, hogy nem vagyunk jók bennük. Vagy inkább elriasztanak bennünket a – rendkívül nyilvános, teljesítményre épülő korunkat már önmagukban fémjelző – elvárások, amelyek értelmében ténylegesen szakavatottnak kell lennünk abban, amit szabadidőnkben csinálunk. „Hobbijaink”, ha egyáltalán még így lehet nevezni őket, túl komolyak lettek, túl sok energiánkat veszik el, túlzottan olyan alkalommá váltak, amikor aggodalom fog el bennünket, hogy vajon tényleg azok vagyunk-e, akinek valljuk magunkat.

Ha szeretünk kocogni, már nem elég megkerülni a háztömböt; a következő maratonra edzünk. Ha festegetünk, többé már nem elég egy kellemes délutánt eltöltenünk csak vízfestékeink és a tavrírózsák társaságában, hanem próbálunk nyelvbe ütni egy kiállítás megnyitót vagy tisztességes követőtábor kiépíteni a közösségi oldalakon. Amikor egyéniségünk kötődik a hobbinkhoz, legyünk akár jógik,

szörfösök vagy sziklamászók, nem árt, ha jól csináljuk, máskülönben kinek is tartanánk magunkat?

A szerény hozzáértésre való szelíd törekvésünk megy itt veszendőbe, amikor valamit csak azért csinálunk, mert élvezetet okoz, s nem mert jók vagyunk benne. Hadd emlékeztessen arra a tényre, hogy a hobbinak elméletben különböznie kell a munkától. Viszont idegen értékek lopakodtak be – mint például a „kiválóságra törekvés” – és rontották meg a szabadidő egykori birodalmát, kevés helyet hagyva az igazi amatőröknek. Országunk lakossága jelenleg megosztottnak tűnik a hobbijuknak hódoló félprofi (néhányuk elhivatottsága nem sokban marad el az olimpiakonoké mögött) és azok között, akik szabadidejükben a számítógép képernyőjének agyontechnicizált korunk lenyomatát őrző, passzív világába vonulnak vissza.

Nem tagadom, hogy sokat nyerhetünk azáltal, ha egy tevékenységet a legmagasabb szinten művelünk. Soha nem sajnálnám senkitől, hogy életét mindvégig egy szenvedélynek vagy veleszületett tehetségének szentelje. A tapasztalatnak vannak olyan mélységei, amelyekhez csak a valódi hozzáértők jutnak el. Van azonban egy valóságos és tiszta öröm, édes, gyermeki élvezet, amely pusztán a tanulási folyamatból és abból ered, hogy próbálunk jobbak lenni. Visszatekintve úgy találjuk majd, hogy például a könnyűbúvárkodás vagy az asztalosság legjobb időszaka az ún. tanulási görbe alatti éveink voltak, amikor magának a tevékenységnek a végzése is óriási örömet okozott.

Bizonyos szempontból, amelyre ritkán fordítunk figyelmet, a kiválóságra való igény harcban áll azzal, amit szabadságnak hívunk. Hiszen ha megengedjük magunknak, hogy csak azt csináljuk, amiben jók vagyunk, akkor valójában egy ketreche zárjuk magunkat, amelynek önbírálatból vannak a rácsai. Főként a testi tevékenységekre, de sok más próbálkozásunkra is igaz, hogy legtöbbször abban leszünk igazán kiválóak, amit kamaszkorunkban kezdtünk el csinálni. Mi van akkor, ha negyvenes éveinkben határozzuk el magunkat, mint én, amikor meg akartam

6 Tim Wu a Columbia Egyetem jogászprofesszora.

tanulni szörfözni? Vagy a hatvanas éveinkben járva döntünk úgy, hogy meg akarunk tanulni olaszul? A kiválóság iránti elvárás bénítólag hathat.

A szabadság és az egyenlőség állítólag a boldogságkeresést mozdítják elő. Nem lenne szerencsés, ha azért védenénk az eszközöket, hogy aztán elhanyagoljuk a célt. Egy jól működő demokrácia lehetővé teszi, hogy a férfiak és nők szabad emberekké váljanak; azonban ránk, egyénekre vár a feladat, hogy éljünk ezzel a lehetőséggel, hogy célt, örömet és elégedettséget találjunk.

Félő, hogy mindez úgy hangzik, mint egy szépen kifejett védőbeszéd annak érdekében, hogy több időt töltsünk távol munkahelyünk-től – voltaképpen ez lenne a cél. Ámbár, még egyszerűbb javaslattal szeretnék élni: civilizációnk ígérete, minden munkánk és a technikai fejlődés lényege, hogy kiszabadítson bennünket a túlélésért folytatott küzdelemből és magasabb rendű célokra is utat engedjen. Az állandó kiválóságra törekvés azonban aláaknázhatja ezt; fenyegetheti, sőt akár meg is semmisítheti ezt a szabadságot. Megfoszthat bennünket az élet egyik legnagyobb jutalmától – annak egyszerű örömétől, hogy valamit pusztán azért teszünk, mert igazán élvezzük.

(The New York Times Magazine)

Zanny Minton Beddoes

Laksmi földi testvérei Miért van szükség Indiában a nők munkájára is

A hinduizmusban Laksmi, a gazdagság és jó-szerencse istennője az, aki még a legközelebb áll egy gazdasági istenséghez. Milyen szegény sorban élnek viszont földi lánytestvérei a mai Indiában. Itt csekélyebb a valószínűsége annak, hogy a nők állást vállalnak, mint bármelyik G20-országban, kivéve Szaúd-Arábiát. A nők a gazdasági teljesítmény egyhatodához járulnak hozzá; ez a részesedési arány világszinten a

legalacsonyabbak között van, és a világtalag felének számít. India tartós szegénységének egyik oka, hogy a gyengébbik nem képviselői nem eléggé veszik ki részüket a munka frontján. A nők munkaerőpiacra való belépése helyett ugyanakkor egyre riasztóbb ütemű lemaradásuk tapasztalható. Foglalkoztatási arányuk – a nemzetgazdaságot és szürkegazdaságot egyaránt beleszámítva – a 2005-ben mért eleve alacsony 35 százalékról mára 26 százalékra zuhant. Eközben a gazdaság méreteiben több mint kétszeresére nőtt, a munkaképes korú nők száma pedig 25 százalékkal, 470 millióra emelkedett. Mégis tíz millióval kevesebb nő dolgozik a munkahelyeken. Ha a nők foglalkoztatási aránya a férfiak szintjére emelkedne, akkor ez 235 millió fő többletmunkaerőt jelentene Indiának – ami több, mint az Európai Unióban foglalkoztatottak száma bármelyik nemet nézve, és bőségesen elegendő lenne ahhoz, hogy minden gyárat munkáskézzel lásson el Ázsia többi részén. Képzeljük el a következményeket! Ha India ily módon teremtene egyensúlyt munkaerőpiacán, a világ legnagyobb demokráciája 27 százalékkal lenne gazdagabb az IMF becslései szerint. Népeinek egyenes út vezetne a közepes jövedelmű státusz felé. A nyilvánvaló gazdasági előnyökön túl ott vannak az emberi szempontból felbecsülhetetlen jótétemények. Azok a nők, akik dolgoznak, valószínűleg többet fektetnek gyermekeik felnevelésébe, és nagyobb beleszólással rendelkeznek saját életvitelüket illetően. Tekintettel arra, hogy több indiai nőt ver a férje, mint ahány dolgozik, bőven van mit orvosolni a helyzeten.

A gazdagság iróniája

Az első lépés, amit a női foglalkoztatottság drámai csökkenésének megfordítására tehetünk, a jelenség megértése. A csökkenés részben az előrehaladás jele. A lányok tovább maradnak az iskolában, és így kívül vannak még a munkaerőpiacon. Alapvetően azonban két kedvezőtlen irányzatról van szó. Ahogy egyre gazdagabbak lesznek a háztartások, a családok szívesebben látják, ha a nők abbahagyják a munkába járást. A fejlődő országokban nem szokatlan jelenség egy család társadalmi pozíciójának

az emelésére a nők otthonmaradásra kényszerítése. India azonban kilóg a sorból, mivel a női munkaerő részvételi aránya jóval azoké az országoké alatt van, amelyeknek hasonló a jövedelmi szintje. A társadalmi erkölcsök megdöbbenően maradiak. Egy lánynak először is meg kell győznie saját családját, hogy munkát kellene vállalnia. A férj szülei, akikkel szokás szerint összeköltözik az esküvő után, még nagyobb valószínűséggel akadályozzák a munkába állásban, és vetik társadalmi elszigeteltségbe. Egy 2012-es felmérés szerint az indiaiak 84 százaléka ért egyet azzal, hogy a férfiaknak a nőknél több joguk van a munkához, ha kevés az álláshely. Férfiak foglalták el annak a további 36 millió ipari munkahelynek a 90 százalékát is, amelyet a kormány hozott létre 2005 óta. Azok pedig, akik azt állítják, hogy a nőknek maguknak nincs kedvük dolgozni, számtalan ellenpéldával kell szembenézniük. A népszámlálási adatok arra utalnak, hogy az otthon lévő nők egyharmada szívesen dolgozna, ha lennének munkahelyek; a kormány állásteremtési programja népszerűbb a nők, mint a férfiak körében. Ez egy másik problémára mutat rá: a munkalehetőségek hiányára. A munkaerő kiszorulása figyelhető meg a többnyire nők által végzett munkákból – főként a mezőgazdasági termelésből, ahol a legtöbb indiai nő dolgozik, de lassan felváltják őket a gépek. Ugyanakkor a rugalmatlan és változatlan munkaerőpiac gátat szab a kézműiparnak és az alsóbb színvonalú szolgáltatóiparnak, amely más szegény országokban lehetőséget biztosít a nők számára. A szomszédos Bangladesben, ahol nemigen különböznek a szokások, a ruhaipar fellendülése 50 százalékkal növelte meg a dolgozó nők számát. Vietnámban a nők háromnegyede dolgozik. Indiában viszont szinte alig találunk a női foglalkoztatottságot is ugrásszerűen megnövelő óriásgyárakat.

Férfiak, söprűnyelet a kézbe

Mit lehet tenni? A legtöbb szokásos válasz nem kielégítő. Az oktatás – a bevált fejlesztési stratégia –, nem biztos, hogy sikerre vezet. Számadatok szerint minél iskolázottabb egy indiai nő, annál kevésbé valószínű, hogy dolgozni

fog, még akár egy érettségi bizonyítvány megszerzése után is. Hasonló a helyzet a városiasodással, amely egy másik bevált módja a szegénység enyhítésének: a város lakó nőknek feleakkora valószínűséggel van állásuk, mint a vidéki társaiknak. A nőbarát munkahelyi politika előremozdítása, mint például nagyvonalúbb pénzügyi támogatás a szülési szabadság idejére csak eddig terjed egy olyan országban, ahol a legtöbb dolgozó a hivatalos gazdaságon kívül talál munkát. A leggyümölcsözőbb intézkedés az indiai munkaerőpiac megreformálása lenne, hogy tömegével beszippantassa a nőket. Amikor a felvételtől és az elbocsátásról szóló határozatokhoz hivatalnokok rábólintása szükséges, kevés vállalkozó akar hatalmas gyárakat alapítani. A családi otthonok meghittségében is sokat el lehetne érni, anélkül, hogy a bürokratakták segítségét igénybe vennék. Indiában a nők végzik a házimunka 90 százalékát, többet, mint bármelyik nagy országban. A Világbank egyik tanulmánya szerint, ha az „urak” csak heti két órát töltenének mosogatással vagy a gyermekek lefektetésével, ez tíz százalékpontos növekedést jelentene a nők munkaerőpiaci részvételében. Amennyiben ez 550 milliárd dollárral (156 000 milliárd forinttal) növelné meg a GDP-t – ahogy ezt a McKinsey Global Institute tanácsadó szervezet felvetette –, ez bizonyára a legkönnyebben elérhető féltrillió dollárinjekció lenne a világgazdaságnak – és nemkülönben az egyik legszegényebb országnak is.

Optimistán azt mondhatnánk, hogy sok nő azért nem dolgozik, mert India még mindig a múlt bűneiért fizet, amikor nagy részük írástudatlan volt, és a magas termékenységi ráta miatt nem tudtak kimozdulni otthonukból. A nők jólétének legtöbb mutatója javulásról árulkodik. Sokkal több lány ül az iskolapadokban, és a korábbiakhoz képest kevesebb a gyermekmenyasszony. Ha azonban csak ölbe tett kézzel várjuk, hogy a haladás szép lassan elérje a munkaerőpiacot is, akkor figyelmen kívül hagyjuk India mostani gyászos teljesítményét. Elég nehéz a női jogok szószólójaként elképzelni Narendra Modi hindu-nacionalista kormányát társadalmi nézeteinek avítsága miatt. Más országok több erőfeszítést tesznek,

hogy a nőket jövedelemszerző tevékenységhez juttassák. Ha nem történik változás, nemsokára megszokottabb látványnak számítanak majd a munkahelyeken a szaúd-arábiai nők, mint indiai sorstársaik. Valójában sokan attól félnek, hogy ez a külön taníttatás csak ügyes szülői húzás volt a lányok esélyeinek javítására, de nem a munkaerőpiac, hanem az előre elrendezett házasságok szempontjából: annak a mindennél fontosabb küldetésnek a része, hogy megkaparintsanak egy megfelelő fiút. Ezen kellene továbblépni, hogy azt kapják az indiai nők, amire igazán szükségük van: megfelelő állást.

(The Economist)

Nyitott terek – zárt elmék

Némely munkahelyi dizájn inkább a költségsökkentésről szól, semmint az együttműködésről

„A magány egy zsúfolt szoba” – énekelte egyszer Bryan Ferry a Roxy Music együttes egyik dalában, hozzátéve, hogy mindenki „együtt volt, és teljesen egyedül”. Az egyterű irodát talán azért tervezték, hogy Bryan szavait bizonyítsa. Természetesen nem ez az észszerű magyarázat az elrendezésre. Az egyterű irodák feltételezett célja, hogy biztosítsa a dolgozók számára a minél élénkebb kapcsolatot kollégáikkal, és hogy az így létrejövő együttműködés nagyobb termelékenységhez vezessen.

Ethan Bernstein és Stephen Turban, a Harvard Business School két oktatója neki látott, hogy megvizsgálja ezt az állítást. A szerzők a munkatársak interakcióit kutatták két meg nem nevezett multinacionális cégnél, amelyek korábban egyterű iroda-berendezésre váltottak át. A kutatás végzéséhez dolgozókat szerveztek be, akiknek szociometriai jelvényt kellett viselniük. Ezekon infravörös érzékelőket használtak annak kiderítésére, hogy mikor zajlott az emberek közt interakció, mikrofonokat annak meghatározására, hogy mikor beszéltek egymáshoz vagy hallgatták egymást,

egy másik eszközzel mérték testmozgásaikat és testtartásukat, valamint egy bluetooth-os érzékelővel határozták meg elhelyezkedésüket.

A szerzők úgy találták, hogy az első cégnél a közvetlen társas érintkezések száma a régi, kalicka-rendszerű irodákban háromszor magasabb volt, mint az egyterű irodákban, ahol az alkalmazottak egymás látómezőjében vannak. Ezzel szemben az egyterű irodára való áttérés után 56 százalékkal megnövekedett azoknak az e-maileknek a száma, amelyeket a dolgozók egymásnak küldtek. A második cégnél a közvetlen társas érintkezés egyharmadának csökkenését eredményezte az egyterű irodára való áttérés, míg az e-mail-forgalom 22–50 százalékkal emelkedett.

Mivel magyarázható ez az eltolódás? A szerzők szerint az alkalmazottak nagyra értékelik magánzférájukat, és új utakat találnak megőrzésére egy egyterű irodában. Hatalmas fejhallgatók viselésével szigetelik el magukat a külvilágtól, hogy kirekesszék a közeli kollégáktól érkező elterelő zajokat. Olyan, mintha az egyterű irodák lelkes hívei elfeledkeztek volna annak fontosságáról, hogy képesek legyenek munkánkra koncentrálni.

Az alkalmazottak más módokat találnak a munkatársaikkal való kommunikációra is. Ahelyett, hogy sokak füle hallatára társalogósnának, egyszerűen küldenek egy e-mailt; az eredmény (mint az egyik vizsgált cégnél le is mérték) a termelékenység csökkenése volt.

A kalickák ajánlotta munkakörülmények sem különösebben kedvezőek; továbbra is zajosak és az alkalmazottak nem élvezhetik a természetes fényt. De az ott dolgozóknak legalább több lehetőségük nyílik személyessé tenni munkahelyi környezetüket. Hadd jusson bőven hely gyerekfotóknak, irodai zöldnővényeknek, reklámbögréknek – mindezekről nyugodtabbnak és boldogabbnak érezhetjük magunkat munkánk végzése közben.

Ezek a kellemes körülmények teljesen eltűnnek, ha majd a cégek átállnak a „hotdesking” [többek által használt munkaállomás] intézményére, ahogy ezt a multik 45 százaléka tervezi 2020-ig, a CBRE ingatlan-tanácsadó cég szerint – a jelenleg már így működő 30 százalék után. A dolgozók úgy járnak be az

épületet egy íróasztal reményében, mint ahogy az ingázók vadásznak az utolsó szabad hely után a csúcsgalamban, vagy turisták keresnek egy medence melletti napozóágyat. Ha netán úgy terveztük, hogy egy kutatási vagy vaskos menedzsment anyag nyugodt elolvasásával töltünk egy délelőttöt, pechünk van; épp elhalászták az orrunk előtt az utolsó szabad íróasztalt.

A saját íróasztal megszűnését jelentő hot-desking azt az egyértelmű üzenetet küldi az alacsonyabb beosztású hivatali dolgozók felé, hogy azok csak egyszer használatos csavaroknak számítanak a gépezetben. Ha ezt összekötjük a magánszféra hiányával, akkor az iroda nyomasztó helyé válik a munkavégzéshez. A dolgozók otthon is maradhatnak, de ez ellene szól azoknak az előnyöknek, amelyeket az egyterű irodákban végzett közös munka hivatott nyújtani.

Az ilyesfajta irodák iránti vonzalom annak a brit lelkesedésnek a maradványa, amely a második világháború utáni toronyházakhoz is vezetett. Egy háború alatt készült brit felmérés szerint az emberek 49 százaléka kicsi kertes házban képzelte el az életét, csak öt százalékuk

akart lakást. Mindenesetre lakás jutott nekik. Az olyan építészek, akik magukat látnoknak képelték, hasonlóan Howard Roarkhoz, Ayn Rand *Az ősforrás (The Fountainhead)* című regényének hőiséhez, szinte versengtek egymással a tömegeknek szánt betonkolosszusok építésében. Mint David Kynaston *Austerity Britain ('Nagy-Britannia a megszorítások éveiben')* című könyvében felidézi, figyelmen kívül hagyták a tényleges lakók vágyait.

Az olcsóság volt az igazi ok, amiért a háború utáni építészek inkább lakásokat építettek, és nem házakat. Az egyterű irodák is ugyanebből az okból kifolyólag lettek olyan divatosak, nem pedig a munkatársak elvegyülésének feltételezett előnyei miatt. Több dolgozót lehet bezsúfolni bármilyen rendelkezésre álló térbe.

Természetesen akadnak olyanok, akik kedvelik ezeket az irodákat; ugyanígy, néhányan szeretnek toronyházakban lakni. Mindenki más számára csak egy lehetőség marad: tiltakozni, amíg a vezetők meg nem gondolják magukat, és nem biztosítanak személyes teret számunk-

7 Ayn Rand (1905–1982) orosz származású amerikai regényíró és filozófus.

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Dévald István ny. középiskolai igazgató, Tokaj
D. Molnár István ny. tanszékvezető, egyetemi tanár, az MTA doktora, Debrecen
Gáll Erwin régész, Románia-szakértő, Bukarest
Gáspár Zoltán Ernő filozófus, Budapest
Gazdag László közgazdász, ny. egyetemi docens
Hoppál Mihály néprajzkutató, professor emeritus, az MTA doktora, Budapest
Kapronczay Károly történész, egyetemi tanár, Budapest
Dr. Ménes András MBA; PhD, Budapest
Pap Krisztián könyvtáros, publicista, Budapest
Dr. Törő László Dávid történész, Debrecen
Vietórisz András ny. agrármérnök, állattenyésztő, Debrecen–Budapest
Vincze Lilla bölcész, kommunikációs szakreferens, Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

Gazdag László: Neoliberális fantom és a valóság. 1

MŰHELY

Dévald István – D. Molnár István – Hoppál Mihály – Vietórisz András:

Mit terveztek és mit értek el egy régi híres gimnáziumba
1956–1960 között járó diákközösség tagjai?

Szubjektív szociográfiai kísérlet. 12

Törő László Dávid: Eckhart Ferenc történelmi munkássága –

historiográfiai vázlat. 31

Vincze Lilla: Önéletírás és önreflexió az Egy polgár vallomásai tükrében 42

Gáspár Zoltán Ernő: Valóság és racionalitás.

A hegeli alapkoncepció neuralgikus pontja 55

SZÁZADOK

Pap Krisztián: Az összeomlás és a Weber–Diaz-féle fegyverszünet 61

Ménes András: Tíz éve hunyt el Daniel Carleton Gajdusek 89

NAPLÓ

Gáll Erwin: Borsi-Kálmán Béla: Pszeudo-fociesszék című könyvéről. 91

Kapronczay Károly: Az egészségügy reformjai az Antall-

és a Boross-kormány idején 105

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Eugénie Bastié: Az egyetemeken értelmiségiek válnak a politikai korrektség áldozatává (108) A „dekolonizáció” – hegemoniára törekvő stratégia: 80 értelmiségi felhívása (111) *Steven Radelet*: Ítéletnap téveszmék. Mi adhat okot optimizmusra egy borúlátó korban? (113) *Helen Dixon*: Felszabadító szabályozás. Megmentheti-e Európa az internetet? (118) *Fred Weir*: Burját föld – 3. rész (121) *Tim Wu*: Nagyszerű közepszerűség. Teljesítménykényszer szabadidős tevékenységeinkben (124) *Zanny Minton Beddoes*: Laksmi földi testvérei. Miért van szükség Indiában a nők munkájára is (125) Nyitott terek – zárt elmék (127)

KÉPEK

F. Farkas Tamás grafikái

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természet-tudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2019. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 32 640 Ft helyett 22 800 Ft
Fél évre: 16 860 Ft helyett 12 120 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 24 240 Ft helyett 18 000 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9660 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 24 600 Ft helyett 18 240 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9840 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 16 440 Ft helyett 10 920 Ft
Fél évre: 8400 Ft helyett 5760 Ft

Akciónk a 2019. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - telefonon: +36-1-767-8262
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
 - interneten: eshop.posta.hu
- levélben: MP Zrt., 1900 Budapest

Ára: 800 Ft • Előfizetéssel: 700 Ft

Nemzeti Kulturális Alap

